

СЦИ $\frac{7}{1955:6}$

С Р П С К А А К А Д Е М И Ј А Н А У К А

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА ССХХХVIII

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 6

Уредник
Академик П. С. ЈОВАНОВИЋ
Управник Географског института САН

ГАВРИЛО ВИДАНОВИЋ-САЗДА

ВИСОК

— ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКА ИСПИТИВАЊА —

Примљено на III скупу Одељења природно-математичких наука 6-VII-1955

Научна књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ
БЕОГРАД
1955

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

MONOGRAPHIES

Tome CCXXXVIII

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE

N° 6

Rédacteur
P. S. JOVANOVIĆ
Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut de géographie

GAVRILO VIDANOVIĆ-SAZDA

VISOK

— ETUDE DE GÉOGRAPHIE PHYSIQUE ET ÉCONOMIQUE —

Accepté à la IIIème séance de la Classe des Sciences mathématiques
et naturelles de l'Académie serbe des Sciences, le 6 juin 1955

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
„ЈОВАН ВУКИЋ“

К.И. Број 1185 797

БЕОГРАД
1955

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

УВОД

Положај, границе и величина 1

О П Ш Т И Д Е О

I

ПРИРОДНИ УСЛОВИ 3

Геолошки састав; Рељеф; Клима; Хидрографија;
Биљни и животињски свет; Продуктивно тле.

II

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ 30

1. Средњовековни феудални друштвени и привредни систем 31
 - а) Становништво 31
 - б) Друштвени развитак 31
 - в) Привредна структура 33
2. Турски феудални друштвени и привредни систем 34
 - а) Општи подаци 34
 - б) Становништво 34
 - в) Друштвене и привредне прилике 35
 - Спахиски аграрни режим 36
 - Читлук-сахибиски аграрни режим 37
3. Капиталистички друштвени и привредни систем 40
 - А. Фаза првобитне акумулације капитала 41
 - а) Становништво 42
 - б) Главне политичке и економске промене 44
 - Политичка подела Висока; Појава царинарница;
Административно-управна подела; Трговачко-
зеленашки капитал; Продирање градског капитала;
Продирање страног капитала;
 - в) Промене у друштвеној и привредној структури 49

Б. Развој капитализма између два светска рата	53
а) Становништво	53
б) Главне политичке и економске промене Политичко обједињавање Висока; административно-управна подела Висока; Продирање градског капитала у привреду овог краја; Ратна оштета — репарације; Акумулирање капитала у појединим сеоским газдинствима; Економске кризе; Двовласништво над земљом	55
в) Главне промене у друштвеној и привредној структури . Раслојавање села; Процес колективизације	59
4. Социјалистички друштвени и привредни систем	62
а) Становништво	62
б) Главне друштвене и привредне промене	65
Повлачење окупационих новчаница; Враћање имовине про- тераним породицама из Војводине; Аграрна реформа; Коло- низација; Преузимање непријатељске имовине и секвестра- ција над имовином отсутних лица; Одузимање ратне добити; Национализација; Ликвидација земљорадничких дугова; Повлачење сељаштва из пољопривреде; Процес колекти- визације;	
ПОСЕБНИ ДЕО	
ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ	
I. ГЛАВНЕ ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ	73
ПОЉОПРИВРЕДА	73
А. Биљна производња	73
1. Услови развоја биљне производње	74
а) Природни услови	74
б) Обрада земље	76
2. Организација биљне производње	82
а) Приватни сектор	82
б) Задружни сектор	84
в) Општедруштвени сектор	85
3. Врсте биљне производње	87
а) Зрнасто биље (цереалије)	87
б) Повртарске културе	92
в) Индустриске биљке	94
г) Крмно биље	95
д) Воћарство	95
ђ) Виноградарство	97

4. Економски значај биљне производње	97
5. Мере за повећање биљне производње	99
Б. Сточарство	104
1. Развој сточарства	104
2. Организација сточарства	105
а) Приватни сектор	105
б) Задружни сектор	107
в) Општедруштвени сектор	108
3. Сточарске зоне	108
а) Горњевисочка сточарска зона	108
б) Доњевисочка сточарска зона	116
в) Планинска сточарска зона	121
4. Мере за повећање сточне производње	129
5. Економски значај сточарства	130
II. ДОПУНСКЕ ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ	
ДОМАЋА РАДИНОСТ	132
А. Прерада вуне и конојље	133
1. Сукнарство	133
2. Височко ћилимарство	135
3. Височко плетарство	137
4. Чийкарство	139
5. Народни вез	139
6. Плетарство	139
Б. Кућна дрвна индустрија	140
а) Период ручне обраде дрвета	140
б) Стругарско-столарски период	142
В. Кућна млекарска индустрија	144
ЗАНАТСТВО	147
ПЕЧАЛБАРСТВО	154
III. ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ	
УНУТРАШЊА ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ	164
СПОЉАШЊА ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ	169
1. Средњовековна спољашња трговина и саобраћај	170
2. Спољна трговина и саобраћај за време Турака	173
3. Спољна трговина и саобраћај за време капиталистичког друштвеног и привредног система	177
4. Социјалистичка трговина	183
RÉSUMÉ	191

ПРЕДГОВОР

Привредно-географска испитивања Висока започео сам још као студент 1949 године, а на иницијативу професора д-р Симе Милојевића; он ми је дао и прва упутства за теренска проучавања. Године 1950, када сам постао стипендиста Географског института Српске академије наука добио сам за задатак да продужим започета испитивања како би их употпунио новим резултатима и припремио за издања Академије. Зато сам јула и августа 1950 године уз свестрану помоћ ГИСАН поново обишао област проширивши испитивања на читаву привреду становништва Висока а не само на главне привредне гране, како је то било замишљено у првој верзији.

Да бих што јасније истакао све привредно-географске проблеме области ја сам рад поделио на два дела: општи и посебни. У општем делу покушао сам да прикажем шта све пружа област домаћем становништву за развитак његовог привредног живота и како је све те природне могућности то становништво у различитим фазама свога развитка под утицајем друкчијих друштвених услова искоришћавало, почевши од најраније прошлости па све до времена када су вршена ова проматрања. У посебном делу пак трудио сам се да прикажем сваку привредну грану понаособ, како би се видело њено место у општој привредној структури области, размештај, организација и рентабилност производње, као и продуктивност рада и економски значај сваке привредне гране.

Колико сам у томе успео остављам да то каже критика и јавност уопште. Међутим моје је да истакнем да сам ова испитивања вршио у годинама када привредна географија још није имала тачно одређен предмет и задатак а још мање изграђене методе испитивања. Ако се томе дода и чињеница да је ово мој први рад, онда се тиме пре могу очекивати пропусти, како у погледу правилног постављања задатка привредно-географских испитивања, тако и у погледу метода.

На крају желим да се захвалим колико на материјалној потпори Географског института Српске академије наука толико и својим професорима и непосредним руководиоцима у Институту на стручној помоћи.

Посебно се и на овом месту захваљујем Народном одбору Среза нишавског, а поготову претседнику и секретару, који су дотацијом од 60.000 динара допринели да се овај рад отштампа у издању Географског института Српске академије наука.

П и с а ц

УВОД

Положај, границе и величина. — Под именом Висок подразумева се читав онај предео који лежи између главног гребена Старе Планине и Видлича, тј. јужни део западног крила Старе Планине (од Кома до Миџора), или слив Височице од њеног изворишног дела до Мртвачког Моста.

Како Висок у својим природним границама захвата и део бугарске територије (од 118 км²), то је и његова источна граница померена према истоку, и углавном, би ишла гребеном Краставец, односно развођем између Комштитчке Реке и Гинске Реке. Северна граница иде главним гребеном Старе Планине између Кома и Миџора, или оним тектонским и орографским луком, који Цвијић издваја као лук Миџора. На овом делу су и највиши врхови не само Висока, већ и Старе Планине па и читаве Источне Србије: Миџор 2.169 м, Вражја Глава 1.938, Три Чуке 1.937, Копрен 1.935, Ком 1.933 м и др. Западну границу чини развође између Топлодолске и Црновршке Реке. Ово развође је уствари планински повијарац Старе Планине, који се одваја од Миџора и иде на југ до речног тока Височице. Јужну границу највећим делом чини стрм и донекле вертикалан отсек Видлича, чија релативна висина прелази и 200 м. Јужна граница не иде у целисти тим отсеком, већ га код Високе Стене напушта и даље иде развођем између Градашничке Реке и Калуђерског Потока (у рсовачком атару), затим избија на височку краљушт и иде њеним гребеном којим су поређане праволиниске кречњачке гламе: Козји Камен, Пожар, Цадимирица, Соколовица, спуштајући се у долину Височице недалеко од Мртвачког Моста.

Целокупан слив Височице, према катастру вода „слив Јужне Мораве“ износи 808 км², урачунавајући и површину са бугарске територије. Но како домен овог испитивања не задире у бугарску територију, нити пак јужно од Мртвачког Моста, то се површина Висока смањује на 582 км².

ОПШТИ ДЕО

I

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Геолошки састав. — Пре него што се пређе на детаљно излагање геолошке грађе, потребно је нагласити да је у геолошком погледу овде реч о области са најразноврснијом геолошком грађом. Њу чине готово све врсте стена: кристаласти шкриљци, еруптивне и седиментне стене, код којих је разноликост нарочито испољена, како у погледу фација, тако и у погледу старости појединих формација, што га у целини чини битним, јер се ова разноликост у геолошком саставу одразила и на све остале природне особине.

По Жујовићу кристаласти шкриљци увлаче се са Кома из Бугарске, па се распростиру преко Прелесија, Мале Пољане, Доброг Јутра, Слпа, Сировичнице, Новог Пута и Дебелог Рида. Петрографски су претстављени филитима, амфиболитима, гранитоидним гнајсевима и аргилошистима (1, с. 18). Сви су они јако убрани и местимично пробијени еруптивима диорита, који је овде незнатно распрострањен. Овде треба напоменути да се чланови кристаластих шкриљаца јављају и на другим оделитим местима, у виду малих оаза. Како се у горњим деловима кристаластих шкриљаца најчешће јављају аргилошисти, који су јако цељиви и табличасти, то су их мештани почели врло рано искорисћавати као материјал за покривање кућа и израду брусева.

Пермска формација највећим делом чини грађу Миџорског Лука, почев од самог Миџора, па преко Вражје Главе, Три Чуке и Три Кладенца, где га напушта и скреће нешто ка југу, заобилази зону кристаластих шкриљаца, поново скреће у правцу сз-ји, све до бугарске границе. У северозападном делу чини грађу миџорског планинског повијарца, тј. иде преко Тупанара, Жаркове Чуке, Бабиног Зуба и Брезовачке Чуке, спуштајући се у долину реке Височице. Петрографски је ова формација претстављена црвеним пешчарима и конгломератима континенталне фације (1, с. 29—33).

Мезозојска формација чини грађу осталог дела области. Нарочито је распрострањена тријаска формација, која се овде јавља у једном дужем и понегде знатно широком (до 10 км) појасу, почев од манастира Св. Ђорђа, па све до бугарске границе,

градећи све висове североисточно и северно од села Завоја и Мале Лукање. Петрографски је претстављена шкриљцима, који су јако лискуновити и песковити, пешчарима и наборитим кречњацима. Поред тријаса развијена је и јурска формација седиментата. Заступљени су сви катови, али у знатно ужем појасу од претходне формације, дуж саме Височице. Ови слојеви до изнад Паклештице распрострањени су с леве стране Височице, а код Владикине Плоче прелазе на десну страну. Јурска формација је различитог петрографског састава, што је играло главну улогу при стварању појединих морфолошких облика. Од кречњака су све гламе и кукле, док су од пешчара и лапорца долине и преседлине, јер су различите отпорне моћи, па се различито и понашају према ерозији и денудацији. За нас је важно да се између јурских слојева јављају и угљеносни, са угљем одличног квалитета, али незнатне дебљине, те је његова експлоатација отежана и нерентабилна. Данас се врше припремни радови за експлоатацију овог угља у непосредној близини села Велике Лукање, али због горе наведених прилика, као и због врло рђавих путева од Пирота до налазишта угља, ова експлоатација ће бити незнатна и само локалног значаја. Према досадашњим бушењима откривено је девет угљеносних слојева, од којих само један има дебљину 0,50 м, а сви остали су тањи те има слојева и свега 5—10 см дебљине (1, с. 34—67).

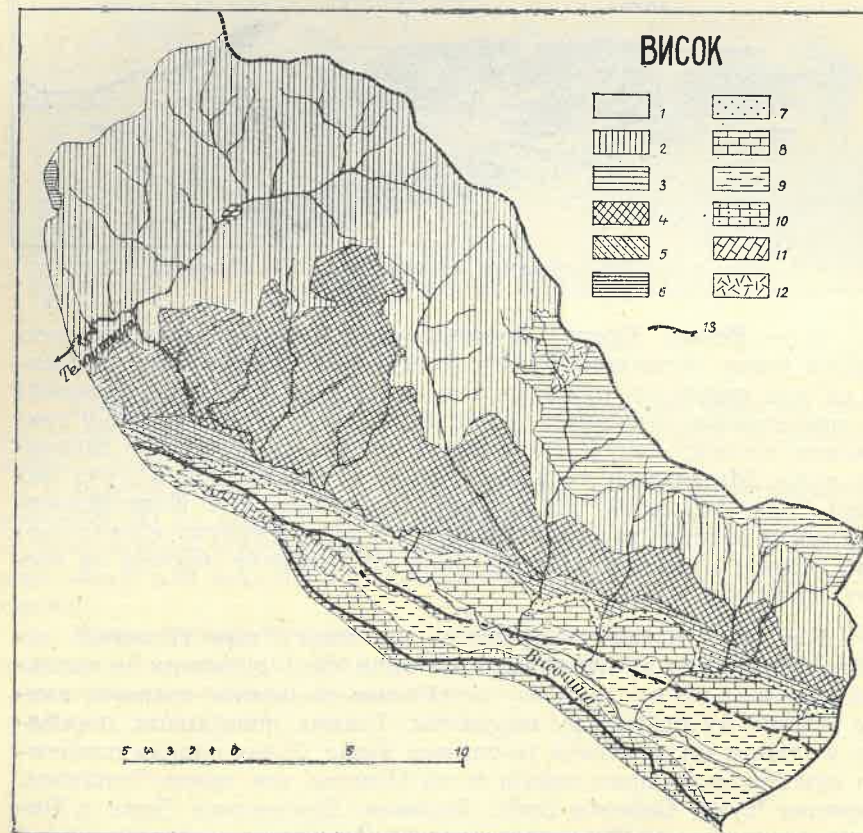
За развитак допунског привредног живота у Високу имали су већег значаја тријаски пешчари и кречњаци, јер их је височко становништво одвајкада искоришћавало за израду појединих предмета, неопходних сеоским домаћинствима; пешчари су искоришћавани у млинској индустрији, а кречњаци за справљање креча.

Распрострањење креде у овој области, према М. Протићу, било би овако: „Од Темске иде преко села Ореовице, Нишора и Доброг Дола, а одатле једним узаним појасом преко Взганице, између Високе Стене и Пожара, прелазе у долину Височице, где се поново шире и улазе у Бугарску између села Влковије и Горњег Криводола“ (1, с. 69). Она је различитог петрографског састава: кречњаци, пешчари, лапорци и глинци. Према истом аутору развијена је само доња креда, и сем Голта, заступљени су сви њени катови.

Терцијер уопште није заступљен и само на излазу из ове области констатовани су поуздано седименти његовог најмлађег члана — Плиоцена, у два мања басена — сопотском и рудињском.

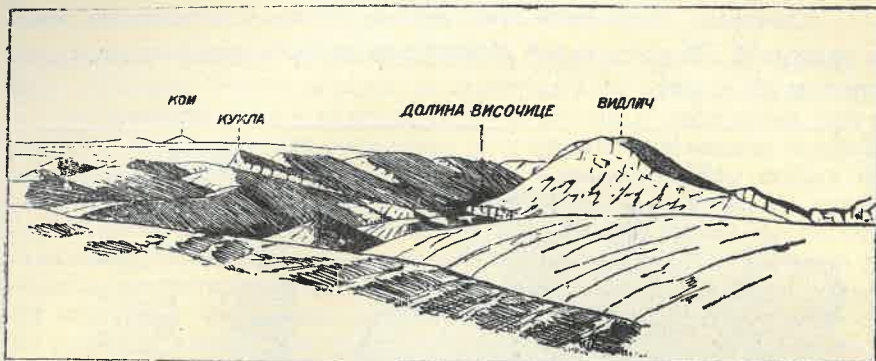
Квартару би, по Ј. Цвијићу, припале моћне дилувијалне терасе на десној страни Височице у Горњевисочкој котлини (2, с. 273).

Глечерске творевине нису досада нигде констатоване, мада је раније М. Живковић помишљао за неке плазине да су тог порекла (1, с. 15).

1. Геолошка карта Висока (По М. Протићу); 1. — Алувиум; 2. — Перм; 3. — Палеозоик; 4. Доњи и средњи Тријас; 5. — Лијас; 6. — Горњи Карбон; 7. — Догер; 8. Малм; 9. — Валендски и отривски кат; 10. Отривски кат; 11. — Баремски кат; 12. — Диорит и 13. — Чеони ободи.

Релјеф. — Посматрајући геолошко-тектонску структуру, долази се до закључка да је овде у питању област у којој су се различитим дејством ендогених и егзогених сила, збивали различити морфолошки процеси и стварали главни тектонски и орографски облици, који са својим микро и макро релјефом чине четири различите партије релјефа: венац Старе Планине, зона глама и кукла, долина Височице и Видлич са својим стрмим отсеком (3, с. 270). (Ск. 1).

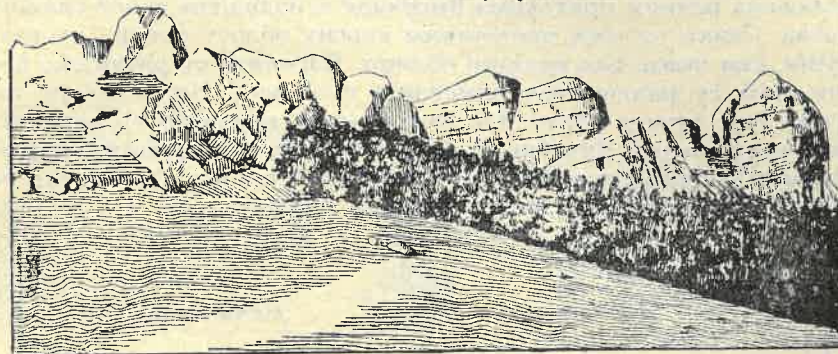

Ск. 1. — Четири партије рељефа Висока (По Цвијићу).

а. — **Венац Старе Планине** у тектонском погледу претставља једну антиклиналу чије језгро чине кристаласти шкриљци са још неким еруптивима. По Ј. Цвијићу, Стара Планина не претставља тектонску целину, тј. није континуелна у тектонском погледу, већ је састављена из два орографска и тектонска лука: Миџорског лука, од Искра до Катибогаса и лука Бабиног Носа, од Кадибогаса до краја Старе Планине. Како Миџорски лук у целини припада Високу, то ћемо укратко изнети његове главне елементе, који су били од особитог значаја за његову привреду.

Као први важан елемент у пластици Старе Планине, односно Миџорског лука, издваја се већи број дугачких и масивних повијараца, који су зглобљени са њеним главним венцем и чине му структуру перјастом. Таквих повијараца, поређаних у једном низу правца ји-сз, има више. Један овакав планински лук или повијарац одваја се од Миџора, иде преко Тупанара, Жаркове Чуке, Бабиног Зуба, Болвана, Брезовачке Чуке и Викалишта до долине Темштице (сл. 1). Од истог се одвајају и три мања секундарна повијарца — један према Тупанару, други према Војводиној Чуки и трећи према Бабином Зубу (4, с. 135). Сви су они састављени од црвеног пешчара, конгломерата и бреча. Други планински повијарац се налази југоисточно од Миџора, почиње од Вражје Главе, иде преко Крваве Баре, Браткове Стране, Мрамора, Стражишта и Ормановске Чуке на југ до долине Височице. Од њега се, недалеко од Белана, одваја један повијарац, који се преко Вртопја спушта ка Височици. Поред већ поменутих, издвајају се још и знатно ужи, али дужи повијарци, поређани од Дојкиначке Реке до бугарске границе. Од ових вреди поменути онај који иде Куклом и Славејем. Они су у горњим деловима састављени од старијих стена, поглавито тријаских пешчара, у доњим од кречњака, а местимично и од лапораца. Због овог, и због пада слојева ка југу, као и услед тога што су зарав-

њени и широким темена, на њима су се развили крашки облици различитих димензија (вртаче, увале, суве долине и др.).

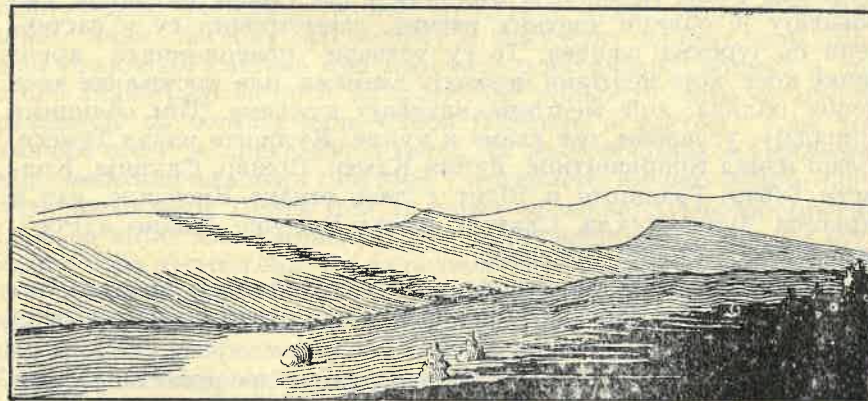

Ск. 2. — Бабин Зуб (По Протићу).

Другу карактеристичну црту у пластици ове области чине речни облаци — склопови, који повећавају вијугавост венца Старе Планине.

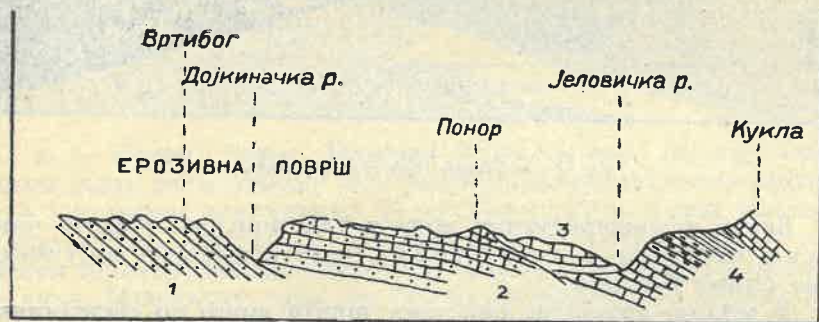
У већини случајева они нису ништа друго до снежанички циркови, па су касније само речном ерозијом јако рашчлањени и преображени у речне облаци. Таквих облаци у Старој Планини има много, али њих ћемо разгледати детаљније у хидрографском одељку.

Трећи важан елемент у пластици овог дела области чини ерозивна површ или раван, заталасана поменутих по-

Ск. 3. Виши делови височке ерозивне површи покривени пашњацима и ливадама а вијарцима. По П. Јанковићу, она чини продужетак нишавске ерозивне површи и пружа се све до испод главног гребена Старе Планине; средња висина јој је од 1.100—1.200 м. (6, с. 99).

Скоро сва је усечена у тријаским кречњацима те је јако скрашћена. Она не претставља јединствену раван, већ је јако рашчлањена речним притокама Височице и издвојена у пет омањих делова. Сваки од њих претставља карсну област у којој су развијени, сем поља, сви крашки облици. Нарочито су развијене вртаче, које су различитих димензија и облика. Најчешће су им југоисточне стране стрме. Од свих делова нарочито су карактеристични Понор и Вртибог. И један и други су претстављени затвореним депресијама, без површинског отицања. О томе ће се опширније говорити у хидрографском одељку.

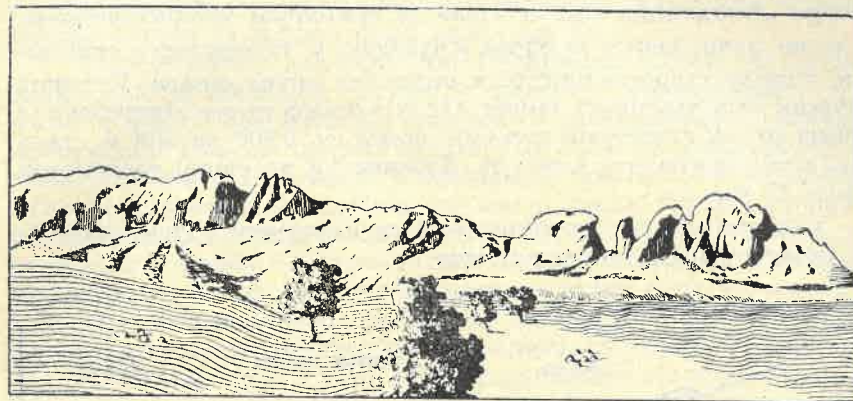

Ск. 4. Попречни профил височке ерозивне површи изнад Дојкиначке и Јеловичке Реке. 1. — пермски слојеви; 2. — тријаски слојеви; 3. — јурски слојеви; и 4 — кретацјски слојеви.

б. — **Зона глама и кукла** је друга компонента у орографском и тектонском склопу Висока. Захвата простор између главног венца Старе Планине и Видлича, с обе стране Височице. Сачињавају је облици знатних висина, асиметрични су и састављени од јурских слојева. То су уствари праволиниске кречњачке косе, које мештани називају гламама, или кречњачке косе лучног облика, које мештани називају куклама. Тим облицима припадају, углавном, ове гламе и кукле: Кулиште изнад Темске, Голаш изнад Копривштице, Дупни Камен, Пожар, Скувија, Колчасти Габар, Градиште и Штит с леве стране Височице, као и Страшна Чука, Кукла, Славеје, изнад Височке Ржане и Росомача с десне стране Височице.

Кроз зону глама и кукла пробија се већи број притока Височице, које су је јако дисецирале и у њој свака од њих усекла своју клисуру.

У економском погледу сва зона скоро не претставља ништа, јер је сва оголићена и скрашћена. Продуктивно тло јавља се само по појединим вртачама и већим пукотинама, у којима се појављује по који трновити жбун буковог дрвећа. То се углавном односи на косе, док по преседлинама имамо сасвим обрнут случај. Сваки њихов педаљ претставља продуктивно тло, нарочито погодно за земљорадњу, а потом и за шумску вегетацију и

Ск. 5. Глама Дупни Камен (По Протићу).

добре пашњаке, услед тога што су развијене у пешчарима, па се на бази њиховог брзог распадања развија и дебео слој продуктивне земље.

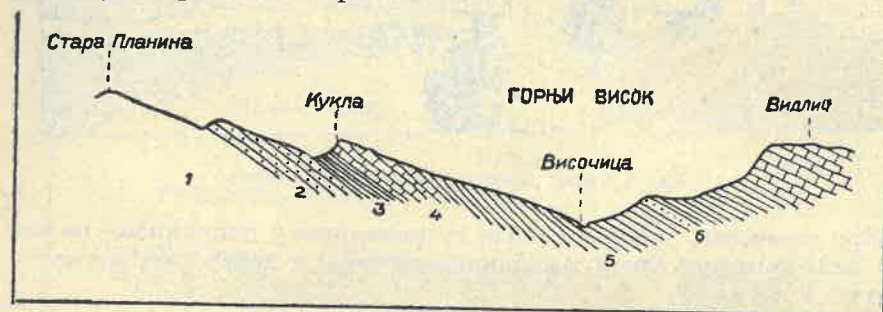
в. — **Видлич** са својим стрмим, донекле вертикалним и у целини ниједним седлом непрорезаним отсеком, је трећа главна орографска и тектонска целина Висока. Док у хидрографском погледу Видлич не припада нашој области, дотле у економском он једним мањим делом спада у њу, јер су на њему омање ливаде и пашњаци својина атара села поређаних дуж видличког отсека. Њега, углавном, од наше области одваја истоимени отсек, који се стално налази на контакту титонских кречњака и отривских слојева батијалне фазије (1, с. 100). Може се рећи да Видлич чини засебну орографску и тектонску целину, која због свог геолошког састава има нарочите морфолошке облике и посебне хидрографске црте, па и посебну привреду, чиме се знатно разликује од осталог дела Старе Планине и Висока. Сам видлички отсек је преко 200 м висок, са многобројним жљебовима, које мештани називају „фуније“, и користе их као једине прелазе преко њега. Поред тога, на њему се јављају многобројни сипари од којих мало живих, јер су данас већином покривени шумом и тиме умртвљени. Са њега не полазе никакви речни токови те није ни разуђен, сем у југоисточном делу, где се јављају краћи потоци, који су га својом ерозијом снизили, местимично рашчланили и пресекли и тиме омогућили живљи саобраћај са Софијом и централном Бугарском.

г. — **Долина реке Височице** је четврта компонента која се може издвојити у рељефу Висока. У њен састав улазе једна тектонски предиспонирана котлина, две клисури и једно проширење, као резултат ерозивног рада Височице.

Горњевисочка котлина, коју народ у целини назива Горњи Висок, смештена је између изворишног дела и горњевисочке

клисуре „Владикина Плоча“. Она је тектонски предиспонирана, јер је на целој својој дужини изграђена у укљештеној синклинали, између старопланинске и видличке антиклинале. Котлина у целини има крушкаст облик. Од југоистока према северозападу ширина јој се постепено смањује почев од 2.500 до 500 м., тако да на крају прелази у клисуру. Дужина јој на нашој територији износи 25 км.

У границама ове котлине могу се издвојити алувијална раван, појас тераса и оквир котлине.

Ск. 6. Попречни профил Горњег Висока — 1. палеозојски шкриљци; 2. — црвени пешчари; 3. — лапорци и глинци; 4. тријаски кречњаци; 5. — поглавито глинци; и 6. лапоровити кречњаци.

Алувијална раван је прилично уска и само код Брајковаца и Изатовца достиже већу ширину од 800 м. (сл. 2).

Појас тераса у котлини чине пет речних тераса, које у хоризонталу захватају пространство и до 1.000 и 1.200 м, а у вертикали се ређају од речног корита до 100 и 110 м релативне висине, и то:

— једна рецентна тераса до 2 м релативне висине, која је сада у формирању и јавља се у виду обалских отсека, показујући потпун паралелизам са речним падом;

— изнад ове дижу се дилувијалне терасе, чију је старост одредио Ј. Цв и јић. По њему је најнижа дилувијална тераса око 8 м изнад речног корита, друга је над њом 28 м, а трећа изнад друге 6—7 м релативне висине (2, с. 273). Дилувијалне терасе су јаче изражене на десној страни Височице, док су на левој ерозивно-денудационим процесом јако разорене или су пак покривене сипарима који суљају са страна Видлича;

— и најстарија тераса, која се јавља на релативној висини од 100—110 м изнад речног тока. Она је, такође ерозивно-денудационим процесом скоро потпуно уништена и може се поуздано установити само изнад села Рсоваца и Вис. Ржане, где су се са леве стране Височице одржала појединачна већа парчад (сл. 3).

Изнад појаса речних тераса дижу се стеновити кречњачки гребени Видлича, с леве стране Височице, и зоне глама и кукли

с десне стране, а изнад ових се простира пространа ерозивна површ о којој је напред било речи (сл. 4).

Горњевисочка клисура тзв. Владикина Плоча, је дубока, веома уска и кршна, са стрмим и донекле вертикалним странама, између Горњевисочке котлине и доњевисочког ерозивног проширења. Она не прелази дужину од 2 км. На различитим местима неједнаке је дубине; у средини је дубља, али не прелази 400 м, док при излазу дубина јој нагло опада. Правац пружања јој отступа од правца главне долине тако да скоро показује меридијански правац. У целини није праволинска, јер Височица у њој јако вијуга, градећи оштре и високе ртове који се проширују и знатно снижавају тек при излазу из клисура. Дно јој је врло уско и не прелази ширину речног корита, са чијих страна се директно издижу врло стрми, често вертикални и голи бокови, дајући јој кањонски изглед. Само речно корито удубљено је у кречњачким слојевима и начичкано већим бројем циновских лонаца, чија величина у поређењу са истим у Дојкиначкој и Рсомачкој Реци, није тако изразита.

Ерозивно проширење, које народ назива Доњи Висок је део долине Височице између клисура Владикине Плоче и клисура Темац. Изграђено је у јурским слојевима, а у најнижем делу и у тријаском наборитом кречњаку. Терасе које се јављају у Горњевисочкој котлини јављају се и у доњевисочком ерозивном проширењу, са разликом, што су ниже терасе ртовима знатно испрекидане (изузев треће која се јавља целом дужином) и што су знатно уже (сл. 5).

Доњевисочка клисура тзв. Темац захвата пространство од села Завоја до Мртвачког Моста, и одатле, извијајући се лактасто под углом од 90 степени, завршава се код Темске. Усечена је у горњем делу у тријаске пешчаре и шкриљце, а од лактастог извијања у пермске пешчаре и конгломерате (сл. 6 и 7).

Стране јој нису тако стрме као код горњевисочке клисура, а местимично су разривене дубоким долинама потока и бујица, који је често просецају, загађују, и ујезерују. Речно корито се одликује мањим брзацима и скоковима, као и мањим бројем циновских лонаца (сл. 8).

Климатске прилике. — Клима Висока не може се у потпуности тачно приказати, јер вредности њених елемената, због недостатка потпуних метеоролошких станица (сем кишомernih других уопште нема), нису узимане директно са површине Висока. Оне су резултат комбинованих вредности са метеоролошких станица Пирота и Зајечара, те ће и њихова тачност отступати од стварних вредности за ову област. Ову разлику морамо очекивати, тим пре, што знамо да су и једна и друга станица углавном равничарске (Пирот у затвореном пространом басену између Старе и Суве Планине, те ће му климатски елементи имати више жупни карактер, и Зајечар, у басену између Кучаја

и Старе Планине, који је широм отворен према Понтиском басену, те ће му климатски елементи задобијати црте његове климе), са висином од 300 до 500 метара, док је Висок, сем Горњег, претежно планински део, јер захвата највећи део западног крила Старе Планине са висином од 600 до 2.169 метара.

За климу Висока од великог су значаја његов положај између Старе Планине и Видлича, а нарочито његова висинска разлика у рељефу. Даље, од утицаја је и то што је јако удаљен од Црног и Јадранског Мора. Сви ови чиниоци се јављају као главни и стварни модификатори климатских прилика, односно вредности њихових елемената, те Висок нема онакву климу какву би требало да има према својој географској ширини орографска подвојеност са висинском разноликошћу се издваја као нарочито важан модификатор, јер његовим утицајем, данас немамо јединствене климатске прилике у целој области, већ су друкчије на планинском гребену (Старе Планине и Видлича), а друкчије у долини Височице.

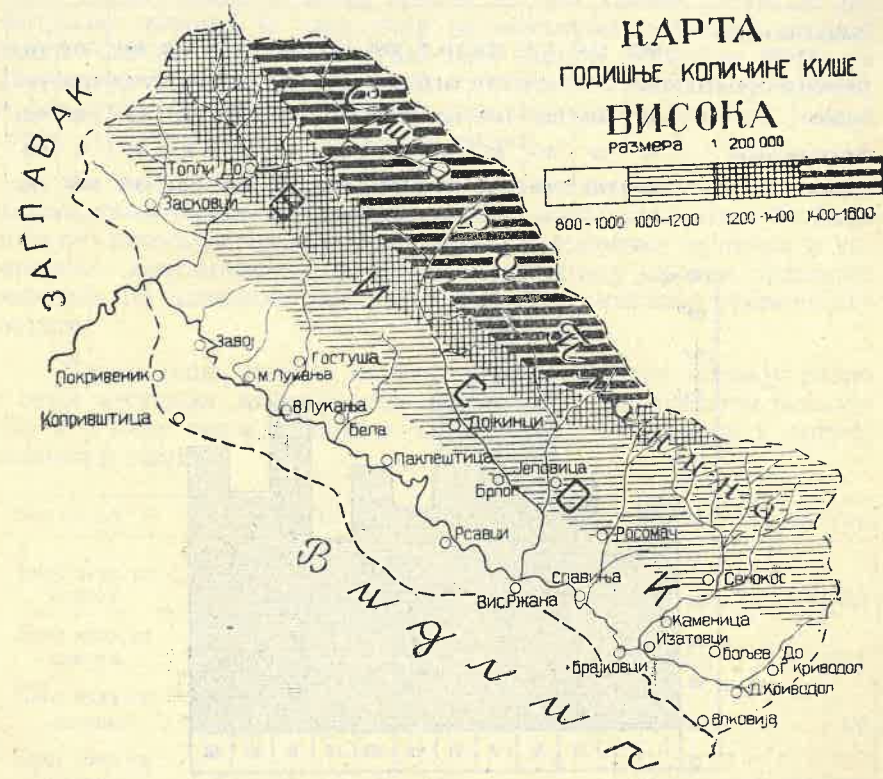
а) **Температурни односи.** Према подацима са Пиротске и Зајечарске метеоролошке станице долази се до закључка да су зимске температуре врло ниске; средње вредности им се крећу испод -0°C . Најнижу температуру има јануар, а затим фебруар и децембар. Просечна вредност јануарских температура за територију читавог Висока је нижа од -8°C . Због тога је јануар за Висок најхладнији месец у години. Овако ниске средње месечне температуре зимских месеца долазе услед висине рељефа и не-сметаног таложења хладног ваздуха, који се спушта са главног гребена Старе Планине у долину Височице. Апсолутни минимум температуре може се очекивати од -20°C . Најнижа температура забележена је у Зајечару од -27°C 2 децембра 1931 године, а то је уједно и најнижи дневни апсолутни минимум у периоду од 1927 до 1940 године (период за који су узете све температурне вредности). И средње и апсолутне вредности зимских температура, због вертикалне разгранатости Висока, биће ниже на околним гребенима Старе Планине и Видлича од поменутих вредности у долини Височице. Овако ниске зимске температуре, нарочито кад су пропраћене снежним вејавицама и снажним ветровима, наносе велике штете зимским усевима, а особито сточарству и шумарству. Ове штете се огледају у томе што озимој пшеници, која иначе не може да поднесе ниске температуре, тек проклијало зрно измрзне. То се нарочито јако испољава на парцелама које у данима ниске температуре нису под снегом.

И летње температуре су релативно ниске — ниже су на главном гребену Старе Планине а више у долини Височице. Највиша температура је у јулу $+22,5^{\circ}\text{C}$. (Због разлике у висини она би била око 14°C). Апсолутни максимум се креће око 30°C . У Зајечару је метеоролошка станица 16 јула 1931 године забележила температуру од 41°C , која уједно претставља и највиши-

дневни максимум у поменутом периоду. Високе температуре у току лета, особито ако се њихова појава поклопи са сушним периодом, наносе такође велике штете пољопривреди, а нарочито пролећним усевима — овсу, јечму и кукурузу. Треба напоменути да је јесен нешто топлија од пролећа јер се средња пролећна температура креће око 11°C а јесења око $12,2^{\circ}\text{C}$. Нарочито је топао септембар чија средња температура износи око 17°C . Како је овај месец уједно и најсувљи у години, ова појава има велики значај за развој биљне производње, а нарочито за воћарство и виноградарство ове области.

Према оваквим температурним приликама у току појединих годишњих доба, годишње температурне амплитуде су доста велике (-20 до 22°C), док средње годишње износе 11°C . Ово колебање температура у току године више је последица зимске хладноће него летњих врућина. Апсолутно колебање температура у току године се креће од 50 до 60°C .

б) **Атмосферски талози** су према Ренијеровој карти (10) доста обилни у току године. Међутим, они су због великих висин-

2. Годишње количине кише Висока (По Ренијеру)

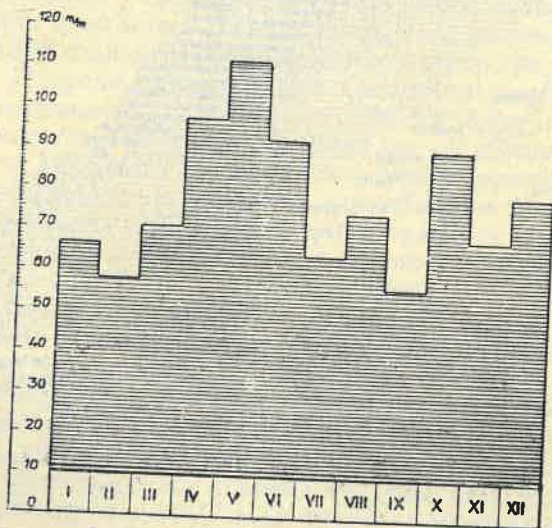
ских разлика у рељефу, врло неједнако распоређени по појединим деловима ове области. Обилнији су на планинским гребенима Старе Планине и Видлича, а оскуднији у долини Височице. На основу те разлике могу се издвојити четири појаса са различитом количном атмосферских талого:

- гребен Старе Планине од 1.400—1.600 мм;
- ерозивна површ од 1.200—1.400 мм;
- зона глама и кукли с десне стране Височице од 1.000—1.200 мм; и
- долина Височице од 800—1.000 мм.

Распоред атмосферских талого по појединим деловима Висока види се из карте, састављене на основу Ренијереве карте о годишњим количинама киша у Југославији (10).

Распоред атмосферских талого по месецима види се из ове табеле и графикона састављених на основу података кишомерне станице у Дојкинцима за период између 1930 и 1939 године.

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Средња количина талого	66,7	57,9	71,5	97,4	111,7	93,0	64,5	74,9	56,7	90,8	68,9	80,0	934,0
Најкишовитији месец	133,0	120,0	140,0	175,0	144,0	183,0	131,0	124,0	121,0	205,0	155,0	127,0	1334
Година	1937	1935	1939	1937	1930	1930	1937	1937	1939	1939	1937	1937	1937
Најсувији месец	17	14	31	26	66	14	19	43	21	21	41	6	707
Година	1930	1939	1938	1934	1934	1939	1932	1935	1935	1934	1933	1936	1932

Ск. 7. Распоред атмосферских талого по месецима

Из горње табеле и графикона се види да се у распореду талого по месецима може издвојити два максимума (пролећни у мају 111,7 мм и јесењи у октобру — 90,8 мм) и три минимума (два летња — један у јулу са 64,5 мм и други у септембру са 56,7 мм, и трећи зимски у фебруару са 57,9 мм). Највећа количина талого пала је октобра 1939 године — 205 мм, а најмања децембра 1936 године — 6 мм.

Такође, из горњег графикона и табеле се види да атмосферски талози нису правилно распоређени, већ се у њиховом годишњем току јавља аномалија, због појаве септембарског минимума поред постојећег јулског. Али и овакав распоред талого не може се очекивати сваке године, јер је често поремећен појавом дужих или краћих сушних периода. У току лета се дешава да по више од месец дана (нарочито у јулу) не падне ни кап кише. Па и кад падне, количине су незнатне и најчешће се јављају у виду краћих пљускова, праћених јаким грмљавинама и грсмовима, те више нанесе штете но користи вегетацији и привреди уопште. Сушне периоде се памте по многобројним недаћама. Таква сушна периода довела је 1921 године скоро до катастрофе; настала је глад, која је уништила половину сточног фонда. Слична је била и суша 1950 године. Међутим, суше се не јављају само у току лета већ и у осталим годишњим добима. И ове суше су штетне, нарочито ако се појаве у времену јесење сетве, јер онемогућају правилан развој.

Од целокупне годишње количине на вегетациону периоду долази просечно до 400 мм талого. Ова количина талого би била потпуно довољна за развој и правилно успевање култура и самоникле вегетације, али само у том случају да њен правилан распоред по месецима не буде поремећен каквом сушном периодом.

Поред киша, које се изузев сушних периода јављају скоро у свим месецима, атмосферски талози се у овој области јављају још и у виду снега и слане у зимској, и у виду града у летњој половини године.

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Број дана са кишом	1,0	1,6	3,4	6,0	10,5	8,1	6,1	6,1	4,6	7,4	5,9	2,0	83,0
Број дана са снегом	6,5	4,2	3,1	2,2	0,3				0,1	0,5	1,2	5,3	23,1
Број дана са градом				0,1	0,2	0,3	0,2	0,1		0,1			1,0
Број дана са сланом	4,1	5,9	3,5	0,7	0,2				0,4	1,2	4,1	4,4	24,5

Годишња месечна честина појединих падавина види се из претходног табеларног прегледа састављеног на основу података кишомерне станице у Дојкинцима за период између 1930 и 1939 године.

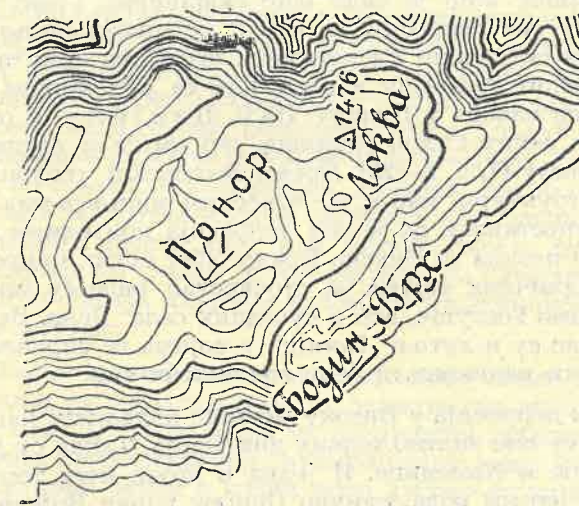
У том периоду снег је просечно сваке године падао 23,1 дан са укупном количином од 121,1 мм. Његова количина је, углавном, распоређена на зимске месеце и то са максимумом у јануару или децембру: Снежна периода почиње, обично, у новембру а завршава се и марту. Међутим, снег се, мада ретко, јавља и у априлу, па чак и у мају, као и у јесењим месецима — октобру, а понекад и у септембру. Његова честина онда није велика, али је потребно да се зна и има у виду због пољопривредне производње. Било да се односи на јесењу или пролећну појаву, снег наноси велике штете ратарству, шумарству, воћарству и сточарству. Слана се јавља скоро у истим месецима када и снег и то честином од 24,5 дана годишње. Њена појава на почетку и при крају вегетационе периоде скоро уништавајуће делује на поједине културе. Нарочито страда воће и кукуруз, јер се деси да воће захвати у време цветања, а кукуруз пре сазревања, па му не дозволи да сазри. Честина града није велика, али се у току године редовно јавља. Појави се у летњим месецима и то пре каквог великог пљуска или провале облака. Иначе, он се не јавља одједном у целој области, већ захвата само покоји узани појас на коме потпуно уништи усеве.

в) **Ветрови** у току године дувају из свих праваца. По Д. Матићевој, најчешће ветрови у Пироту долазе из западног квадранта са честином од 31,4, затим из источног квадранта са честином од 16,1, док ветрови из северног и јужног имају честину од 7,1. Сви ветрови скупа имају честину од 54,6, док је просечна тишина 45,4. Од ветрова нарочито преовлађују с.з. ветрови са честином од 23,0, а за њима долазе ј.и., са честином од 10,3. Северозападни ветар се јавља у току целе године са највећом честином у току фебруара (33,0), а најмањом у току октобра (15,5), док југоисточни има највећу честину у децембру (18,5) а најмању у септембру (4,2). За југоисточни ветар, који је у Високу најчешћи у зимском и прелазним добима године, важно је истаћи да се овде уствари јавља као огранак кошаве (9,50). Он је обично сув, хладан и ретко кад доноси кишу. Поред тога, смањује температуру и изазива појаву раних слана и снегова. Али овај ветар није једини огранак кошаве. Дешава се дуж главног гребена Старе Планине да се од главне струје, пребаци један део каквим превојем и спусти у Висок као североисточни ветар, који народ назива „кривац“. То нам говори да кошаву у овом крају не можемо очекивати само из једног, већ из више праваца. Њу народ одлично познаје јер му скоро увек нанесе какву штету у земљорадњи или сточарству. Поред ових ветрова нарочиту важност има ветар југ. Он нема велику честину, али се јавља у свим годишњим добима. Прилично је брз и јак. Својом јачином

понекад чупа и дрвеће и тиме наноси велике штете шумарству. Доноси кишу и облачно време. Понекад је прилично сув, јер док дође до ове области прелази преко доста високе планине те умногосме изгуби на путу од своје влажности, и тада својом топлоћом осуши земљу и спржи вегетацију. Када се појави у току зимских дана онда изазива топљење снега, а тиме и врло рано издицање стоке у планину и обављање пролећне сетве.

Хидрографске особине. — Говорећи о височкој области као целини, можемо одмах истаћи да је она врло богата водом. Но због петрографске, морфолошке и климатолошке разноликости, као и због разлика у биљном покривачу — како по распрострањењу тако и по садржини — у Високу немамо ни јединство хидрографских особина. Оне су по својим карактеристичним цртама врло сложене и различите; друкчије у долини Височице, а друкчије у планинском и крашком терену, јер се под различитим условима у свакој од њих различито манифестује издан, извори и речни токови. На основу тога се јасно издвајају два комплексна хидрографска терена: терен са нормалном хидрографијом или с површинским отицањем и терен са карсном хидрографијом или без површинског отицања.

а) **Терен без површинског отицања** не претставља јединство у свом пространству, већ је главном долином Височице и долинама њених бочних притока подељен у омање партије, од којих

Ск. 8. Понор северозападно од села Брлога

свака за себе има свој крашки хидрографски систем. Једну такву већу партију чини Понор североисточно од села Брлога и Дојкинаца.

Понор претставља једну затворену депресију чија се уздужна осовина поклапа са општим правцем пружања свих главних географских и тектонских елемената и дугачка је око 700 м. Северни део састављен је од табличастог лискуновитог пешчара, а јужни стрмији део, који се диже изнад дна око 80 м, од модрог лапоровитог тријаског кречњака (7, с. 2—25). Ова депресија је богата изворима. Они се јављају на свим њеним бочним странама и са врло ниском су температуром, али са обиљем воде. Ј. Цвијић им је одредио средњу температуру од 7—10°C. Вода ових извора слива се са стране ка дну депресије, чинећи више бујних, и преко целе године, сталних потока, који се, вијугајући кроз раван Понора, састају у доњем делу и улазе у пећину, а неки од њих пропадају по издухама вртача, којим је начичкана ова депресија. По многим знацима мештани закључују да се вода из понорске пећине јавља у врелу изнад Дојкинаца. Понор, са својим благим и пространим странама, захвата површину од око 2,3 км². Због истих услова Понор се користи за напасање стоке и за сенокос.

Другу повећу партију терена без површинског отицања претставља слично Понору тзв. депресија Вртибог, који се налази северно од села Гостуше. Истог је правца пружања као и Понор, али знатно већих димензија. Дугачак је око 1 км, а захвата пространство од око 3 км². Цела ова депресија је изграђена у наборитом тријаском кречњаку на пространству височке ерозивне површи, која је овде јако скаршћена. Само у северозападном делу ове депресије се изнад кречњака јављају у танким слојевима ситнозрни лискуновити пешчари, који чине хоризонт, водом много слабијих извора, али са још нижом температуром него код извора у Понору. По Ј. Цвијићу и ови би извори припали венцу Старе Планине, јер им се и температура и висина поклапају (7, с. 2—25). Према тектонској, геолошкој и топографској структури, као и по извесним мишљењима мештана може се претпоставити да је ова депресија подземним токовима хидрографски везана за Белско Врело. Због истих природних богатстава — одличних услова за сточарство, овде су многобројне „појате“ не само Гостуше, већ и суседних села: Беле, Велике Лукање итд. Овде су и летње „бачије“ у којима се справља чувени старопланински качкаваљ и бели пуномасни сир.

Сличних депресија у Високу можемо издвојити још неколико, само што су оне знатно мањих димензија. Такве су депресије изнад Јеловице и Каменице. И једна и друга носе топографски назив Понор, јер им вода, слично Понору изнад Врлога, понире. Каменички Понор је од огромног значаја за сточарство поменутог села, јер је то једино место у коме се јављају слаби извори, на контакту ситнозрних пешчара и кречњака, па су због тога сви повезани једним каналом и доведени у сточно појило. Овде је важно поменути да се у непосредној близини ове депресије јав-

ља једна пећина у којој се, такође, сусреће вода, али која подземно неким пећинским каналима отиче и, вероватно, се јавља у врелима изнад Славиње. Ова пећина до данас није испитивана па није ни помињана, мада је по својој структури и начину постанка од особитог интереса за спелеологију.

Као знатно мање по важности и пространству издвајају се још неколике партије без површинског отицања, које нису претстављене затвореним депресијама, већ су делови поменуте ерозивне површи, које је крашка ерозија избушила многобројним вртачама и увалама, па чак и доста дугим и пространим пећинским каналима. Такву партију чини предео изнад села Рсоваца, тзв. Ваганица са Камином, у чијој се непосредној близини налази врло дугачка пећина Владикина Плоча, која до данас још није испитана. На дужини коју сам обишао не налази се подземни ток, а како канал лежи на знатној висини изнад тока Височице, може се закључити да претставља потпуно суву пећину. Слично овој, изнад Росомача, у тзв. месту Кукла јављају се многобројне вртаче и више подземних пећинских канала, који исто тако до данас нису испитани.

Поред ових да поменемо још Ковачево у атару села Брлога и Сувају у атару села Росомача. И једна и друга партија су потпуно без воде, те уједно претстављају најсувље делове Висока (отуда и име Суваја). Поред тога оне су врло оскудне шумом, али богате травом. Зиратног земљишта има само по увалама и вртачама, обично слабог квалитета и незнатне родности, те се претежно искоришћује за сенокос а врло мало за гајење култура. Због оскудице у води сточари се у току зиме снабдевају пијаћом водом топљењем снега, а у пролеће и ујесен из „локава“. Међутим, у току лета, када се снег потпуно отопи а „локве“ сасвим пресуше, снабдевање пијаћом водом је врло отежано. Доноси се из даљине од по неколико километара. Наравно, такво снабдевање врши се само за човека-косача, жетеоца или орача, док се стока ради напајања водом мора или гонити сваког дана у планину, или се издиже на сталну летњу испашу по суватима Старе Планине, где се напада хладном водом из многобројним планинских извора и потока.

б) Терен са површинским отицањем, у коме је дошла више до изражаја флувијална ерозија, захвата сав остали део Висока. Издан у овом делу се јавља на различитој дубини, а извори под различитим петрографским, топографским и др. условима. Негде су извори врло ретки а издан врло дубоко спуштена, а негде је сасвим плитка те је земљиште увек влажно, а делимично чак и баровито. Такав је случај у котлини Горњег Висока и то код села Брајковаца и Изатоваца. У овим селима вода за пиће добија се из слабих извора који се јављају на самој алувијалној равни у виду малих оканаца, које мештани називају „кладенцима“, и из бунара, који се овде јављају на дубини од 0,5—2 м. Што се иде

даље од алувијалне равни према појасу тераса и ободу котлине, издан је све дубља, а извори се искључиво јављају на каквој пукотини кречњачког обода или на контакту кречњачких слојева и дилувијалних тераса, или пак на контакту кречњачких и вододржљивих слојева (лапораца и глинаца). Сви ови извори се могу сматрати изворима подгорине Старе Планине. Избијају најчешће из тријаског кречњака; леже на висини од 800 м; стална температура им је од 8,5—15°C или средња од 12°C. Температура им је, углавном, врло различита; нижа је код извора који избијају из кречњака, а виша код извора који избијају из бигра и пешчара (7, с. 2—25).

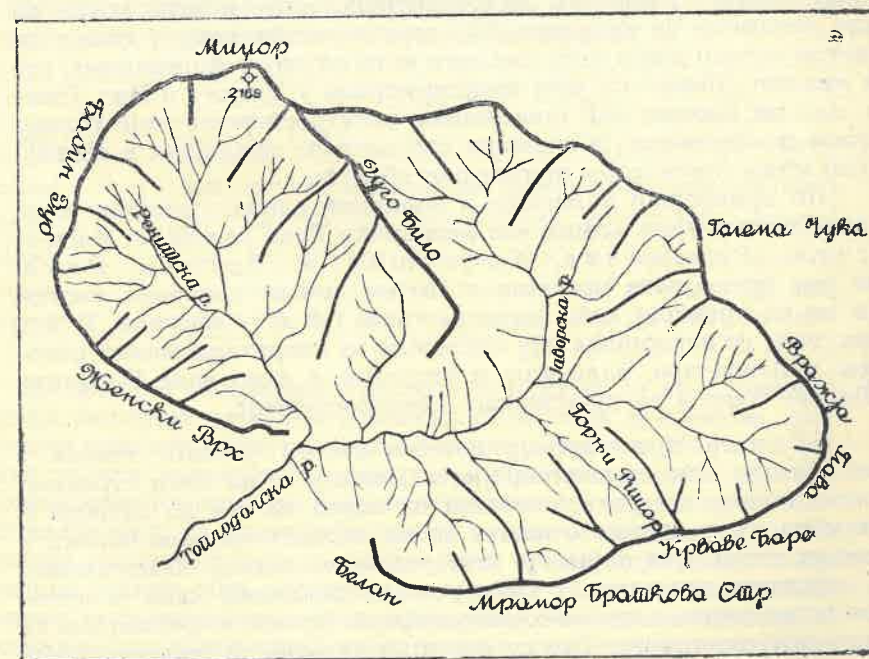
За ову област од нарочитог су значаја извори на главном гребену Старе Планине, јер је за њих везано развиће извесних њених привредних грана, као: сточарства, повртарства, млинарства и др. Тој групи припадају многобројни извори у Слапу, Јавору, Копрену, Бабином Зубу, Миџору, Три Чуке, Вражјој Глави и др. местима Старе Планине. Јављају се искључиво у теренима палеозојских шкриљаца, на висини од 1.800—2.100 м, са средњом температуром око 7°C и просечном количином воде од 3—5 литара у секунди. Извор на Бати, чија температура износи само 4°C, претставља најхладнији извор, не само на Старој Планини, већ и у читавој Источној Србији (7, с. 2—25).

Реке, претстављају најважније хидрографске појаве у овој области. Главна река је Височица. Она извире у Бугарској, испод преседлине, која се налази између планинских врхова Кома и Краставеца. Главну јој чине многобројни извори, од којих полазе мали потоци, сливајући се у неколико главних кракова. Од изворишта до ушћа Јеловичке Реке јавља се под именом Комшичке Реке, а одатле до ушћа Топлодолске Реке под именом Височице. Из претходних излагања видели смо да она протиче композитном долином, те овом приликом нећемо разгледати њену долину. Иначе река има врло велики пад. На дужини од 53 км (колико износи њена дужина на територији ове области) укупни бруто пад износи 359,7 м или 6,78 м просечно на 1 км. За њен водостај важно је да се знатно колеба у току године. Нарочито је то колебање воде изражено у њеном горњем току односно у Горњем Високу. Наиме, у том делу вода спрелећа и сјесени толико набуја да се чак излива из корита и плави околне површине, док у току лета река сасвим пресуши, а вода се једино задржи по јединим вировима њеног корита. У њеном средњем и доњем току водостај се у току године исто тако колеба, али због већег броја сталних притока и већег броја јачих врела и извора, који хране њене притоке или директно њен ток, никад не пресуши. Воде јој се данас користе за производњу електроенергије и погон разних примитивних млинова, вуновлачара и ваљавица, као и за навод-

навање појединих башта дуж њеног тока. Њена потенцијална енергија је скоро у потпуности искоришћена само код електране „Темац“, док је код осталих примитивних постројења делимично искоришћена. На укупној дужини њенога тока налазе се 90 постројења са укупно 1600 КС бруто, од којих на електрану спадају 900 КС, а на остала постројења свега 700 КС бруто. При томе треба напоменути да је дужина тока у постројењима искоришћена свега за 34%, а њен пад за 37% или 191 м од укупног пада. (8, бр. 20).

Главне притоке Височице налазе се с њене десне стране. Оне се и по величини слива, количини воде, дужини тока и пада, не само међусобно разликују, него и од њених левих притока које би се пре могле сврстати у бујичне токове него ли у сталне притоке Височице. За све десне притоке Височице уопште се може рећи да су планинског карактера и да почињу изворишним челенкама.

Као таква у првом реду се издваја Топлодолска Река. Она се улива у Височицу код Мртвачког Моста и претставља како по величини слива, тако и по количини воде, највећу

Ск. 9. Изворишни облук Топлодолске Реке

десну притоку. Иначе почиње изворишном челенком, која је смештена у старом снежаничком цирку, коме чине оквир Бабин Зуб, Миџор, Доња и Горња Митровица, Брезога Чука, Вражја Глава

и Белан. Дугим билом овај цирк је подељен на два дела, тако да се и Теплодолска Река састоји од два крака, од којих сваки има посебну изворишну челенку.

Долина ове притоке усечена је у пермским пешчарима и скоро сва је клисурастог облика. Због обиља атмосферских талоба као и због нарочитог положаја и облика њеног изворишта, река је у току целе године богата водом. Њен ток достиже дужину од 14,5 км и укупно бруто пад од 595,4 м. Вода ове реке се данас користи за покретање 20 воденица-поточара и неколико примитивних стругара.

После ове да поменемо Јеловичку Реку, која се уствари састоји од два крака: Дојкиначке и Јеловичке Реке. И један и други крак почињу изворишном челенком, а састају се испод Јеловичког Врела. Дојкиначка Река достиже дужину од 14 км са укупно бруто падом 404,9 м, а Јеловичка Река дужину тока од 14,5 км и бруто пад од 462,2 м. Њихове воде се користе за погон многобројних примитивних млинова, вуновлачара, стругара и ваљавица, за покретање већег броја малих хидроцентрала, као и за наводњавање пољопривредних култура засађених дуж њихових токова. Поменуте хидроцентралне нису ништа друго до мале динамичке од неколико КС, које најчешће нису у стању да осветле читаво једно село, као што је то случај у Дојкинцима, где их има пет. Нешто су јаче хидроцентралне у Брлогу и Вис. Ржани, али ни њихова моћ производње електроенергије није толико велика да би могла да подмири све потребе сељаштва у светлу, а још мање погон којег привредног објекта.

По привредној важности и величини слива, количини воде и пада речног тока, одмах иза Јеловичке Реке дошле би Каменичка, Росомачка, Гостушка и Белска Река. Све оне преко лета пресуше у својим доњим деловима сасвим или им се протицај воде сведе на свега 0,5 м³ у секунди. И код ових, воде се искоришћавају претежно за покретање малих поточара, вуновлачара, ваљавица и стругара, а само воде Гостушке и Белске Реке и за производњу електроенергије.

Бујице претстављају посебан систем речних токова у овој области. Оне су многобројне и јављају се на свим странама долина поменутих река, почевши од марта па све до октобра и новембра, тј. у данима отапања снега, летњих провала облака и јесењих киша. Ова појава је искључиво последица обешумљавања огромних површина у свим речним долинама, када је крчењем шума оживео ерозивно-денудациони процес и формирале се бујицарске површине. Све су оне врло штетне за пољопривреду а нарочито за биљну производњу, јер јој сваке године просечно одузму око 20 ха обрадивих површина, било својом ерозијом или акумулацијом еродираних материјала. Нарочито велике штете наносе, када својом огромном снагом пресеку ток главне реке, и изазову њено ујезеравање и изливање из корита на најниже

делове њихове алувијалне равни. По величини штете коју наносе пољопривреди нарочито су познате бујице у атарима села: Копривштице, Покривеника, Велике Лукање, Завоја, Паклештице, Брлога Дојкинаца, Јеловице, Сенокоса и Росомача (сл. 9).

Узевши у целини, хидрографске особине су несумњиво својом разноврсношћу и сложеносту доста утицале на привредни живот становништва ове области. Оне су и на највишим деловима Старе Планине омогућиле несметано искоришћавање пашњака и тиме допринеле развоју њеног сточарства. Велика хидраулична енергија којом располажу све височке реке, омогућила је мештанима да развију палинарство, стругарство, ваљевичарство, вуновлачарство, а тиме и развитак разних грана домаће радности и појединих заната. Међутим, цифра од 1600 КС, колико је данас свега искоришћено за привреду области, још увек је удаљена од њене праве вредности која би се могла постићи.

Величина хидрауличне енергије височких река, проценат њеног искоришћавања, као и проценат који се још може искористити за привредни развитак ове области види се из овог табеларног прегледа, састављеног на основу података узетих из Катастра водених снага Југославије — Слив Јужне Мораве.

ИМЕ РЕКЕ	12 мес.			9 мес.			6 мес.			3 мес.		
	Свега	Иск.	Слоб.	Свега	Иск.	Слоб.	Свега	Иск.	Слоб.	Свега	Иск.	Слоб.
Височица	8242	973	7274	19242	1550	17699	30525	1559	28970	56775	1559	55217
Теплодол.	1771	0	1731	4344	40	4304	9777	40	9737	20124	40	20084
Јеловачка	1388	125	1263	2293	125	2164	3225	125	3400	4852	125	4724
Дојкиначка	721	153	568	1743	153	1590	2262	153	2508	4456	153	4303
Каменичка	153	64	89	862	68	794	1191	68	1323	3825	68	3757

Из предњег табеларног прегледа се види да је хидраулична енергија височких река искоришћена незнатним процентом, док је знатан њен део остао слободан — неискоришћен. Међутим, та велика залиха хидрауличне енергије и при тромесечним, шестомесечним, деветомесечним и дванаестомесечним водама претставља солидну базу за електрификацију читаве области, а нарочито за развој појединих њених привредних грана, које данас нису развијене једино због недостатка потребне погонске снаге. Интензивно искоришћавање свих природних богатстава захтева и рационално искоришћавање свих залиха хидрауличне енергије, а које се може постићи једино подизањем већих хидроцентрала. У том циљу треба искористити Јеловичку Реку и то на месту зв. Бобовиште, јер су на њему дати сви услови који су потребни за изградњу једне веће хидроцентралне. Наиме, на том месту најмањи протицај воде се креће око 2 м³ у секунди, а пад 17 м на 1 км или око 60 м на дужини од 3,5 км, а то је сасвим довољно па да

се добије скоро два пута већа електроенергија но што се, на пример, добија хидроцентралом Темца. Поред тога, ово место за подизање хидроцентрале, има и то преимућство што му вода преко зиме уопште не мрзне, јер стална температура воде Јеловичког Врела то не дозвољава.

Слично би се постигло и подизањем хидроцентрала испод клисуре Владикине Плоче и испод села Паклештице на месту званом Луке, с том разликом што се технички радови морају изводити пажљивије, јер се ради о месту чију подлогу чине кречњаци. Уколико би се приступило изградњи хидроцентрала на свим поменутих местима добила би се таква количина електроенергије, која би била довољна да се с њом изврши не само електрификација Висока, већ и многих села у Забрђу и Пиротске и Димитровградске котлине.

Биљни свет. — Претежни део састава биљног света ове области чине шумске и травне формације, а мањи део културе. У хоризонталном пространству природне формације не показују неку нарочиту разноликост, а уколико се и појави нека разлика, она је локалног карактера, као резултат друкчије подлоге, нагиба земљишта и његове експозиције сунчевим зрацима. Међутим, у њиховом вертикалном распрострањењу, због изразитих промена у клими, дошло је до знатних разлика, односно до формирања два различита биљна региона: регион шума и високи травни регисн односно сувати.

а) **Регион шума** по свом саставу и распрострањењу не чини јединствен покривач, већ је под горе поменутих утицајима, нарочито под утицајем климе и човека, јако исцепкан а негде и сасвим уништен или измењен и деградиран. У овом региону могу се издвојити три различита шумска појаса: појас храстових, појас букових и појас четинарских шума.

Појасу храстових шума припадају разни шибљаци, као дериват шума нискога појаса; затим шуме сладуна, цера, шуме китњака и на крају храстово-грабове шуме често помешане са буквом. (11, с. 2). Доња граница њиховог распрострањења се креће око 500 м, и чине је шуме сладуна, а горња граница им иде до 1.000 и 1.200 метара, као што је случај у Топлодолској Реци, где се директно граниче са планинским суватима. Шибљаци су распрострањени у предгорју Старе Планине, делом на кречњаку а највећим делом на силикатној подлози и то на месту уништених храстових шума. Шуме китњака најчешће су распрострањене у долинама Топлодолске и Гостушке Реке, а нешто мало и у долини Белске Реке. (11, с. 2).

Храстово-грабове шуме претстављају обично забране или како их мештани зову „бранике“, те су се до данас боље очувале од секире и стоке. И ове шуме најбоље су очуване у долини То-

плодолске Реке, где се на северним падинама јављају на читавом појасу, од реке па све до 1.000 и 1.200 м, односно све до појаса планинских пашњака.

Поред овога треба истаћи да се у овом појасу, а нарочито дуж Височице, јавља узан појас шума које захтевају већу влагу. Он је нарочито добро изражен у котлини Горњег Висока, док у осталим деловима није претстављен у виду неког појаса, већ у виду појединачног дрвећа и жбуња врба испреплетених павитом и другим пузавицама.

Све шуме храстовог појаса данас се брижљиво чувају и искоришћавају једино за грађевински материјал, за изградњу кућа, а само у сушним-неродним годинама и за спремање лисника.

Појасу букових шума припадају чисте букове шуме, које се простиру у вертикали од 1.000 до 1.800 и 1.900 метара. На висини од 1.000 па све до 1.200 и 1.300 метара оне су заступљене на северним падинама, док изнад те границе, како каже Гребеншчиков, оне су према експозицији индиферентне и расту подједнако добро како на северним тако и на јужним падинама. (11, с. 8). По пространству које захвата може се рећи да је то највећи шумски појас у овој области, јер захвата око 2/3 целокупног шумског региона. Према шематској карти Адамовића и према картама Војно-географског института, као и према личним проматрањима Гребеншчикова вршеним 1946 године, с једне стране, и према многим усамљеним буковим стаблима и жбуновима с друге стране, може се доказати да су букове шуме претстављале у прошлости јединствен покривач у хоризонталном распрострањењу; он је понегде био прекинут каквим кречњачким гребеном или клисурастом долином речних токова. Од тог јединственог покривача букових шума данас су се одржали мањи или већи комплекси по изворишним челенкама скоро свих речних долина. Највећи такав комплекс претстављају букове шуме у облику Јеловичке Реке тзв. Широке Луке; а већи комплекси чистих букових шума се налазе и у долинама Дојкиначке, Топлодолске, Росомачке и Каменичке Реке. Ови комплекси букових шума својим високим (до 36 м), дебелим (125 см) и густо поређаним стаблима дају овој области „прашумски“ карактер и величанствен изглед (сл. 10). Огромне чистине усред букових шума обрасле малинама и нису ништа друго него искрчене површине. Због све већих потреба сточарства шуме су уништаване свим могућим средствима; понекад, само за израду једне обичне држаљнице за секиру или лопату уништило се читаво стабло од неколико кубних метара грађе. Сточари, пак, са своје стране, ради проширења пашњака као и ради припремања „брста“ за козе и коње, уништавали су шуме на огромном простору не водећи притом рачуна да ли ће се оне после тога моћи поново подићи или не. На тај начин височко становништво је на рачун букових шума проширивало „чистине“, односно крчевине, и пре-

тварало их најчешће у ливаде и пашњаке, а нешто мало и у оранице за производњу житарица и кромпира.

Појас смрчевих шума захвата највише делове шумског региона. Гребеншчиков је, проучавајући састав смрчевих шума, утврдио, да су поред смрче врло мало заступљене и јеле (и то више на рубу букових шума), затим буква, бреза и ива (11, с. 14). Поред ових јавља се и клека, врло ниска и полегла и захвата простор на пропланцима, а једним делом избија и на саме сувате. На пропланцима се најчешће јавља и малина, која се овде може одлично гајити као култура. Највише смрчевих шума има у горњем делу слива Топлодолске (и то на хладним северним падинама), Дојкиначке (на обема падинама) и Јеловичке Реке, као и врло мало испод врха Кома. Ако се упореде шематске карте Јуја Адамовића од 1909 год. и Гребеншчикова од 1946 год., видеће се да су некада смрчеве шуме биле много пространије но што су данас, и да их је чак било и на другим местима где их данас уопште нема, као што је случај на Белану и Мрамору (11, с. 14). Уместо њих данас су на тим местима букове шуме или пашњаци, без икаквих трагова поменутих шума. На основу тога Гребеншчиков изводи закључак да је доња граница смрчевих шума била нижа од данашње, па је утицајем човека потиснута буковим шумама навише. Уништењу смрчевих шума умногоме је допринела окупација. Не интересујући се за њихову моћ обнављања окупатор их, је у заједници са појединим домаћим шпекулантима, на најразличитије начине уништавао. Ако се не приступи њиховом рационалнијем искоришћавању, као и брзој обнови, оне ће у најскоријој будућности бити потпуно уништене и изгубиће се сваки њихов траг, те ће се о њиховом постојању говорити само на основу шематских карата Адамовића и Гребеншчикова.

б) **Високи планински травни регион** јавља се у уском али дугачком појасу одмах изнад шумског региона. У њему се могу издвојити два различита појаса: појас са травом и ниским жбуњем и појас са чистим травним формацијама, или сувати.

Појас ниског жбуња са високо-планинским травама се јавља на више места изнад горње границе шумског региона. Великог је пространства и на различитим местима друкчијег састава. Обично се јавља као ниско субалпско жбуње и мали грмићи клеке, боровнице и др., или пак као жбуње бора кривуље и алпске јове (11, с. 29). У већини случајева ове групације се јављају изнад смрчевих шума, а у изузетним случајевима и изнад букових шума као на Равном Бучју. Данас, због свог брзог и бујног развитка, ове групације захватају велики део пашњака, али због своје закржљалости не претстављају за привреду неку нарочиту вредност, сем за сточаре (који их употребљавају за огрев),

као и за обешумљено земљиште (јер га штити од ерозивног процеса). Међутим, како је за сточара више од штете но од користи (јер он на сваком кораку може доћи до огревног дрвета) он га немилосрдно уништава. Раније су га Црновунци, као једини закупци ових пашњака од државе, нарочито сјесени, када се жбуње и лишће јако осуши, прскали нафтом и уништавали ватром на огромним површинама. Овакво чишћење пашњака, с намером да се добије што већи простор за испашу већег броја стоке, предузимали су и домаћи трговци, а и саме државне власти. Ову меру треба и данас предузети, али не на свим местима, већ само на оним која нису угрожена ерозивно-денудационим процесом. Крваве Баре, Браткова Страна, извесни делови Миџора, Равног Бучја, Сировичнице и Копрена су места на којима се може вршити чишћење пашњака од поменутих групација жбуња, јер 20 до 60% од укупне површине пашњака отпада на те групације.

Појас сувата простире се непосредно изнад појаса шума или поменутих групација жбуња. Вероватно су шумског порекла (бар у највећем делу њиховог пространства). Највеће површине сувата налазе се у сливу Топлодолске Реке: на падинама Миџора (Попова Ливада, Дуго Било), на самом гребену Миџора (Тупанар, Жаркова Чука, Бабин Зуб), испод врха Три Чуке; затим, у дојкиначком и гостушком атару: Белан, Браткова Страна, Вртибог и др.; у дојкиначком и брлошком атару: Копрен и Понор; у јеловачком атару: Јавор и Понор; у росомачком атару: испод врха Доброг Јутра (Слп, Тупанац и Ровница); у сенокоском атару: на Сребрној Глави, Мучи Баби и Кому. Сви поменути сувати се налазе на просечној висини од 1600 м, али их има и све до 2.100 м надморске висине. Фитоценозни састав сувата је и по садржини и месту развитка врло различит, па му је и привредни значај неједнак и неравномеран. Тако имамо сувате са врло квалитетном травом који су распрострањени на местима уништених шума а на силикатној подлози и на висини од 1.300 до 1.400 м, па чак и до 2.000 метара. То је уствари група пашњака коју Гребеншчиков издваја као тип пашњака са едификатором *Poa violacea*. Па ипак овај тип пашњака је делимично у стадијуму деградације. Тако имамо појаву закоровљивања штетних биљака, као што су чемерика, дивизма и срчењак, које заузимајући простор, све више потискују остале, за сточарство веома важне биљке (11, с. 20).

Даље се могу издвојити сувати на којима над осталим травама нарочито преовлађује тип ац чији је привредни значај веома мали, јер се цени да му је хранљивост мања чак и од оне коју може да да слама. Стока га нерадо једе чак и кад је свеж, те се зато врло брзо развија и претставља праву „кугу“ за сувате (11, с. 26). Јавља се на највишим деловима главног гребена Старе Планине и то обично на местима где се снег дуже времена задржава и поред извора и потока, одакле се све више шири и негде

достигне висину од 2.000 метара. Највеће површине захвата на гребену Мидора, Белана, Браткове Стране, Мрамора, Вртибогу, Копрену, Понору, Тупанцу, Ровници и др. Једина мера за спречавање даљег ширења и његовог коначног уништења је засада сточарско торење.

Ово би били главни типови суватских пашњака Старе Планине, али се поред њих јављају и многи други, који су иначе врло важни за сточарство, али немају тако велико распрострањење као ова два предходна. Тако се понегде јаве места где преовлађују лишаји, или на стенама маховине, или, пак, неке чисто хидрофилне биљке дуж река и извора.

Засада је немогуће дати тачну величину сувата ове области јер није вршен њихов премер, али се цени на око 5.000 ха.

Продуктивно тло. — Сложене и врло различите геолошке-петрографске, морфолошке, климатске, хидрографске и биљно-географске прилике утицале су да се у овој области формирају педолошки врло различити типови продуктивног тла, односно са различитим физичким, хемиским и биолошким особинама. Тако се на алувијалној равни Горњевисочке котлине, због близине изданске воде и сталног забаривања извесних њених површина од стране многобројних малих извора, формирало мочварно земљиште у малим пегама. Оно је богато минералним и органским састојцима, али због сталног задржавања воде није до данас претворено у обрадиву површину већ је препуштено самониклој барској вегетацији. На алувијалној равни Височице и њених главних притока дошло је до стварања алувијума. Он је искључиво састављен од речног наноса и претставља најрецентније земљиште области, јер се још увек налази у процесу стварања. Иначе је знатне дебљине (од 30—80 см), лако је за обраду и садржи велике количине хранљивих минералних и органских материја те уједно претставља најплодније земљиште. Изнад алувијума, како у долини Височице, тако и у долинама њених главних притока, а на површинама поменутих дилувијалних тераса, развио се посебан тип земљишта састављеног од ситног шљунка, песка и глине. Сталним испирањем креча и хумуса овај тип земљишта је на свом највећем простору јако деградиран и скоро претворен у гајначу.

На читавом кречњачком терену ове области развило се скелетно земљиште и чисте кречњачке голети, без икакве вредности за пољопривредну производњу. Скелетно земљиште се јавља на најнижим деловима ерозивне површи и на блаже нагнутим странама речних долина, док се кречњачке голети јављају на свим кречњачким чукама, косама и вертикалном ескарпману главног гребена Видлича, као и на стрмим странама речних долина, кречњачких глама и кукли.

Насупрот овим типовима земљишта, по свим карстним улегнућима: вртачама, увалама и сувим долинама, развио се сразмер-

но облику и величини тих улегнућа, негде дебљи а негде тањи слој живице, састављен искључиво од резидијалне глине, црвене. Овај тип земљишта је у свом горњем слоју јако хумифициран те претставља најплодније земљиште кречњачке зоне ове области.

На главном гребену Старе Планине, у зони палеозојских шкриљаца и пермских црвених пешчара, развило се распадањем тих стена грохотливо земљиште, које или још није довољно прерађено или је покривено већим наслагама шумских отпадака, дебelih понегде и до пола метра.

Рудно богатство. — Све до Другог светског рата код многих научника преовладавало је мишљење да је ова област без икаквог рудног богатства. Међутим, на неколико година пре и после Другог светског рата покојни инж. Ђорђе Златковић, доказао је да у Високу не да само има рудних богатстава, већ да су и доста разноврсна.

Камени угаљ код Велике Лукање је био прво његово откриће. О том угљу ми смо нешто поближе говорили у одељку о геолошком саставу ове области. Али овде је важно истаћи да је реч о угљу одличног квалитета (5—6.000 калорија) а да му најдебљи слој износи свега 0,60 м. По Златковићу, он би се могао лепо коксирати при чему би се добио плин, кокс и шљака за ватросталну опеку. Сличан угаљ Златковић је открио и код села Гостуше, Мале Лукање и Завоја, а тек касније сами сељаци су га пронашли у долини Росомачке Реке. Међутим, за тај угаљ Здравковић тврди да је сиромашнији угљеником од угља код села Велике Лукање, јер је по површини горео.

Лежишта камене соли по мишљењу истог аутора налазе се испод хидроцентрале „Темац“, низводно с десне стране Височице, на месту где се налазе три мала ораха. Наиме, он је у заједници са др геологије Миловановићем, 1947 године, на основу тога што је камење у околини покривено једним танким белим, сланим слојем, установио да су овде у питању лежишта камене соли. Али како је он убрзо умро то ни до данас ово његово тврђење није расветљено.

Асфалт-битумен се налази код села Гостуше и ушћа Белске Реке. Покојни инжењер Ђорђе Златковић тврди да се ту не ради о неком великом налазишту битумена, већ само о остацима јелове и борове смоле. Јер, како каже он, за време Турака је на поменутих местима постојала велика и пространа јелова шума коју су Турци, прогањајући хајдуке, спалили, што је и довело до нагомилавања само овде-онде поменуте смоле.

Мермера има код села Росомача, изнад сеоских башта — градина. Има га беле и црвенкасте боје. Иначе још није испитан

те није познато да ли се може водити у великим блоковима и да ли је уопште његова експлоатација рентабилна, с обзиром да је то место удаљено око 35 км од Пирота.

Бакра једино има у црвеним пешчарима око села Топлог Дола. Међутим, пре Другог светског рата, када је Димитрије Младеновић-Гага покушао да откопавањем установи да ли црвени пешчари у дубини садрже веће количине бакра, на дубини од неких 10 м наишао је на еруптив који је садржао много већи проценат бакра него што су га имали црвени пешчари на површини. Даљи резултати нису познати, јер је убрзо почео рат па су радови обустављени.

Графита такође има у непосредној околини Топлог Дола, али о њему се не може детаљније говорити јер су испитавања тек на почетку.

На крају, као закључак, може се рећи да је у овој области реч само о општим симптомима поменутих рудача, а да се њихово стварно стање може тек детаљнијим геолошким проучавањима доказати.

II

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Иако Висок располаже разноврсним природним богатствима, привредна делатност његовог становништва није увек била ни овако разноврсна, ни овако развијена као данас, већ се с развитком производних снага и продукционих односа различито развијала и гранала.

Углавном се друштвено-економски развитак Висока може према свим уоченим разликама разгледати на следеће четири етапе: средњевековно-феудалну, турско-феудалну, капиталистичку и социјалистичку.¹

¹ На основу старих градића и кула разбацаних дуж читаве Височице и у осталим деловима Висока, (као: Градиште испод села Темске, Градиште на левој страни Височице недалеко од ушћа Белске Реке, Градиште на највишој тачци клисуре Владикине Плоче, Градиште изнад села Росваца, Градиште на брду Славе у атару села Росомача, Кула испод врха Доброг Јутра у Бугарској и Горња Здравчиница-рушевине старог великог града у Округу берковском) можемо претпоставити да је Висок још у доба Римљана био насељен. Али како не постоје сигурни подаци о ондашњем његовом становништву и његовој привредној делатности то се о овоме не може више говорити уколико би се на крају и могли изводити неки закључци о овом или оном проблему из тога доба то би било сувишно, јер се друштвени и привредни живот из тога доба ниучему није одразио на њихов развитак у макој од следећих етапа.

1. СРЕДЊЕВЕКОВНИ ФЕУДАЛНИ ДРУШТВЕНИ И ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ

а) **Становништво.** На основу многобројних података може се поуздано утврдити да су у Високу пре доласка Словена искључиво жевели В л а с и. Узимајући једино у обзир имена двају сувата на Старој Планини (Копрен и Јаришор) К. Костић је први указао на могућност да су Власи „можда“ живели и на Старој Планини, односно у Високу. Иако је Костићева претпоставка сасвим тачна, она на први поглед не изгледа тако убедљива због тога што је документована само именима поменутих сувата. Али, ако јој се додају следеће чињенице онда је она не само вероватнија и убедљивија, него и сасвим поуздана и тачна; а то су: прво, многобројни топографски називи, који су без икакве сумње влашког порекла као:

М и ц о р (Власи су га звали М и ц у р а и данас га многи мештани тако зову); Р и ш о р (од влашког назива Негришор, до данас се одржао само Р и ш о р); С и б и њ а Ч у к а (од влашког имена С и б и н); У р у ч к а Ч у к а (од влашког имена У р у ч к а); Н е ђ у л и ц а (од влашког имена Н е ђ у л); и С и р м е н с к и В р х (од влашког имена С и р м е н).

Затим, имена људи и фамилија: Стајкулови (од влашког имена Стајкул); Стајулови (од влашког имена Стајул) и Шабан или Шарбан и Сингурил или Сингурил (и данас се многим лицима, која се непристојно одевају и понашају, надевају имена Шабан и Сингурил.¹

У првој половини Средњег века Власи су пребивали у источном и југоисточном делу Балканског Полуострва. Касније су се, испред инвазије Словена, делом повукли на Запад и већ у XII веку били доспели чак до Дубровника и Хрватске, делом у неприступачне планинске крајеве, где су се временом примивши српски језик и имена, претопили у Србе. Овом последњем иде у прилог и чињеница што се већ у XIV и XV веку „влах, пастир и турман“, јављају као синоними једно другом (13, с. 5). До претапања морало је доћи и у Високу, јер како би се иначе могла протумачити појава онолико великог броја влашких речи у данашњем говору и топографској номенклатури. Због тога се читав овај период може узети као време у коме се путем постепеног претапања Влаха у Србе стварало прво височко становништво.

б) **Друштвени развитак.** Кроз читав Средњи век Висок је био поприште многобројних ратова вођених између ондашње Бугарске и Србије, те се о његовом друштвеном развоју не може детаљније говорити. Али како је у ондашњој Бугарској и у ондашњој Србији постојао скоро истоветан феудални друштвени

¹ Ст. Новаковић указује на то да се нека од ових имена помињу у појединим повељама и хрисовуљама као: Шарбан и Сингурил и Жичкој повељи и Стајул у Душановј хрисовуљу (26, с. 31).

живот и привредни систем, то се поуздано може рећи да је друштвени живот Висока после сваке промене владавине остајао скоро непромењен. Наиме, промене су се састојале само у томе што је височко становништво увек добијало своје нове господаре, док би оно само и даље задржавало своју ранију функцију: кмет или пастир на феудалчевом имању.

Нешто одређеније о друштвеном животу у Високу може се говорити тек од друге половине XIV века, а још сигурније тек од почетка XV века. Тада је Висок био под влашћу Деспота Стевана Високог, који је у њему чак имао и свој јако утврђени летњиковац.¹

Уствари је Висок, са свим осталим областима које се налазе између Софије и Ниша, Деспоту Стевану уступљен 1413 године од стране Мухамеда а за учињену услугу у борби противу Мусе (31, с. 117). По свим изгледима, пак, непосредни властелин Висока морао је бити једино „Новак (Краљу к?)“.² Поред ових, у овој области су се у том времену као посебни феудални господари морали појавити и манастири, који су онда у њему постојали: Св. Илија код села Рсоваца, св. Богородица изнад Височке Ржане и св. Ђорђе изнад Темске. И данас сви височки манастири имају мање или веће поседе које калуђери уз помоћ сељака из околних села обрађују, а у народу се и до данас очувало давање покојег грла стоке или парцеле обрадивих површина у виду поклона манастирима. Нема сумње да је оно што се данас очувало као поклон раније значило законску обавезу према манастиру као феудалном господару. Једино су онда, изгледа, била слободна високопланинска села, а нарочито Власи, који су искључиво живели по планинским катуњима. Наравно, и сва та села као и Власи, морали су такође имати неке обавезе, ако не друге, а оно су сигурно морали бити господареви војници или коморције са својим коњима.

У тој етапи, патријархална задруга је била једина заједница у којој се одвијао читав друштвени живот. Али се она, изгледа, до краја Средњег века није одржала као једини владајући облик друштвеног живота. Наиме, како каже Ст. Јанголек, још у доба Немањинске државе у условима јачања приватне својине, новчане привреде и класног друштва, патријархална задруга је почела да се распада и диференцира на мале индивидуалне породице. Ако је ово тврђење тачно, а оно је по свим изгледима тачно, онда се патријархална задруга и ове области морала налазити у процесу распадања за време владавине

¹ То је уствари прадић Темац „... кога је цар муслиман био отео од Деспота Стефана Високог па се после правдао да је то учинио зато што другојачије није могао проћи са својима“ (12, с. 179).

² Стојановић у својим записима напомиње да је Сулејман идући противу Вугара, дошао у Темско код Пирота, где га је напао Новак (Краљу к?) и заробио комору (27, бр. 1964).

Деспота Стевана Високог, када је височко становништво било увучено у трговину са Дубровником и Млецима, односно када су робно-новчани односи почели све више да продиру у привреду овога краја. Тај процес распадања, дељења патријархалне задруге, и поред сметњи које им је чинила државна власт, наставио се све до доласка Турака (28, с. 55).

в) **Привредна структура.** Власи су се искључиво бавили сточарством. Сјесени би они силазили са планина и гонили стоку у приморје, понекад и на дубровачку територију (13, с. 5). Доласком у Висок, Словени су све тешње долазили у додир са Власима, па су се по угледу на њих, као и под дејством природних богатстава Старе Планине, почели бавити сточарством, а скоро никако или врло мало и земљорадњом. Овоме иде у прилог чињеница да је први предмет који је наш средњовековни сељак продао приморском трговцу, или однео на који приморски трг, био сточарски производ. Све то, пак, најбоље нам илуструје садржина писма које је Деспот Стефан Лазаревић упутио Дубровченима, у којем између осталог каже: „... за прве године нису другу трговину износили из Србаља осим: коже, восак и сир, а сада износе сребро и злато“ (13, с. 29). Височко становништво се и данас углавном бави сточарством а земљорадњом врло мало, а камоли у Средњем веку, када се земља обрађивала врло примитивним средствима.

Поред сточарства височко становништво је у Средњем веку морало развијати и поједине гране домаће радиности. Наиме, ни Власи ни Словени, због своје примитивности, с једне, и свог претежног боравка на планини, с друге стране, нису били у стању да приме у потпуности византиску културу, нити да свој привредни живот ускладе са привредним развојем у Византији, па су се, углавном, оградиле на природни, затворени тип привреде — на кућевну индустрију. Поред тога, фабричка индустрија је у оном времену била незнатно развијена једино у Дубровнику, али у тако малој мери да је била у стању да задовољи само врло мали део потреба околног становништва, док је оно у дубљој унутрашњости сваку своју потребу морало подмирити из своје сопствене производње, а у првом реду производима своје домаће радиности. Тада је свака кућа, задруга, израђивала све оно што јој је за живот било потребно. Па и данас је у височким домаћинствима домаћа радиност врло разграната, а у неким се толико развила да им један део претиче и за продају. Чувено црно сукно, тзв. раша, које је продавано на пиротским пањађурима и преко ових извожено и на приморске тргове, није могло бити друго до височке „пртенице“.

На крају да напоменемо да су у Средњем веку у овој области вршени покушаји развита рударства, али до њега није дошло, јер сем остатака „згорува“ у атарима села Росомача и

Сенокоса, других трагова нема. Оно је тада било развијено једино у Загорју тј. са северне стране Висока, што је за височко становништво било од великог значаја, јер је утицало да се у његовој привредној структури развије и прва печалбарска грана к и р и ц и л у к. Касније ћемо видети да су на појаву кирицилука у овој области утицали и други фактори, али је овај примарног значаја.

2. ТУРСКИ ФЕУДАЛНИ ДРУШТВЕНИ И ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ

а) **Општи подаци.** О времену потпадања Висока под турску власт не зна се тачно, јер је често прелазило из руку у руке — Турака и Срба. Јиречек напомиње да су Турци и пре Косовског боја 1389 године преваром заузели Пирот и тада га разорили до темеља, но да их је одмах протерао војвода Митар Војиновић (32, с. 342). Том приликом они су такође морали заузети и Висок, који се налази у његовој непосредној околини.

Године 1412 и 1413 српски деспот Стеван Високи утврђивао је Пирот и његову околину (а самим тим и Висок) од напада „бесног султана Мусе Челебије“ (12, с. 224).

Године 1433 кроз Пирот је, враћајући се из Јерусалима, пропутовао Француз де ла Брокијер. Тада су у Пироту већ били Турци, што значи да су они онда морали бити и у Високу (12, с. 224—225).

б) **Становништво.** Број насеља и становништва за време турског ропства био је доста нестабилан. Насеља су рушена, а становништво уништавано, или приморавано на исељавање у друге крајеве, где су прилике за живот биле подношљивије. Међутим, и поред тога у Високу се вршило интензивно досељавање становништва из других области тј. вршила су се нова подмлађивања височког становништва. Прво такво подмлађивање извршено је приликом самог доласка Турака на Балканско Полуострво, односно после заузимања области у долинама Марице и Струмице. Наиме, са освајањем ових области Турци су многобројним зверствима приморали тамошње становништво на исељавање у северније крајеве ондашње Србије тј. у крајеве који још нису били покорени. Тако се један део становништва из околине Софије, Перника, Босиљграда, Трна, Криве Паланке и др. бежећи испред Турака склонио на Стару Планину, као место које још није било покорено и које је због својих густих шума и многобројних кањонских долина било неприступачно турској војсци.

Године 1688 и 1689 дошло је после доласка Турака до другог, односно по реду трећег подмлађивања височког становништва и то од становништва из истих области (околине Софије, Трна, Перника и др.). Управо, тих година је аустриска војска,

под вођством генерала Пиколоминија, продрла долином Нишавачак до Пирота, а долином Ј. Мораве до Скопља. Том приликом је дошло до побуне становништва у околини Софије, Перника, Трна, Босиљграда, Криве Паланке и др. околних области и до њиховог придруживања аустриској војсци, да касније, а нарочито у битци код Драгомана буду главни носиоци борбе противу Турака.¹ После победе коју су Турци извојевали над аустриском војском, побуњеници, знајући шта их чека од озлојеђених Турака, једним делом су се вероватно повукли са аустриском војском, а већим делом су избегли у околне густе и тешко приступачне шумске пределе Видлича и Старе Планине, где су се придружили височком становништву па је тако извршено његово треће по реду подмлађивање.

Да ли се већина становништва доселила приликом прве најезде Турака или после његове побуне (1688—1689 г) не може се тачно утврдити. Али једно је тачно: да се становништво из помених области једним делом стварно населило и у Високу. То нам потврђују многа народна предања²) а нарочито истоветни и слични називи насеља, који и данас постоје како у Високу (њиховој новој постојбини) тако и у околини Софије, Перника, Трна, Босиљграда и др. (њиховим матичним областима).³)

в) **Друштвене и привредне прилике.** Од 1433 године, коју слободно можемо узети као годину почетка турског ропства у овим крајевима, па све до 16 децембра 1877 године, када су ослобођени, у Високу су се збивали многи крупни историски и политички догађаји, који су иначе били од пресудног значаја за друштвени и привредни развој његовог становништва. То су: национално врење испољено у многобројним хајдуковањима⁴), и с

¹ М. Ђ. Милићевић, говорећи о тој битци, каже: „Године 1689 српски добровољци као посада аустриске војске држали су Пирот. 29 октобра изиђу они на Драгоман и нападу Турке и победе их. Али се доцније Турци приберу, ударе на њих и разбију их сасвим. Ту су добровољци изгубили главног старешину, 3 официра и 524 војника, које мртвих а које заробљених“.

² Росомачани тврде да је њихово село први населио неки „Деда Дивљан“ који је потицао из околине Софије. Наиме, они тврде да се „Деда Дивљан“ убивши једног Турчина склонио у долину Росомачке Реке, а касније да су му добили његова браћа и други његови сељани. То је изгледа тачно, јер се и данас крај Софије налази село које носи име Росоман, па се може претпоставити да је „Деда Дивљан“ пореклом из тог села.

³ Данас у Високу пред осталих насеља постоје и Завој, Топли До, Јеловица, Исочка Ржана, Дојкинци, Росомач и Брлог. Са истим или сличним називима постоје насеља у околини Софије, Трна, Босиљграда и Перника и то: Топли Дол, Доња и Горња Ржана (у непосредној околини Босиљград), Росоман и Брложница (Северозападно и западно од Софије), Јаловица (јужно од Трна), и Докјовци у сливу Јаворске Реке.

⁴ Стара Плаћина је била препуна хајдука још од самог почетка турске владавине. Константин филозоф на једном месту у „Житију Стефана Високог“ изричито каже да је онда на Старој Планини хајдуковао неки Новак Дебелак.

тим у вези честе турске рације, продирање аустриске војске 1688—1689 године са побуном околног становништва, пустошење крцалиских хорди Пазван Оглу Видинског а нарочито, појава спахија и читлук сахибија, према којој се читав турски феудални систем може поделити у две фазе: спахиског аграрног режима и читлук сахибиског аграрног режима.

А. Спахиски аграрни режим. Доласком Турака на Балканско Полуострво а потом и у Висок, дошло је до замирања ранијег друштвеног и привредног развоја. Заузети сталним ратовањем Турци су више поклањали пажње изради ратног материјала-оружја, а врло мало или скоро никако, изради појединих пољопривредних алатки и других справа потребних за развој ове или оне привредне гране, па су услед тога и средњовековно рударство и занатство почела нагло да замиру. Замирањем рударства у Загорју (1688 године рудници су чак били потпуно порушени) и занатства у Пироту, височко становништво је остало без најбољих потрошача његових извозних артикала, а уједно и без својих најбољих снабдевача животним артиклима, које оно није могло својим сопственим снагама да произведе, па су у њему и робноовчани односи почели да назадују. Поред тога, Турци су као и у осталим областима, и у Високу створили нарочити феудални систем владавине, базиран на војној хијерархији и неограниченој власти султана. Свако височко село је по овом ситему добило, поред султана коме је као врховном господару плаћало царски харач, још и по једног спахију коме је као свом једином феудалном господару давало тзв. десетак од својих жетвених прихода са земље коју је село обрађивало. Отуда и читав тај период носи назив спахиски аграрни режим. Овакве господаре височка села су имала све до ослобођења од Турака, тако да се о овом облику владавине може са сигурношћу говорити. Поред тога Турци су завели и нарочито тежак намет, тзв. данак у крви тј. узимање мушке деце од сваке куће.

У таквим условима поробљено височко становништво („раја“) да би се очувало и пружало отпор турском насиљу и да би што лакше могло производити основна добра, било је приморано да се врати на ранији, скоро већ преживели, породични облик — патријархалну задругу и да пређе на затворени тип привреде тј. на производњу само за подмирење потреба својих чланова. Патријархална задруга је на тај начин постала једини могућ породични облик у коме се одвијао читав друштвени и породични живот височког становништва. Земља је сматрана султанском, па је зато сељаштво и плаћало данак и давало десетак, али је њоме у процесу производње потпуно слободно располагало. Зато и није било неких имовинских разлика између самих задруга, као што је то био случај раније, за време српског средњовековног феудалног система, јер је сад свака задруга могла заузети онолико зем-

ље и чувати онолико стоке, колико јој је било потребно да подмири све потребе свог чланства, док су им шуме за брст и сечу лисника, као и сви пашњаци били заједнички (овде познати под именом сеоске шуме и утрине). Подела рада, која се и до данас одржала, како у још очуваним патријархалним задругама, тако и у индивидуалним породицама, била је изведена на тај начин што су се мушкарци старали око чувања стоке, а женски свет око прераде сточних продуката — око припремања исхране и израде одеће.

Турци су височке староседеоце затекли као већ врло добре и монолитне сточаре, па их је њихов систем владавине само још више привезао за стоку. И досељено становништво (и првом и другом приликом) које је дошло једино са својом стоком било је такође у могућности да се бави само сточарством. Земљорадњом, међутим, због постојања густих и врло старих шума, као и због тога што није било других оруђа за обраду земље (са замирањем занатства земља се једино могла обрађивати ралицом) становништво се није могло бавити у толикој мери да задовољи све потребе за хлебом. Зато се она развијала на незнатној површини скоро све до друге половине XIX века, а своје потребе у житарицама становништво је подмиривало путем одилажења са својим коњима у вршидбу и обављањем кирицилука.

Таку привредну структуру диктирала су сви напред поменути догађаји (хајдуковања и др) а сасвим је учврстила појава крцалија крајем XVIII и почетком XIX века; крцалиске хорде су одлазећи из Видина у Ниш, Пирот и остале градове и области скоро увек пролазиле преко Висока те је он и највише страдао. За читаво време њиховог пустошења били су порушени сви манастири и цркве, а села поплаћена. У таквим условима височко становништво је било приморано или да се масовно исељава, што је највероватније и чинило, или пак да се још јаче привеже за своју патријархалну задругу, а у својој привредној делатности за сточарство као, у датим условима, једино могуће привредне и друштвене облике. Наиме, појединац нити је сам могао да производи, нити да себе и своја средства за производњу заштити, док је у кругу своје породичне задруге он био безбеднији од смрти и од глади. Земљорадник, пак, не само што није имао довољно средстава за производњу, већ уједно није био ни сигуран да ће сам покупити плодове са својих њива, јер га је свакога часа могла напасти, опљачкати и порадили каква крцалиска хорда, или десетковати, преполовити жетвене приносе спахија. Све у свему, услови су били такви да су се све снаге морале искључиво концентрисати у сточарству.

Б. Читлук сахибиски аграрни режим. Тек тридесетих и четрдесетих година XIX века, а са искорењивањем крцалиских хорди, у Високу су се створили повољнији услови за даљи развој друштвеног и привредног живота његовог ста-

новништва. У првом реду стабилизовала су се сеоска насеља на једном месту (на коме се и данас налазе), што је допринело стварању нових повољнијих услова за развој земљорадничке производње. За свега десетак година одмах иза тога на највећем простору, који је био погодан за обраду ондашњом дрвеном ралицом, шуме су биле потпуно искрчене, а њихове површине преобрађене у ливаде и оранице. Па ипак, земљорадња се и у овом времену није могла развити до те мере да би својим производима била у стању да подмири све потребе ондашњег становништва те се у исто време и можда у већем обиму, почело развијати печалбарство. Развоју многобројних печалбарских грана, а донекле и земљорадњи, ишле су у прилог и све друштвене и економске промене које су се десиле после истребљења крцалијских хорди. А то су: појава читлук сахибија и стварање читлукских посета, увођење новчане ренте, појава трговине у структури височке привреде, увођење нових и великих пореских дажбина и др. Наиме, са смањењем Турске Империје после I и II српског устанка, доношењем фермана 1829 године и присаједињењем Србији шест нахија после побуне у крушевачком крају 1832 године, дошло је до емигрирања великог броја турских спахија из тих области, с једне, и до њиховог инфилтрирања у још неослобођеним областима (околини Пирота, Прокупља, Лесковца, Ниша и др.), с друге стране. Оставши без својих редовних прихода, или како каже Сергије Димитријевић, без „паразитских прихода“, односно без свог десетка, они су се, поред домаћих спахија, почели наметати као допунски господари, као други феудални „паразитски слој“ (подвукао Сергије Димитријевић), као читлук сахибије, узимајући свој десетак, трећину па чак и половину од жетвених прихода (14, с. 8). Каснији догађаји, тј. укидање спахиског десетка и њихово претварање у државну порезу још више је појачало ову појаву. Наиме, домаће спахије оставши такође без својих прихода нису хтеле да се повинују султанском хатишерифу па су и даље задржале своју функцију, а поред царског десетка увеле прво деветак а касније и трећину па и половину од сеоских жетвених приноса. Према памћењу старијих људи (Танасија Ранчића из Дојкинаца, и Стамена Аврамовића из Росомача, и др.) и на основу сачуваних многобројних тапија, које су Турци издавали приликом продаје својих чифлика својим бившим чифчијама, поуздано се може закључити да су сва села имала само поједног феудалног господара — спахију, коме су поред државне порезе и десетка давали деветак а највише једну трећину од жетвених приноса, а само села Брлог и Бела су поред свог спахије имала и читлук сахибију. Како су оба села припадала читлук сахибији Ибрахим-бегу то су за читаво време била позната под именом „бегови беглуди“. Али на томе се до краја турског ropства није остало. Спахија села Дојкинаца није се задовољио само девет-

ком, већ је почео силом да заузима најбољу сеоску земљу, не водећи рачуна да ли је то била опште сеоска или приватна својина, да на тај начин створи свој посебан посед недалеко од сеоске цркве, познат под именом „Агин чифлик“. Спахије села Доњег Висока биле су стално настањене у Пироту а села Горњег Висока у Годечу; у своја села залазиле су врло ретко и то најчешће онда када се купио њихов деветак.

Државни порез је такође био велика обавеза према султану, да касније својим свакодневним повећањем и разграђивањем постане највећи терет. Плаћали су вергију на мушку главу, аскерију (војницу), беглук-данак на ситну стоку, њингап-данак на крупну стоку емљак-данак на зграде, ђумрук-трошарину и многе друге порезе (14, с. 5). О тежини свих тих многобројних пореза најбоље нам говори жалба пиротских, нишких, лесковачких и прокупачких становника Српском правитељству од 1841 године. У њој се наиме каже: „...да је раја дала десетину од кукуруза, пшенице и пасуља, од сваке главе купуса платили смо по четири паре, од празилука по 2 паре на бокор, а од вина на сваку оку по седам пара. Ми смо давали десетину, и то нам није било тешко. Али Турци почеше тражити од нас по 8 гроша и 12 паре на сто. Ми питамо зар не стоји у ферману по три гроша и 12 паре, а они одговарају, да приходи државни не иде као до сада“ (29, с. 432—433).

У таквим условима височко становништво морало је или да се иселава, што је једним делом и чинило¹), или пак да са постојећим условима усклади свој друштвени и привредни живот. Због тога земљорадња и сточарство све више расту, али ни једна ни друга привредна грана нису могле својим производима, после датог десетка цару, деветине спахији и трећине или половине читлук сахибији (од 100 ока остајало му је само 22 оке), подмирити чак ни све потребе сељаштва, а камоли да још нешто остане за тржиште да би се путем продаје дошло до потребних сума новца ради исплате онолико великих и бројних пореза. Зато се сељак поред земљорадње, сточарства и домаће радиности почео бавити разним печалбарским гранама како би, као аргат, вршач, дунђерин или слуга у Загорју, Влашкој, Добруци или Цариграду, зарадио све оно што му нису могли обезбедити земљорадња, сточарство и домаћа радиност, а у првом реду новац за исплату пореза.

У читавом том периоду патријархална задруга је још увек претстављала владајући облик породичне заједнице, али облик

¹ О томе нам говори многобројна преписка кнеза Милоша са његовим старешинама из пограничних нахија, а нарочито преписка са старешином из Гургусовачке нахије. Тако од 8 до 15 фебруара 1836 године пребегло је у Србију из Висока 6 људи и то: Стамен Николић из Гостуше, Петар Ранчић из Дојкинаца, Ранча Вељковић из Лукање, Лала Велић из Засковаца, Тоша Станковић из Покривеника и Крста Петровић из Гостуше. (12, с. 185).

који се већ почео распадати, диференцирати, на мале-индивидуалне (касније назване инокосне) породице. Затворена кућна привреда такође почиње да се у свом даљем развоју све више повинује законима тржишта. Имовинске разлике између самих задруга после појаве деобе све више су долазиле до изражаја — јављају се прве сиромашне и богате задруге. Свим тим појавама несумњиво је био узрок продирање робноновчаних односа у привреду овога краја. Наиме, робноновчани односи који су се на Западу, у Аустрији, а и у Милошевој Србији, већ били развили до те мере да су постали владајући облик у привреди, почињу све јаче и дубље да продиру и у ове крајеве Турске Империје, а готово у Висок, који се непосредно граничио са ондашњом Србијом. Та појава нарочито је дошла до изражаја од времена покушаја да се Турска реформише, и то до те мере да је натурална рента код многих сеоских продуката била већ онда замењена новчаном рентом. То се најбоље види из напред поменутих жалбе пиротских, нишких, лесковачких и прокупачких становника Српском правитељству: од празилука 2 паре на бокор, од сваке главице купуса по 4 паре итд.

Из скоро истих разлога дошло је до појаве (до онда Високу непознате привредне гране) трговине тј. до појаве првих височких трговаца-калауза градских трговаца. Такви су били: Славча Адијин из Росомача, Коста Младеновић-Гага из Топлог Дола, Петар Ранчић из Дојкинаца и др. Они су, како ћемо касније видети у одељку о трговини, прво као калаузи а потом и као самостални трговци, још за владе Турака почели откупљивати стоку од својих суседа и продавати је на трговима широм читаве Турске Империје, а нарочито у Цариграду, Софији и Пловдиву. На тај начин дошло је до првих зачетака акумулације трговачко-зеленашког капитала и до прве имовинске диференцијације, поред оне која је настала деобом задруга, тј. до појаве богатих сељака-трговаца, као посебног класног, и првих сиромаша, као другог класног елемента у селима Висока. Тај процес спадања, диференцирања височких задруга на мале индивидуалне породице ишао је толико брзо да се већ око 1875 године ретко могла наћи задруга бројнија од 20—30 чланова.

3. КАПИТАЛИСТИЧКИ ДРУШТВЕНИ И ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ

16 децембар 1877 године за Висок је значио крај његовог 433-годишњег робовања Турцима и почетак тако жељно и дуго очекиване слободе. Тај дан је уједно за њега значио и крај свему оном што је носило печат турског, свему оном што је било назадно и старо — крај турског феудалног режима и почетак продирања свега оног што је у себи носило печат Српства, свега новог и прогресивног — почетак капиталистичке ере.

Од ослобођења од Турака па све до победе прогресивних снага над окупатором, страним и домаћим реакционарним елементима, тј. до дана свргавања капиталистичких елемената са власти, у Високу су се догодили многобројни крупни политички, историски, социјални и др. догађаји, који су били од пресудног значаја за друштвени и привредни живот његовог становништва. То су: спровођење у дело одлука Берлинског конгреса, политичке страначке борбе између „Напредњака и Радикала“, „Радикала и Демократа“, „Радикала и Комуниста“, три скоро узастопне окупације — прва за време трајања српско-бугарског рата 1885 године, друга за време трајања Првог светског рата (1915—1918) и трећа за време трајања Другог светског рата (1941—1944), спровођење у дело одлука Версајског мира, економске кризе у времену између два светска рата и др.

Према времену и начину деловања ових догађаја на друштвени и привредни развитак ове области, капиталистички систем може се у њој поделити на две фазе: фазу тзв. првобитне акумулације капитала и фазу између два светска рата.

А. Фаза првобитне акумулације капитала

Ова фаза у овој области почиње од ослобођења од Турака па све до свршетка Првог светског рата односно од Берлинског конгреса (6 фебруара 1879 године) до Версајског мира 18-1 до 28-VI-1919 године). Истина, до зачетка првих клица капитализма дошло је уствари још у читлук сахибиском аграрном режиму тј. још у недрима турског феудалног система. Али, како све те клице — акумулација трговачко-зеленашког капитала, продирање робноновчаних односа у скоро све важније привредне гране и многе друге — нису биле у стању да униште или угрозе даљи опстанак турског феудалног режима, већ да само нагризу његове темеље, да га пољуљају и припреме за свргавање, нити да потпуно униште патријархалну задругу као доминирајући облик у унутрашњем привредном и друштвеном животу височког становништва, већ да само у њу унесу клицу раздора, као ни да потпуно отворе и потчине височку натуралну привреду својој власти — тржишту, већ да само отшкрину њена врата, то се феудални друштвени и привредни поредак одржао у Високу све до његовог ослобођења од Турака. Тек после ослобођења, када су уништени читлуци, укинути кулуци (ангарија), натуралне ренте и порезе и када је прокламована слобода трговине и приватне својине, тј. када је отпочело са прилагођавањем свему оном што су Милош и његови наследници за више од пола столећа створили у Србији, коначно је уништен феудализам као владајући дру-

штвени и привредни облик, а капитализму је дата законска афирмација у овој области.¹⁾

Да бисмо могли да разумемо читав ток развитка производних снага и имовинских односа у времену трајања ове фазе капитализма укратко ћемо се упознати са главним политичким и економским условима и са становништвом као основним елементом у сваком процесу производње.

а) **Становништво.** Анализом политичке историје Висока долази се до закључка да је он, поред многих других околних области, био одувек спорна област између Бугара и Срба. Због тога је често био поприште многобројних српско-бугарских ратова и прелазно из руку једних у руке других. Приликом сваке промене државне припадности височко становништво је морало да мења не само говор, већ чак и своје обичаје, ношњу и др. тј. после сваке промене држављанства морало је да се у свом јавном животу манифестује као бугарски или српски живаљ, зависно од тога којој се држави, по неком од многобројних мировних уговора, припаја. На тај начин је у Високу, као и у осталим граничним и одувек спорним областима, између Срба и Бугара дошло до стварања посебног варијетета словенских народа на Балкану, тј. до стварања Шопова овде познатих под именом „Торлаци.“⁽¹⁾

Дакле, можемо слободно рећи да су за читаво време трајања капиталистичке епохе па све до данас једини стални становници Висока били и остали Шопови. Код њих све до ослобођења од Турака није постојала нека изразита национална подвојеност односно одређеност. Тек је после појаве бугарског егзархијског свештенства, а нарочито од времена припајања Горњег Висока Бугарској Кнежевини, тј. после Берлинског конгреса, дошло по први пут до видне националне подвојености — до појаве бугарских и српских Шопова.

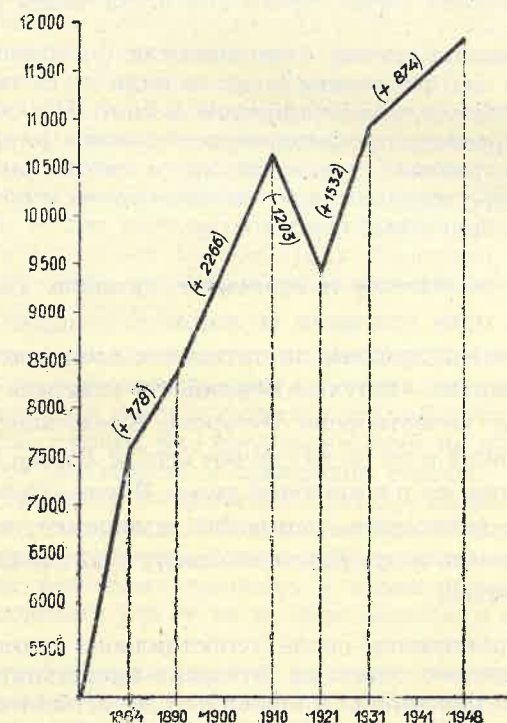
Поред шопског становништва, почев од ослобођења па све до 1930 године у Високу су живели и **К а р а к а ч а н и**, овде познати под именом „**Ц р н о в у н ц и**“. Али, како су они у њему живели само преко лета и потпуно изоловано од осталог становништва, то се могу узети само као повремени височки становници. Иначе је њихов број био врло мали: у Слпу 20, Топлом Долу 10 и Засковцима 20 породица (12, с. 244).

Бројно кретање становништва Висока се види из ове табеле и дијаграма састављених на основу резултата пописа становништва из 1884, 1890, 1910 и 1921, 1931 и 1948 године.

¹ У Србији је све то било постигнуто још за владе Кнеза Милоша, када је био донет Сретењски устав (1835 г.) и тзв. Турски устав (1939 г.) тј. када је прокламована приватна својина и слобода трговине.

¹ Вук у Рјечнику, под реч Торлак, каже: „Човјек који нити говори чисто српски ни бугарски“.

Општина	Године			
	1884	1890	1910	1921
Топли до	864	1.055	1.419	1.345
Брлог	757	818	959	800
Височка Ржана	861	1.011	1.255	1.085
Дојкинци	781	854	982	826
Рсовци	846	923	1.275	1.194
Велика Лукања	3.462	3.688	4.725	4.162
С в е г а	7.571	8.349	10.615	9.412

Ск. 10. Бројно кретање становништва од 1884 до 1948 године

Из предње табеле, а нарочито из дијаграма, јасно се види да становништво Висока кроз читав период трајања капитализма није показивало тенденцију сталног пораста, већ да је у појединим раздобљима бројно опадало или расло. Тако у раздобљу између 1884 и 1910 године број становника се повећао за 3.044 лица. Овај пораст није био резултат досељавања, јер их после осло-

бођења од Турака уопште није било, већ последица сталног повећавања стандарда живота височког становништва, када је наталитет био два до три пута већи од морталитета. Тај пораст би несумњиво био још већи да за време његовог трајања није постојало тихо, али стално иселјавање; тада се само из Росомача, Дојкинаца, Брлога, Јеловице, Височке Ржане и Рсовца иселило у разне крајеве наше земље, а нарочито у Пиротску котлину, око 50 породица. У времену између 1910 и 1921 године број становника се смањило за 1.203 лица. Ово смањење се, међутим, не може узети само као резултат врло слабог прираштаја (прираштај је за то време био сведен скоро на нулу), већ и као последица ратних сукоба и пустошења, када је само из Доњег и планинског дела Висока погинуло око 630 људи¹), и великих епидемија (познатих овде под именима: куга, чума, колера), када је из истих делова Висока умрло преко 700 људи, жена и деце.

Професионални састав становништва је такође био измењен. Из пописа од 1900 године јасно се види да се те године 95% становништва бавило пољопривредом а само 5% осталим занимањима. Ова промена професионалног састава је несумњиво у вези са појавом трговине, занатства, као и многих јавних служби: административно-управни апарат по општинама и срезовима, просветна служба, гранична, верска и др.

б) Главне политичке и економске промене. Политичка подела Висока је прва препрека са којом се сударио прво спољашњи, а потом и унутрашњи друштвени и привредни живот височког становништва. Одлуком Берлинског конгреса Висок је био подељен између новостворене Бугарске Кнежевине и ондашње Српске Књажевине и то на тај начин што је Горњи био припојен Бугарској, а Доњи са планинским делом Висока Србији. Отуда и потичу све оне економске, социјалне, политичке, културне, националне просветне и др. разлике између становништва поменутих крајева Висока.

Појава царинарница после успостављања границе на поменутој линији односно стварања Бугарске кнежевине, је један од веома значајних фактора за привредни и друштвени живот височког становништва. Наиме, после отварања царинарница у Белој Води (недалеко од Височке Ржане) и у теснацу Св. Николе (недалеко од Равног Бучја) престао је сваки слободан контакт (род-

¹ У ратовима од 1912 до 1920 г. погинуло је и умрло око 630 људи и то: из Брлога 28, Јеловице 25, Завоја 64, Гостуше 69, Мале Лукање 14, Паклештице 42, Беле 17, Велике Лукање 36, Покривешика 31, Росомача 33, Вис. Ржане 33, Копривштице 15, Рсоваца 84, Дојкинаца 33, Топлог Дола 65 и Засковаца 43 људи.

бински, економски, политички и др.) између Загорја и Висока и Србије и Бугарске уопште; читав њихов међусобни живот морао се одвијати преко тих царинарница. У почетку су ове царинарнице доста допринеле развоју превозне трговине, али после избјања српско-бугарског рата (1885 године) оне су изгубиле сваки значај, па су 1905 године потпуно укинуте.

Административно-управна подела се јавља као посебни друштвени фактор у развоју ове области. Одмах после ослобођења од Турака од височких сеоских насеља формиран је Височки срез. Његово седиште је прво било у Димитровграду (Цариброду), а после његовог припајања Бугарској, у Великој Лукањи, која је то остала све до спајања Височког среза са Нишавским срезом. Унутрашња административна подела у њему била је изведена на тај начин што су сва села била обједињена у осам општина: Славињску, Дојкиначку, Каменичку, Вис. Ржанску, Брлошку, Рсовачку, Вел. Лукањску и Топлодолску. По броју становника највећа је била вел. лукањска, а најмања брлошка. Значај ове административно-управне поделе Висока за развој његових производних снага је велики и вишеструк. Примера ради да напоменемо да је ова подела одиграла важну улогу у изградњи путева и увођењу бољих саобраћајних средстава, као и у културном и просветном уздизању становништва путем подизања школа и уношења штампе.

Трговачко-зеленашки капитал претставља посебну и најважнију економско-друштвену појаву у епоси развитка капиталистичких производних снага и односа у овој области. Једном речи, он је кроз читав период био централни стуб на коме је почивао капиталистички друштвени и привредни систем.

У овој области он се као економско-друштвени фактор јавља тек у другој половини XIX века, најпре у незнатном размеру. Како смо напред видели, с њим су располагали једино „калаузи“ појединих пиротских трговаца. У већем размеру он се онда и није могао појавити јер су за то онда постојали врло неповољни услови.

Прво, потребе за новцем код височког становништва су онда биле минималне. Новац му је био потребан колико да подмири царски харач и евентуално за куповину којег животног артикла (со, гвожђе и др.).

Друго, новац се могао врло лако зарадити путем печалбе или добити на зајам и то не на меницу и уз интерес, већ „на поштење и пријатељство“, тј. код Турака „на беса бес“, а код Срба „на рабош“, и

Треће, читава производња била је онда натурална а не робновчана. Производило се углавном само толико да се задовоље основне животне потребе једне патријархалне задруге. Уколико се, пак, производило и за тржиште трговина робом није се олви-

јала путем уновчавања већ путем „трампе“ тј. путем непосредне размене продуката.

Међутим у другој половини, а нарочито од ослобођења од Турака, када су се сви ови услови из основа изменили а новац постао основа читавог живота височког становништва, трговачко-зеленашки капитал је почео нагло да се акумулира. Начини на које се до њега долазило су били врло различити. Трговина стоком и сточним производима је, као најсигурнији пут за стицање трговачко-зеленашког капитала, био најраспрострањенији начин у овој области. После успостављања српско-бугарске границе на главном гребену Старе Планине и на поменутој линији у Горњем Високу, Доњи и планински део Висока били су потпуно отсечени од Загорја, Софије и Пловдива односно од њихових најбољих потрошача извозних и најбољих снабдевача увозним артиклима. Уколико су им поменуте новостворене царинарнице требало да омогуће даље одржавање свих ранијих међусобних економских веза, утолико су високе царинске таксе на увозну и извозну робу то сасвим онемогућиле. Притешњено високим царинским, таксама и границом с једне, и оптерећено неписменошћу, конзервативношћу и непознавањем ћуди унутрашњег и спољашњег капиталистичког тржишта с друге стране, височко становништво је било приморано да за читаву своју спољашњу, односно увозну и извозну трговину, потражи посредника тј. писменијег и вештијег човека — трговца. Међутим, таквих људи у Високу је онда било врло мало. Уколико их је било, редовно је био случај да су баш они имали најмање новца, па се због тога нису ни могли бавити трговином. Али таквим људима ишло је на руку читаво село и то на тај начин што је давало своје извозне артикле „на поверење“ с тим да му одговарајућу суму новца имају положи-ти тек пошто их уновче на којем од домаћих или иностраних тржишта. Задржавајући извештан проценат од било које продате робе, ти људи су постепено гомилали свој капитал да се после извесног броја година појаве као потпуно самостални трговци. Таквим путем стекли су свој капитал: деда Јота из Височке Ржане, Петар Ђирић из Росомача, Лилћини из Дојкинци и многи други из осталих села Висока.

Па ипак, иако је овај начин стицања трговачко-зеленашког капитала био и сигуран и доста распрострањен, њиме појединац није могао стећи толико велики капитал, који би могао да финансира читаву увозну и извозну трговину једнога села, те је увек био случај да у једном селу имамо по неколико сеоских трговаца као на пример у Дојкинцима, Росомачу, Височкој Ржани, Славињи, Сенокосу и др. селима. Међутим, шверцовање робе преко границе, отимачина и уцена путем искоришћавања службеног положаја у којем су новоствореном административно-управном апарату обећавали кудикамо већу и бржу акумулацију капитала од претходног начина. Али, како је то био врло ризикантан тј. несигуран пут за стицање капитала, њиме

је пошао врло мали број људи. Службеници царинарница и граничари, који су имали за задатак да хватају шверцере, примајући мито од њих, временом су постали њихови стварни „ортаци“. Тако се Васа Нејковић из Росомача као службеник царинарнице односно граничар на царинарници у Белој Води путем узимања „мита“ од шверцера за неколико година толико обогатио да је напустио службу и сам се одао шверцовању робе преко границе. За свега две до три године он је постао највећи шверцер, а и најбогатији човек у Високу. Као режимлија „напредњак“ уживао је велико поверење код среских власти па је био постављен и за учитеља, а касније, и за сеоског кмета у Росомачу. На тај начин он је за то село постао све — власт, новац, политичка припадност и све остало што му се прохтело да буде. Похлепа за новцем, односно богатством, уништила је у њему свако људско осећање према својим суселанима па је ишао тако далеко да је, користећи своју партиску припадност и положај у управи села, насилно отимао људима земљу и створио лични суват од преко 300 ха у Гргуричком Риду. Сваки онај ко је покушао да се супротстави макојем његовом захтеву пролизио је врло рђаво, јер га је Васа као кмет и напредњак, огласивши га за „бугарофила“, слао у „сургун“, односно у интернацију у Чачак. Виден Колчић је морао да отседи две године у Чачку само зато што се с њим није политички слагао и што га је стално тужио властима за шверц и насиља у селу.

На исти начин се обогатио и Коста Младеновић-Гага из Топлог Дола: он је прво почео као „калауз“ појединих трговаца из Пирота, али до већег капитала је дошао тек када се почео бавити шверцом робе преко границе и трговином стоке, односно извозом стоке за Цариград и Солун. Читав шверц који је ишао од Видина према Пироту ишао је једно време преко њега. Стекавши огромно богатство он је после неколико година сасвим напустио шверц и одао се искључиво легалном извозу стоке и појединих сточних продуката, тј. преузео је читаву извозну и увозну трговину не само у свом селу, већ и у читавом Доњем Високу. Према причању још увек живих његових калауза, он је скоро сваке године, само за Цариград и Солун, извозио по 2—3.000 овнова, исти толики број младих јагањаца и 20—30.000 аршина височког сукна.

Јован Панчин из Славиње и Тоша Прздерко из Сенокоса су такође путем шверца постали најбогатији људи у Горњем Високу. Они су уствари, захваљујући томе што су се њихова села налазила дуж саме српско-бугарске границе, набављали сву робу коју су тражиле њихове колеге из Росомача односно из Србије. Наиме, иако је Васа Нејковић протеривао људе из свог села као „бугарофиле“ он је са овима из Бугарске био у ортаклуку па је чак у Сенокосу имао и своја стоваришта у којима је чувао робу у случају да је није могао одмах продати или пренети у Србију.

Печалбарство и лихварење су такође била средства помоћу којих је височко становништво покушавало да оствари извесну

суму новца. Печалбарство је било захватило цео Висок, али не толико због похлепе за стварањем капитала, колико ради зараде новца којим би се могле подмирити основне потребе у кући. Истина, чињени су покушаји да се одилажењем у Америку дође до извесног капитала са којим би се по повратку могао да отпочне какав уноснији посао и њиме осигура боља будућност. Међутим, сви ти покушаји су редовно пропадали, јер се у туђини мало зарађивало, а уколико је неко и успео да заради више, тај се обично није враћао у своје село. Милан Манчић из Росомача покушао је да путем печалбарске уштеде из Влашке и Загорја отпочне трговину у свом селу, али је убрзо пропао. Новац са којим је отворио бакалницу био је толико мали да је с њим могао једино да набави извесне количине дувана и ништа више. Наравно да то није било довољно да би се могла издржати конкуренција огромне трговине Васе Нејковића.

Лихварење је било уноснији посао од печалбарства, али за њега је већ био потребан капитал, те су се њиме бавили једино сеоски трговци, а нарочито општински чиновници и ратни војни инвалиди. Ови последњи обично су имали толико земље да су само од њених прихода могли доста добро живети, па су сав новац, примљен на име инвалиде давали својим суселјанима под интерес. Трговином се од њих ретко ко бавио, а уколико и јесте, није се јављао као самосталан трговац, већ као ортак којег од осталих сеоских или градских трговаца.

Продирање градског капитала у Висок почело је још у другој половини XIX века, али у већој мери тек од 1882 године, када се у њему почео да израђује чувени старопланински качкаваљ. Највећи део градског капитала, улаганог за читво време трајања ове капиталистичке фазе, потицао је из Пирота. Никола Ђирић и Цека Крстић су први трговци из Пирота који су оснивањем предузећа за прераду млека у чувени старопланински качкаваљ, односно оснивањем „бачија“, уложили велике суме новца у ову височку привредну грану. Како им је овај посао доносио велике зараде, то су по угледу на њих почели да улажу своје капитале и многи други трговци из Пирота као: Банковићи, Божиловић, Вељковић, Абраванели, Манчићи, Живковић, и др. Поред тога многи пиротски трговци као: Славињски, компанија Костић и Ђорђевић и др. почели су да улажу своје капитале у израду чувеног височног сукна „пртенице“. Може се рећи да је за читаво то време скоро свака височка кућа претстављала ткачку радионицу једног од напред поменутих градских трговаца.

Продирање страног капитала у Висок почиње тек у овој фази његовог друштвеног и привредног развитка. Он је долазио једино из Немачке и Аустрије и улаган је искључиво у пољопривреду Горњег Висока. Наиме, Немачка и Аустроугарска после доласка Фердинанда I из немачке династије Кобурга за владара Бугарске, успеле су да од ње створе свог највећег политичког и економског експонента на Балканском Полуострву, тј. да потпуно овладају њеним политичким и привредним животом. Њих је нарочито заинтересовала бугарска пољопривреда, јер су као индустријске земље оскудевале у пољопривредним производима. Зато су и једна и друга, да би је што више уздигле, биле приморане да путем давања дугорочних кредита и то искључиво за набавку пољопривредних машина, алатки, квалитетног семена, приплодне стоке, вештачких ђубрива и др. у њу улажу огромне суме новца. Горњи Висок је био једини део Висока који је користио све те кредите, јер се за читаво то време налазио у склопу Бугарске. У којој је мери он те кредите користио не може се тачно сазнати, али се зна да је он на основу тих кредита набавио већи број гвоздених плугова, копачица, дрљача, квалитетног семена пшенице, индустријског биља, квалитетних бикова, пастува, нерастова и др. и тиме умногоме изменио своју дотадашњу пољопривреду. Немачке кредите користио је претежно за набавку средстава за унапређење земљорадње, а аустриске за унапређење сточарства.

в) **Промене у друштвеној и привредној структури.** У тако измењеним политичким и економским условима наступиле су велике промене у друштвеној и привредној структури ове области. Сточарство не само да више није могло да остане једина главна привредна грана, него је после ослобођења од Турака, када је трговина стоком и сточним продуктима била прекинута са Турском, а са Западом још није била успостављена, почело да стагнира, па чак и да опада. Такво стање у њему трајало је читавих десетак година. И тек после успостављања трговачких веза са Грчком, а нарочито са северноафричким тржиштима Каиром и Александријом, када је потражња стоке и сточних продуката порасла, а трговина њима постала веома рентабилна, оно је почело поново да се побољшава. Насупрот сточарству, земљорадња је у тим истим условима почела нагло да се развија. Уствари је она почела да се развија још у читлук-сахибиском аграрном режиму, али тек у овој фази, у новоствореним политичким и економским условима, она се издваја као посебна и главна привредна грана. Она је нарочито у Горњем Високу, после продирања градског и иностраног капитала, када је обрада земље знатно била унапређена и када су старе и нерентабилне културе замењене новим, рентабилним, по својој економској важности била далеко испред сточарства. У Доњем и планинском делу Висока овај однос између сточарства и земљорадње изгледао је нешто друкчије.

На овакав развој земљорадње утицали су сви напред поменути политички и економски услови. После успостављања српско-бугарске границе на главном гробу Старе Планине, Висок је био потпуно отсечен од Загорја односно од његовог најбољег снабдевача житарицама. Пиротска котлина, Забрђе и неке друге области, које су тек касније постале житородне области, и саме су оскудевале у житарицама па се височко становништво ни у ком случају није могло задовољити увозом житарица њихове

производње. У таквим условима, као и због сталног опадања сточарства, височко становништво је морало или да се иселјава, или, пак, да се масовно бави ратарском производњом. У том циљу почеле су да се крче шуме, разоравају ливаде и засејавају разним ратарским културама.

Развој ратарске производње у раздобљу између 1889 и 1900 године приказан је у овом табеларном прегледу састављеном на основу статистичких података за 1889 и 1900 годину.

Год.	Кукуруз	Пшеница	Раж	Јечам	Овас	Крупник	Коноп. поврће	Вођњаци	Ливаде	Свега
1889	331	413	140	135	237	2	28	1	1.037	2.324
1900	571	723	232	120	476	2	36	2	1.597	3.705

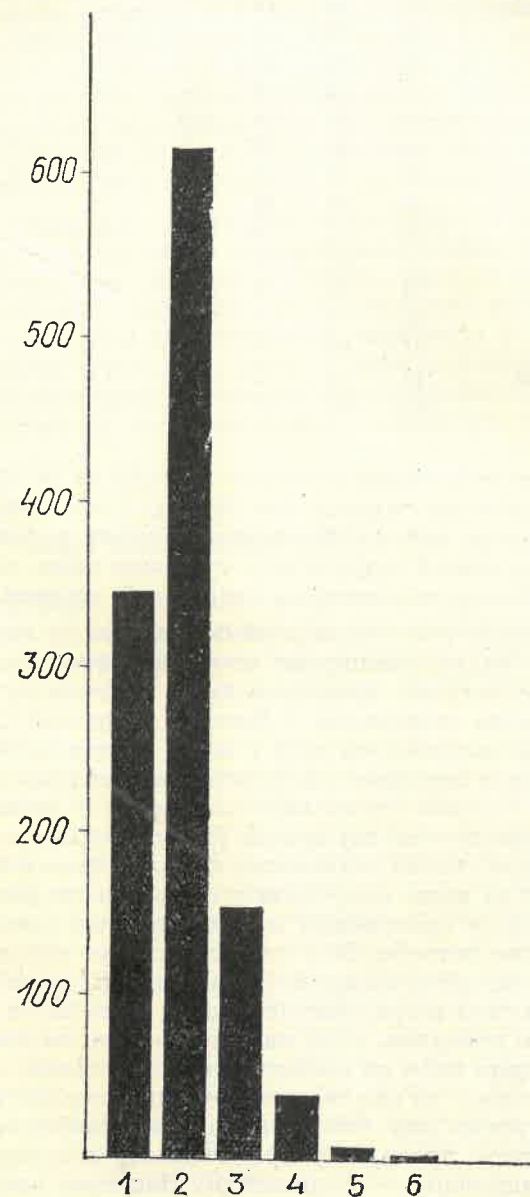
Из предњег табеларног прегледа се види да су се сетвене површине само под ратарским културама за непуних 12 година повећале за 63%.

Поред земљорадње занатство се такође по први пут јавља као посебна привредна грана. Уствари, оно је и раније постојало, али не као самостално занимање појединих људи из ове области, већ као допунско, као узгредна грана уз сточарство. Тек у овој фази јављају се прве самосталне занатлије тј. људи који су искључиво почели да живе од прихода свог столарског, ковачког и др. заната. Таквих самосталних занатлија највише је било у Горњем Високу а нешто мало и у осталим деловима Висока. Само у Славињи је у то време било 2 ковача, 1 столар и 1 поткивач, који нису имали никакве земље већ су искључиво живели од прихода своје занатске делатности.

Па ипак читав овај напредак у производњи није довео до осетног побољшања стандарда живота целокупног височког становништва. И у овој фази јављају се људи, који нису били у стању да својом производњом подмире све своје потребе, па су били приморани или да се задужују или, пак, да се иселјавају. Многи од њих су се иселјавали или задуживали, а многи су се у слободном времену бавили печалбарством, трудећи се да путем зараде побољшају свој животни стандард. Ова појава је искључиво везана за раслојавање височких сељачких маса на сиромаше и богате. После ослобођења од Турака, са појавом капиталистичког друштвеног и привредног режима, односно са појавом робно-новчаних односа, када је прокламована слобода трговине и приватне својине над земљом и осталим средствима за производњу, када је земља добила своју новчану вредност, па се више није могла заузети по својој вољи и потреби, и када су једино мушка деца била призната за законске наследнике баштине, и у Височким селима је настало распадање патријархалних задруга на мале, инокосне породице, састављене само од родите-

ља и деце, као нужни и једино могућ породични облик у капиталистичком друштвеном и привредном систему.

Распадање патријархалних задруга у Високу приказано је у следећем дијаграму и табеларном прегледу састављеним на основу статистичких података узетих за 1903 годину.

Ск. 11. Бројно стање патријархалних задруга према подацима из 1903 године: 1 — од 1—5; 2 — од 6—10; 3 — од 11—15; 4 — од 16—20; 5 — 21—25; 6 —

С е л а	Број задруга и породица са укупним бројем чланова							Свега
	1—5	6—10	11—15	16—20	21—25	26—30	преко 30	
Бела	2	9	4	2	—	—	—	17
Вел. Лукања	16	39	16	1	1	1	—	74
Гостуша	26	65	17	8	—	—	—	116
Завој	60	56	14	3	—	—	—	133
М. Лукања	3	5	4	—	—	—	—	12
Паклештица	16	36	14	5	1	—	—	72
Вис. Ржана	19	39	10	2	—	—	—	70
Росомач	28	49	7	1	—	—	—	85
Рсовци	24	69	25	8	—	—	—	126
Брлог	25	40	8	3	—	—	—	76
Дојкинци	37	67	15	2	—	—	—	121
Јеловица	13	28	3	—	1	—	—	45
Засковци	30	32	7	—	—	—	—	69
Топли До	31	65	7	2	1	—	—	106
Копривштица	11	24	2	—	2	—	—	39
С в е г а	341	623	153	37	6	1	—	1.161

Из горњег табеларног прегледа се види да је процес распадања патријархалних задруга био продро у сва височка села и то до те мере да је већ у 1903 години у Доњем и планинском делу Висока било само 6 задруга које су имале више од 20 чланова а око 341 инокосну породицу са највише 5 чланова.

Деоба задруге повлачила је за собом и деобу задружне имовине. Од тако издиференциране инокосне породице и од добилене задружне имовине приликом деобе настала су прва индивидуална сељачка газдинства у Високу. Међутим, процес деобе се на томе није задржао, он се и у њима одвијао. Све то је, пак, у крајњој линији доводило до уситњавања поседа сеоских газдинстава и до њиховог економског слабљења. У појединим индивидуалним газдинствима тај процес је био отишао толико далеко да је новонастала сеоска газдинства довео до таквог степена економске немоћи да више нису била у стању да својим сопственим снагама организују производњу која би им била довољна да подмире све њихове потребе. Због тога су морала или да се иселјавају или, пак, да предузимају последњи корак, да се почну задуживати код сеоских и градских богаташа, како би се и даље одржала на својим поседима. Али, како је интерес на узајамљени капитал био редовно већи од постигнуте добити после његовог улагања у производњу, то ово задуживање није водило њиховом јачању, већ напротив још већем економском слабљењу тј. њиховом дефинитивном пропадању и претварању њихових чланова у наполичаре, надничаре — у пролетере. Насупрот овима, она сеоска домаћинства која су још од самог почетка, па и пре ове етапе,

почела да се поред пољопривредне производње баве још и трговином или лихварењем из дана у дан су све више економски јачала. Улагањем капитала оствареног путем трговине или лихварења у своју основну производњу, било на тај начин што су откупом земље од својих дужника повећавали свој посед, било на тај начин што су куповином бољих пољопривредних алатки, семена и приплодне стоке повећавала приносе од земље и стоке, она су се још више богатила и то до те мере да су се почела све јасније издвајати као посебан тип сељачких газдинстава — као крупно-поседничка, богаташка. Сва ова домаћинства о којима је у одељку о трговачко-зеленашском капиталу било речи имала су и највећи посед и била најбогатија у овој области.

Дакле, распадање патријархалних задруга на мање, инокосне породице, на једној, и акумулирање капитала у појединим сеоским газдинствима, на другој страни, могу се узети само као основа, као полазна тачка процеса раслојавања сељаштва у овој области, док је појава експлоатације, изражена у виду убирања вишка вредности туђег рада, била та која је довела до стварања првих сеоских богаташа, и прве сеоске сиротиње, тј. до стварања експлоататорских и експлоатисаних елемената у селима ове области.

Б. Развој капитализма између два светска рата

И у овој фази наступиле су крупне политичке и економске промене, које су битно утицале на ток развоја производних снага и друштвене структуре у њој, а нарочито на становништво као основни елеменат у сваком процесу производње.

а) **Становништво.** Шопски елеменат је и у овој фази чинио већину височког становништва. К а р а к а ч а н и, као једини до-тадашњи страни елеменат у њему, у овој фази се потпуно губе. Постепеним преузимањем старопланинских сувата височко становништво их је полагао али стално истискивало из ове области тако да их већ у 1930 години више уопште није било. Али после њиховог истискивања у височком становништву је почео да се инфилтрира други страни елеменат. То су били Ц и г а н и. Њихово инфилтрирање је уствари отпочело још одмах после ослобођења од Турака, али у незнатном броју те се о њима као посебном елементу све до овог времена није могло говорити. Тек у овој фази они су се почели изразити издвајати као посебан страни елеменат у становништву ове области. Овај пораст није био резултат њиховог прираштаја, већ последица њиховог сталног прилива са стране, када су се интензивно усељавали у свако височко село. Карактеристично је да се височко становништво, које је иначе све до овог времена свим средствима ометало њи-

хово досељавање, па их чак и путем власти прогањало из своје средине, у овој фази сасвим мирно односило према њиховом усељавању. И не само то, оно је то усељавање сада чак и потпомагало; позивало је поједине циганске породице из Пирота, Темске и Орејовице да се уз његову свестрану помоћ населе у њиховим селима. Ово усељавање Цигана, није било резултат неке нарочите трпелјивости према њима од стране домаћег становништва, већ последица наглог пораста земљорадње, када је ради њеног унапређења био потребан одговарајући број занатлија, столара, а нарочито поткивача и ковача. Пошто таквих занатлија у Високу није било довољно, то је његово становништво било приморано да усељава Цигане, који су се у својим местима сталног боравка већ били афирмирали као одлични ковачи или поткивачи, дајући им притом бесплатно храну, стан, огрев и неке друге животне намирнице. Због свега тога већ у 1940 години у Високу је било око 40 циганских породица са укупно 280 људи, док их је у 1921 години било свега 30, а у 1931 години 113 људи.

Бројно кретање читавог височког становништва види се из доњег табеларног прегледа састављеног на основу статистичких података из 1921 и 1931 године.

О п ш т и н а	1921	1931	Пораст	Опадање
Топлодолска	1.345	1.563	218	—
Брлошка	800	944	144	—
Вис. Ржанска	1.085	1.121	36	—
Дојкиначка	826	892	66	—
Рсовачка	1.194	1.501	307	—
Великолукањска	4.162	4.923	761	—
Каменичка	2.326	2.304	—	22
Славињска	1.057	1.047	—	10
С в е г а	12.795	14.295	1.522	32

Горњи табеларни преглед нам показује да се број становника у 1931 години у односу на 1921 годину био повећао за 1.532 лица. Овај пораст је био последица великог наталитета, а не досељавања, јер осим малог броја досељених Цигана, других досељеника није било. Међутим, карактеристично је да се овај пораст ни у једној години тога раздобља није потпуно поклапао са ондашњим апсолутним наталитетом становништва, већ да је у свакој од њих био редовно мањи. Ова разлика између пораста и природног прираштаја становништва је искључиво последица економског исцрпљивања сеоских газдинстава, када се због смањења или губитка основних средстава за производњу и живот уопште, из ове области иселило више од 130 породица или више од 600 људи. А у Горњем Високу у том истом раздобљу не само да није било пораста становништва већ се, напротив, појавило

смањење за 32 лица. То није био резултат смањења његовог природног прираштаја, јер је он био већи но икад раније, већ последица сталних иселавања из економских разлога и националне нетрпелјивости настале после његовог присаједињења Србији, када је у Бугарску емигрирало више од 100 људи (Податак са терена).

Професионални састав становништва у овој фази претрпео је незнатне промене, јер се поред осталих професија у њој по први пут једино јавило индустриско радништво. Његов број у односу на остале професије био је незнатан и износио је око 0,07% док је 99,03% отпадало на пољопривреднике (94%) и остале професије (5,03%).

б) Главне политичке и економске промене. И у овој фази настале су крупне политичке и економске промене које су се битно одразиле на ток развитка производних снага и имовинске одnose ове области.

Политичко обједињавање Висока — Спровођењем одлука Версајског мира (1919 године), када је српско-бугарска граница била померена са линије Ком—Бела Вода—Суково на линију Ком—Три Пута, Горњи Висок је био политички и економски припојен осталим деловима ове старопланинске области. То је, како ћемо касније видети, умногоме допринело да се не само у Горњем Високу већ и у Доњем и планинском делу Висока измени читав унутрашњи и спољашњи привредни и друштвени живот.

Административно-управна подела Висока — После припајања Горњег Висока Србији, односно српском делу Висока, није дошло до поновног формирања Височког среза, већ је Горњи био уклопљен у Димитровградски, а Доњи, са планинским делом у Нишавски срез. Унутрашња административно-управна подела била је изведена на тај начин што су сва височка села била концентрисана у осам општина: Дојкиначку, Брлошку, Вис. ржанску, Великолукањску, Топлодолску, Каменичку и Славињску општину. Овакво стварање малих сеоских општина није се позитивно одразило на њихов привредни развој; оне су економски биле толико слабе да нису биле у стању да плаћају ни најнужније административно-управно особље (општинског писара, претседника и др.), а и да не говоримо о њиховим могућностима да плаћају стручно особље које им је ради унапређења привреде уствари било неопходно потребно (као ветеринар, правник, агроном, економиста и др.), или, пак, да граде добре општинске путеве, да држе добре бикове, нерастове, овнове, да оснивају воћне и друге расаднике, да имају тријерске станице и друго што би им свакако било од користи за унапређење пољопривреде и повећање животног стандарда њиховог становништва. Једино економски јача била је Каменичка општина и то од времена када се ујединила са Славињском тј. од времена када су под њену управу стављена сва горњевисочка села; она је од тада

постала толико јака да је за врло кратко време изградила добре општинске путеве, у сваком селу отворила основну школу и за њихов смештај обезбедила или изградила сасвим нове зграде (као у Славињи, Изатовцима и др.), а у Славињи је саградила и издржавала о свом трошку једну болницу. Насупрот овој, због слабе економске моћи, делатност осталих сеоских општина у Високу била је претежно сведена на чисто административне послове: прикупљање порезе, решавање појединих сеоских спорова и др.

Продирање градског капитала у привреду овога краја почело је још у ранијим фазама капитализма, док се у овој фази само још више развио. Главни улагачи тога капитала потицали су такође из Пирога и то: Милутин Манчић, Панта Вељковић-Трчивелко, Милутин Ђурић, Браћа Славински, Манић Љубомир, Драга Ранчић, Љубомир Игић-Лишко, и др. Међутим, градски капиталисти мимо сеоских „газди-чорбаџија“, нису могли да улажу свој капитал ни у једну привредну грану ове области. То је било и сасвим разумљиво; када се зна да се читава привреда једнога села налазила у рукама његових „газди-чорбаџија“, и да су оне уствари биле његови прави „господари“. Због свега тога градски трговци и капиталисти били су приморани да у новооснована привредна предузећа, односно бачије, стругаре или бакалнице редовно примају за своје „ортаке“—компаноне једног или све „газде“ дотичног села. На тај начин у овој области дошло је до стварања првих привредних компанија тј. до првих „ортачких бачија, стругара, бакалница и др.“. Таква привредна предузећа онда су била формирана у свим височким селима; у Росомачу, Вис. Ржани, Вел. Лукањи, Славињи, Каменици, Бољевдолу, Доњем Криводолу, Рсовцима и др., ових предузећа било је по два и више. Међутим, једино рад бачија позитивно се одразио на унапређење њених производа, док су се остала „ортачка предузећа“, а нарочито бакалнице, штетно одразила на привредни развој, јер су имала више за циљ што већу експлоатацију сеоских маса. Зато су се и производи бачија, а нарочито качкаваљ, убрзо афирмирали као продукти „светскога гласа“, док су бакалнице постале највеће експлоататорске установе у овој области.

На крају, да напоменемо да су градски капиталисти тек у овој фази развитка капитализма почели да улажу врло скромне сумице у дрвну индустрију. Уствари, градски капитал је био тај који је допринео да се ова привредна грана почне развијати у посебну привредну грану ове области. Исто тако карактеристично је да су градски трговци и капиталисти једино улагали свој капитал у израду качкаваља и височког сукна, а да су редовно избегавали да га улажу у ратарство, виноградарство и др. пољопривредне гране. Разлози интензивног улагања градског капитала у производњу качкаваља и височког сукна су следећи:

прво, што је производња качкаваља и сукна била потпуно осигурана; није зависила ни од какве природне стихије — суше, поплаве и др.;

друго, што су ти производи имали добру прођу на светским и домаћим тржиштима; потражња ових добара била је толико велика да се њиховом производњом није могла подмити; и

треће, што су произвођачима доносили огромне зараде; као артиклима без конкуренције, одређивали су цене њихови произвођачи, а не стихија тржишта.

Разлози, пак, избегавања градских капиталиста да улажу свој капитал у ратарство, воћарство и др. пољопривредне гране су следећи:

прво, што услови у тим пољопривредним гранама нису још били тако повољни да би се могла интензивирати њихова производња; велика удаљеност височких села од града, а уз то врло рђаве комуникације које су их повезивале, слаба могућност да се ораничне површине обрађују модернијим и рентабилнијим средствима, да се засеју бољим и рентабилнијим културама (индустриско биље — сунцокрет, шећерна репа и др.) и

друго, што услед појаве честих суша, раних и позних слана и снегова односно мразева, као и појаве града произвођачи пољопривредних производа, нису били потпуно сигурни да ће им њихова производња, ако не друго, а оно бар вратити уложени капитал.

Ратна оштета — репарације, које су Немачка и Бугарска имале да плате, како осталим деловима наше домовине, тако исто и Високу, такође се јављају; и то не само као потпуно нов, већ и као врло снажан фактор у привредном развоју ове области. За сву учињену штету привреди Висока, Немци и Бутари имали су да плате просечно сваком сеоском газдинству по 5.000 динара, а то је за брзо обнављање њихове ратом опустошене привреде била довољна сума. И не само то, већ им је један део тога новца чак преостајао за унапређење пољопривреде, као на пример за увоз бољих пољопривредних справа и алатки из Немачке (тријера, копачица, сејалица, гвоздених плугова, дрљача и др.).

Акумулирање капитала у појединим сеоским газдинствима продужило је да се врши и у овој фази и то у много већем обиму но у ранијој фази. Начини на које се оно остваривало доста се разликују од оних из претходне фазе развитка капитализма у овој области. Шверцовање робе преко границе (српско-бугарске) после њеног померања на линији Ком—Три Пута, као посебан начин стицања капитала, је сасвим ишчезло. Једино је трговина стоком, сточним производима, житарицама и другим животним артиклима остала и у овој фази главни начин за стицање капитала, с том разликом што више њени носиоци нису били оне

старе сеоске „газде“ (Васа Нејковић, Коста Младеновић-Гага и др.) већ сасвим други људи и то у много већем броју но што их је раније било. Ова појава је искључиво последица сталног исељавања сеоских богаташа у оближња градска насеља. Како ниједно сеоско газдинство није имало толико велики капитал као један исељени сеоски „газда“, то су ради тога више њих почели да удружују своје капитале у једно „ортачко привредно предузеће“. Тако у Росомачу ради преузимања трговачке улоге Васа Нејковића, удружили су своје капитале Димитрије Савић, Сазда Видановић и Милан Савић у једно „ортачко предузеће“, преко којег су држали скоро сав увоз и извоз дотичног села. Они су уједно постали и главни лихвари свога села или, како каже народ, „људи без којих се човек нити могао родити, нити венчати нити, пак, умрети“, јер су за све ово сељаци морали позајмити новац од њих, али само уз интерес од 16% или чак и 20%.

У Височкој Ржани улогу деда Јоте преузели су Јован Каменовић и Јован Ђоргов, у Рсовцима то исто су учинили Јордан Петличко, Гала-писар и др., а у Брлогу Рада, Ранчић-Ковачев итд. Сви ти људи, поред трговине стоком, стицали су велике суме новца још и трговином, односно купопродајом обвезница ратне оштете. Оствареним капиталом они су проширивали своје земљишне поседе, повећавали рентабилност пољопривредне производње, јер су само они били у могућности да откупљују земљу од исељеника и да купе тријер, сејалицу, копачицу, бољу приплодну стоку и др. Они су такође набављали и поједине машине и справе за употребу својих сусељана, наплаћујући им за сваку употребу одређену суму новца.

Економске кризе, које су се у времену између 1925 и 1932 године једна за другом јављале у привреди читавог света, битно су се одразиле и на целокупан привредни живот ове области. Израда качкаваља је прва привредна грана Висока која је била погођена овим светским кризама. Већ у 1926 години ниједно село није успело да прода сву произведену количину качкаваља, а и оно што је продато — продато је у бесцење. То исто се догодило и у свим наредним годинама, све до 1932 године, када су ишчезле економске кризе у свету.

Процес деобе сељачких газдинстава се наставио и у овој фази, и то са још већим интензитетом него икада раније. Наиме, процес раслојавања сељачких газдинстава био је толико еволуирао да се у овој фази врло ретко могло наћи домаћинство у којем живе заједно два ожењена брата са својим родитељима тј. бројније од 15 чланова. Ово је сасвим разумљиво када се зна да је у овој области женидба сина просто постала синоним деобе, односно када се зна да је сваку деобу домаћинства народ везивао за женидбу синова, а не за неки други виши и јачи узрок. Интензитет деобе по појединим годинама ни у ком случају не можемо тачно утврдити, јер нам за то недостају статистички по-

даци. Једино према статистичким пописима становништва и броја домаћинстава од 1921 и 1931 године можемо установити да је у том раздобљу њихов просечан годишњи пораст износио око 50 домаћинстава укупно на читавој територији Висока или 2—3 домаћинства на свако село. Овај пораст био би несумњиво још већи да се нису вршила стална исељавања, када се само из Вис. ржанске општине иселило око 10 домаћинстава.

Двовласништво над земљом се у овој фази поставило као нов и врло важан политички и економски проблем. Међутим, он се није поставио у читавој области, већ само у Горњем Високу и то у Влковији, Доњем и Горњем Криводолу, односно у селима која су се налазила дуж новоуспостављене српско-бугарске границе. Ова појава је искључиво последица утврђивања српско-бугарске границе не линијом сеоских атара, већ скоро потпуно праволинијски од Кома до Три Пута, када су сеоска имања била преполовљена и једним делом постала власништво Бугарске, а другим Југославије. Било је и таквих случајева да се домаћинство нашло у Југославији док му је већи део поседа остао у Бугарској. У циљу даљег просперитета таквих двовласничких газдинства овај политичко-економски проблем требало је хитно решити. Међутим, до његовог повољног решења није се никако могло доћи. Истина, Бугарска и Југославија су се после закључења Версајског мира споразумеле да свим двовласницима дозволе слободан прелаз преко границе, како би они могли несметано и даље обрађивати своја имања, без обзира на то на чијој се територија она налазе. Али, како се ниједна од њих није у потпуности придржавала тога споразума, то се ово његово решење једино могло сматрати као формално а не и стварно. Тако, довољно је било да се деси какав мали погранични инцидент на овом или оном сектору границе, па да и једна и друга држава забране двовласницима прелаз преко ње. Или, пак, довољно је било да се неко од двовласника осумњичи за шпијуну супротне државе па да му се, не само одузме дозвола за прелазак преко границе, већ и да буде изложен малтретирању тј. да буде затваран, суђен, па чак и прогањан. Због свега тога двовласницима није преостајало ништа друго него или да емигрирају било у Бугарску било у Југославију, или да продају преостале делове својих имања и да се исељавају у друге крајеве наше земље или, пак, да се стално задужују код сеоских богаташа и после извесног времена претворе у њихове надничаре, слуге тј. у највећу сеоску сиротињу.

в) Главне промене у друштвеној и привредној структури. Сви напред поменути политички и економски услови у првом реду су довели до врло изразите диференцијације сеоских газдинстава на богата, средњачка, сиромашна и пролетерска. Тачни

подаци о читавом овом процесу не могу се наћи, јер је за читаво оно време статистика вођена по срезовима, а не по селима. Једино према статистичким подацима за 1946 годину, тј. за годину коју од свршетка ове фазе одвајају само две године, можемо посредно установити да је пред крај ове фазе у Високу било:

без земље	— — — — —	— — —	30	домаћинства
са поседом од 0, 01 — 1 ха	— — —	— — —	241	„
са малим поседом (од 1—2 ха)	— — —	— — —	260	„
са поседом од 2—5 ха	— — —	— — —	929	„
са средњим поседом (5—15 ха)	— — —	— — —	784	„
са највећим поседом (15—30 ха)	— — —	— — —	60	„

Привредна делатност гледана по појединим категоријама газдинстава била је у њима врло разноврсна. Тако, привредна делатност богатих газдинстава претежно је обухватила интензивну пољопривреду, трговину, па чак и дрвну индустрију и електропривреду, као што је то био случај са газдинством Александра Манчића из села Дојкинаца, које је поред земље имало и свој струг, воденицу и једну малу електро-динаму. Богата газдинства су била та која су прва почела да поред житарица производе и индустриско и крмно биље, да саде воћњаке па чак и винограде, као што је то био случај у Завоју и Великој Лукањи; чињен је покушај и у Славињи.

Нарочито разнолика привредна делатност била је у средњачким газдинствима. Поред пољопривреде, која је у свима њима важила као главна привредна грана, она су се бавила још и трговином, занатством, домаћом радиношћу, а нека чак и печалбарством. Којом ће се, пак, допунском привредном граном бавити једно средње газдинство једино је зависило од величине његовог поседа и броја чланова; тако су се богатија бавила још и трговином или којим занатом, умеренија занатством и домаћом радиношћу, а нешто сиромашнија домаћом радиношћу и печалбарством.

Насупрот овима, привредна делатност у сиромашним газдинствима са малим и ситним поседом, била је сведена највећим делом на печалбарство и нешто мало на пољопривреду. Карактеристично је да је међу овим газдинствима било и таквих која су потпуно занемаривала пољопривреду, препуштајући своју земљу наполичарима и надничарима, док су се сви њихови за рад способни чланови, искључиво бавили печалбарством. Исто тако треба напоменути да је међу овим газдинствима било и таквих која су се ради даљег одржавања на селу морала задуживати код сеоских богаташа, јер својом привредном делатношћу нису била у стању да обезбеде себи довољно средстава за живот. Таквих газдинстава највише је било у Доњем и планинском делу,

а најмање у Горњем Високу. То је и сасвим разумљиво када се зна да је квалитет земље неколико пута бољи, а прираштај становништва 2 пута мањи у Горњем, него у Доњем и планинском делу Висока. Тако се из књига дужника, над којима сам имао лични увид, види да су у 1930 години 30 сиромашних газдинстава из Росомача дуговала укупно сеоским богаташима нешто више од 90.000 динара и то: Милану Савићу око 20.000, Димитрију Савићу око 25.000 и Сазди Видановићу око 35.000 динара. Највеће суме позајмљиване су не толико за унапређење пољопривредне производње, колико за исхрану чељади, наплату пореза, свадбе и изградњу кућа. Принудне наплате ових дуговања нису вршене али су зато понекад дужници ради исплате дуга морали свом „газди“ да уступе читаво стадо оваца, као што је то био случај са Галом Николијиним из Росомача, који је свом куму на име узајмљеног новца и скоро исто толико нараслог интереса морао да уступи читаво своје стадо оваца.

Процес колективизације јавља се тек у овој фази капитализма. Да би се височко становништво одупрло даљој експлоатацији и потпуном потчињавању својим сеоским „газдама-чорбацијама“, оно је још у самом почетку ове фазе пришло оснивању неких задружних организација. Тако су ради ликвидације експлоатације у трговини приступили оснивању набавно-продајних задруга. Са истим циљем, тј. ради ликвидације даљег приквјања њиховог вишка рада у производњи качкаваља, белог сира, урде и масла приступили су оснивању првих прерађивачких задруга, — оснивању задружних бачија. Прва набавно-продајна задруга основана је 1919 године у Дојкинцима, а већ у 1930 год. било их је по свим височким селима. Задружних бачија у правом смислу те речи, пре ове фазе уопште није било у овој области. Све до тога времена постојале су трговачке бачије или пак заједничке бачије више газдинстава, али искључиво из једне фамилије. Сада се, пак, стварају бачије од оваца читавог једног села. Њихов број по годинама био је врло нестабилан, јер све те бачије нису претстављале сталну форму удруживања већ задружну организацију која је постојала само преко лета, а до године, ако се село не сложи, није се морала поново организовати. Међутим ни те задружне установе нису умногоме измениле тешку економску ситуацију свога чланства, како у прерађивачким тако и у трговачким задругама. Једина позитивна страна њиховог рада огледала се у томе што су ипак успеле да својим васпитним деловањем укажу своме чланству да је ова установа, односно задруга једина економско-друштвена организација преко које ће се оно у потпуности ослободити својих сеоских и градских експлоататора, док је у свему осталом она задржала карактер једног капиталистичког предузећа само под измењеном фирмом — задруга. Наиме, те набавно-продајне задруге су биле утолико задружног карактера што се у њима це-

локупна роба за увоз и извоз набављала задружним новцем, новцем од улога свих задругара, а капиталистичког карактера не само по томе што је њен управни апарат био претежно састављен од капиталистичких елемената, већ и по томе што се остварена добит делила, не према уложеном раду, већ према уложеном капиталу; улог богатих сељака се кретао од 1.000 до 2.000 динара, а сиромашних од 50 до 100 динара. Исти је случај био и са задружним бачијама. Наиме, у њима се само заједнички прерађивало млеко док се доходак делио не само према броју стоке или унешеној количини млека, већ и према износу унетог капитала. Сеоска сиротиња, која је иначе располагала са света десетак оваца и коза, није имала новца да уложи па је само давала своју стоку, док су богаташи били ти који су давали и највећи број оваца и највећу суму новца за оснивање и издржавање задружне бачије, а за све то остало чланство морало је да им плати законски интерес од 10 или 12%. Тако да ни ове задружне установе нису биле ништа друго до обична трговачка предузећа сеоских газда.

4. СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ДРУШТВЕНИ И ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ

Темељи овог друштвеног и привредног система или боље речено социјалистичког преображаја села ударени су још у току Народно-ослободилачког покрета, када су формирани први Народно-ослободилачки одбори, када је почела да се ствара социјалистичка својина. Али, тек после ослобођења, са победом прогресивних снага над окупатором, страним и домаћим реакционарним елементима, када је свргнута капиталистичка класа и на власт дошла радничка класа на челу са својом авангардом Комунистичком партијом Југославије, он се афирмирао као владајући друштвени и привредни облик у овој области и читавој нашој земљи уопште. Време које нас дели од потпуног афирмирања и ових економско-географских проматрања износи само шест година. Па ипак и за то релативно кратко време у овој области десили су се многобројни крупни и значајни политички, економски и други друштвени догађаји који су се битно одразили на читав њен ток друштвеног и привредног развитка.

а) **Становништво.** Од ослобођења па све до дана када су извршена ова проматрања у овој области није било досељавања новог становништва. Према томе, можемо рећи да је ранији етнички састав височког становништва остао исти као и у претходној етапи. Наиме, и у овој етапи шопски елеменат као главни а цигански као страни важили су као једини стални становници Висока. Од укупног броја шопског становништва на бугарску националну мањину отпадало је 3.233 или 20,9% а на српску националност 12.202 или 79,1% од укупног броја становника.

Број становника по појединим селима види се из следећег табеларног прегледа састављеног на основу коначних резултата пописа становништва од 15 марта 1948 године.

Назив села	Домаћинства	Стално становништво		
		Мушко	Женско	Укупно
Бела	36	123	133	256
Велика Лукања	111	373	346	719
Мала Лукања	23	83	90	173
Брлог	84	253	256	519
Височка Ржана	98	261	300	561
Јеловица	76	227	227	454
Росомач	100	290	316	606
Гостуша	187	677	631	1.308
Копривштица	59	195	195	390
Дојкинци	148	489	516	1.005
Завој	214	771	749	1.520
Покривеник	91	332	319	651
Паклештица	117	368	390	758
Рсовци	265	763	756	1.519
Топли До	170	578	567	1.145
Засковци	87	316	302	618
Бољев Дол	52	131	120	251
Влковија	77	202	207	409
Горњи Криводол	84	229	225	454
Доњи Криводол	43	111	105	216
Брајковци	39	105	96	201
Изатовци	66	181	195	366
Каменица	76	188	177	365
Сенокос	94	284	284	568
Славиња	90	194	209	403
С в е г а	2.487	7.724	7.711	15.435

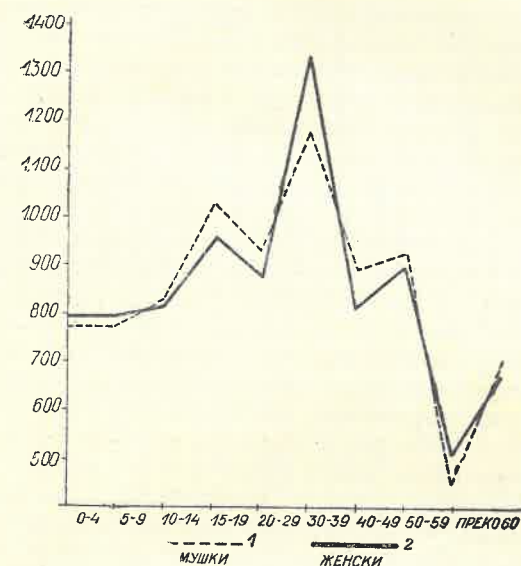
Ако упоредимо број становника из 1948 године са бројем из 1931 године видећемо да је оно било у порасту, али да је тај пораст био знатно мањи него што је требало да буде с обзиром на наталитет. Ова појава је искључиво последица Другог светског рата, када је погинуло или стрељано од стране бугарских фашиста преко 150 људи, као и последица сталног иссељавања у друге крајеве.

Радна способност становништва ове области види се из овог табеларног прегледа и дијаграма, састављених на основу коначних резултата пописа становништва по групама старости и полу, од 15 марта 1948 године.

Радна способност	Године старости	Пол	Велика Лукања	Вис. Ржана	Гостуша	с. Копрившtica	Дојкинци	Завој	Паклешtica	Рсовци	Топли До	Доњи Криводол	Каменца	
Непрод.	0-4	м.	60	109	76	21	47	132	34	74	104	59	60	776
		ж.	50	102	70	19	52	137	42	92	107	47	80	798
	5-9	м.	70	82	97	20	46	131	54	76	97	71	85	829
		ж.	69	94	89	18	63	140	37	82	96	54	82	824
Слабо продук.	10-14	м.	76	134	88	25	76	160	52	103	128	72	120	1.034
		ж.	74	137	96	25	72	132	54	79	124	66	90	949
	15-19	м.	77	123	73	26	63	149	40	97	121	64	103	936
		ж.	86	148	62	25	53	111	58	78	105	66	84	876
Најпродук.	20-29	м.	84	167	103	26	72	153	45	132	132	190	146	1.179
		ж.	93	206	92	32	79	181	56	133	145	137	179	1.333
	30-39	м.	62	118	69	21	57	132	41	59	89	80	125	853
		ж.	54	95	65	19	50	133	41	69	90	78	108	802
	40-49	м.	60	141	82	24	64	118	47	113	115	65	102	931
		ж.	63	139	69	23	71	113	42	107	90	72	104	893
Слабо продук.	50-59	м.	37	77	40	15	24	62	27	51	43	67	75	518
		ж.	35	76	49	15	19	58	28	57	55	72	87	551
	60 и више	м.	53	80	49	17	40	66	28	58	65	76	136	668
		ж.	45	112	39	19	57	63	32	59	57	65	137	685
Укупно		м.	579	1031	677	195	489	1103	368	763	894	673	952	7.724
		ж.	569	1109	631	195	516	1068	390	756	869	657	951	7.711
Свега стан.			1148	2140	1308	390	1005	2171	758	1519	1763	1330	1903	15.435

Из овога се види да од укупног броја становника долази на непродуктивно 3.227 лица или 20,5%, слабо и умерено продуктивно 6.217 лица или 40,0% и на најпродуктивније 5.991 лице или 39,5%.

У овој области се сматра да човек почиње да привређује од своје 9 године старости па скоро све до своје смрти, само што је његова продуктивност рада по појединим добима врло различита. Сматра се да је човек најпродуктивнији у свом раду од 19 до 50 године, а жена од 15 до 40 године старости, а да су у млађим и старијим годинама мање продуктивни. Ако погледамо поделу

Ск. 12. Радна способност становништва по групама старости и полу у 1948 години

рада у височким домаћинствима видећемо да је она у потпуности изведена према овом схватању. Тако, скоро у сваком домаћинству младићима до 19 година и старцима од 50 година па навише поверени су сви тежи пољопривредни послови (орање, косидба, вршидба, дрварење и др.). На основу истог схватања девојчицама до 15 година и женама изнад 40 година поверени су искључиво кухињски послови, предење вуне и плетење чарапа, док су осталим женама (између 15 и 40 година старости) препуштени не само најважнији кућевни послови (израда кавијора, ћилима, прекривача, сукна, народног платна, прерада млека и др), већ и лакши пољопривредни послови (жетва, сакупљање сена, мелничарство, а нарочито баштованство и окопавање кукуруза).

Професионални састав становништва је такође претрпео знатне промене што се најбоље види из табеларног прегледа на следећој страни састављеног на основу пописа становништва по важним социјалним групама, зарађивању и полу од 15 марта 1948 године.

Пољопривредом се дакле баве 14.593 лица или 94,5%, а осталим привредним гранама свега 842 лица или 5,5% од укупног броја становника.

б) Главне друштвене и привредне промене. Уопште узев, за капиталистички друштвени и привредни систем може се рећи да је умногостружено унапредио развој производних снага у овој области. Тако, замењивањем нерентабилних и квалитативно врло рђавих култура (ражи, крупника, проса, ситнозрног кукуруза, дивље ја-

М. Н. Одбор	а=свѣга б=од тога зарађује	П о л	Радици и ученици у привреди	Службеници и намештеници	Пољопривредници (приватни сектор)	Занатлије		Трговци без најамне радне снаге	Приватници	Пензионери	Лица издржавана од државе	Чланови СРЗ	У к у п н о
						Без најамне радне снаге	Са најамном радном снагом						
Вел. Лукања	а	м.	24	9	542	1	—	—	—	—	3	—	579
	б	ж.	18	2	549	—	—	—	—	—	—	—	569
Вис. Ржана	а	м.	8	24	972	11	—	2	4	1	9	—	1.031
	б	ж.	1	15	1.074	8	—	2	3	1	5	—	1.109
Копрившtica	а	м.	3	1	189	2	—	—	—	—	—	—	195
	б	ж.	2	1	191	1	—	—	—	—	—	—	195
Гостуша	а	м.	2	4	666	4	—	—	—	—	1	—	677
	б	ж.	—	2	628	1	—	—	—	—	—	—	631
Дојкинци	а	м.	4	5	477	1	—	—	—	—	2	—	489
	б	ж.	—	1	512	—	—	—	—	—	3	—	516
Завој	а	м.	20	7	1.071	2	1	—	2	—	—	—	1.103
	б	ж.	13	5	1.040	5	1	—	4	—	—	—	1.068
Паклештица	а	м.	11	—	356	—	—	—	—	—	1	—	368
	б	ж.	7	1	382	—	—	—	—	—	—	—	390
Рсовци	а	м.	28	10	715	3	2	—	—	—	—	—	763
	б	ж.	10	6	732	6	—	—	—	—	5	—	756
Топли До	а	м.	10	8	865	5	6	—	—	—	—	—	894
	б	ж.	13	2	849	1	4	—	—	—	—	—	869
Д. Криводол	а	м.	6	7	545	2	2	—	—	—	—	—	562
	б	ж.	9	2	519	—	—	—	—	—	—	—	530
Каменица	а	м.	13	21	608	—	—	1	—	3	27	—	673
	б	ж.	4	3	623	—	—	—	—	1	26	—	657
Каменица	а	м.	4	32	880	1	—	4	—	5	26	—	952
	б	ж.	3	13	900	—	—	10	—	1	24	—	551

буке и крушке) рентабилнијим и племенитијим сортама (пшеницом, крупнозрним кукурузом, калемљеном јабуком и крушком), као и заменом примитивних пољопривредних справа и оруђа (дрвене ралице, дрвене дрљаче и др) новим модернијим и рентабилнијим оруђима и машинама (гвозденим плугом, ветрењачом, вршалицом, сецкалицом за сламу, бубњевима за запрашивање семена, тријерима, прскалицама за воће и лозу и др), он је знатно унапредио пољопривредну производњу. Изградњом, пак, добрих путева на релацијама Пирот—Топли До, Пирот—Вис. Ржана—Доњи Криводол, Димитровград—Славиња—Каменица—Сенокос, и подизањем телефонске мреже у читавој области, скоро је ликвидирао каравански саобраћај; замењен је бицикличким, колским, аутомобилским, телефонским и телеграфским и тиме знатно усавршен. Осим тога, он је путем отварања четворогодишњих (основних) школа по свим селима, успео да смањи неписменост за око 70% и тиме унесе извесну културу у ову област. Па ипак, и поред свих тих успеха, он није био у стању да бар донекле ублажи беду сељачких маса, да отстрани аграрну пренасељеност, ситносопственички посед и насталу противречност између града и села, већ их је, напротив, изазивањем економских криза и већом концентрацијом капитала у рукама градских и сеоских богаташа, као и маказама цена у трговини, још више продубљивао. И не само то, он се у свом даљем развоју све више испољавао као кочница даљег развоја производних снага, као назадан—реакционаран. Задружни покрет, који је почео да се развија и јача у његовим недрима, а који је стварно носио његова обележја и био његов одраз, био је толико слаб да није био у стању да отстрани све невоље височког становништва (беду, аграрну пренасељеност, незапосленост и др), јер се његов рад био свео једино на оснивање набавно-продајних задруга, а не и на општу борбу за колективизацију пољопривредне производње и коначног уништења капитализма као владајућег друштвеног и привредног система.

Тек после свршетка Другог светског рата, када је створен нов, праведнији и истински демократски поредак, настали су повољни услови за решавање свих тих горућих проблема на селу ове области и наше земље уопште. Наиме, Комунистичка партија Југославије као руководилац и организатор народне државе и социјалистичког друштвеног и привредног система, уочивши све те проблеме, одмах по преузимању власти у своје руке, приступила је њиховом систематском решавању. Она је то неизоставно морала учинити, јер без повољног решења аграрне пренасељености, незапослености, експлоатације сељачких маса, ниске продуктивности рада у пољопривреди, културне заосталости и других проблема села, она није могла приступити успешном решењу питања његовог социјалистичког преображаја, а самим тим и успешном решењу питања изградње социјализма у нашој земљи уопште. Због свега тога односно ради решења питања социјалистичког преображаја ове области она је преко својих те-

ренских партиских организација и локалних органа власти предузела читав низ врло важних мера. То су:

Повлачење окупационих новчаница — По закону о замени окупационих новчаница биле су повучене бугарске и недићевске новчанице и замењене федеративним динаром. Однос код замене лева био је 1:10 а код недићевског динара 1:20. Тиме се с једне стране постигла стабилизација унутрашњег тржишта и унутрашњег живота уопште, а с друге стране ублажен је, бар за прво време, огроман несклад у куповној моћи између појединих категорија сељачких газдинстава, јер је ова мера дозвољавала замену окупационих новчаница највише у вредности до 50.000 лева или 100.000 недићевих динара по 1 лицу.

Враћање имовине протераним породицама из Војводине — Законом о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је однета од стране окупатора и његових помагача, од 9. VIII. 1946 године омогућено је да шест породица, које су за време рата побегле из Војводине и настаниле се у овој области, поново преузму своју имовину. И првом и другом мером постигло се да се донекле ликвидира стање које је окупатор био створио за време трајања Другог светског рата.

Аграрна реформа — По закону о аграрној реформи од 28. VIII. 1945 године одузето је око 30 ха земље од манастирских поседа Св. Богородице и Св. Араханђела. Тиме су с једне стране ликвидирани последњи остаци феудализма, а с друге ударени темељи земљишном фонду социјалистичке својине у овој области.

Колонизација — Законом о колонизацији од 28. VIII. 1945 године из ове области било је колонизирано у Војводину око 20 породица. Сву земљу коју су колонисти поседовали у овој области по овом Закону морали су предати држави на располагање. Тиме је с једне стране смањена аграрна пренасељеност, а с друге још више ојачан земљишни фонд социјалистичке својине.

Преузимање непријатељске имовине и секвестрација над имовином отсутних лица — Законом о прелазу у државну својину непријатељске имовине и о секвестрацији над имовином отсутних лица, од 6. VIII. 1946 године одузета је од разних непријатеља имовина у вредности од 200.000 динара. Само од Димитрија Младеновића-Гаге, било је одузето имање у Топлом Долу у вредности од око 60.000 динара и то: 1 сават, 4 ливаде и 4 њиве. Ова мера није важна само због тога што је од народних непријатеља била одузета имовина, већ и због тога што је она још више ојачала земљишни фонд социјалистичке својине.

Одузимање ратне добити. — Законом о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације од 12. VI. 1945 године одузета је имовина у вредности од 30.000 динара. Ова мера је такође послужила јачању социјалистичке својине.

Национализација — Законом о национализацији од 6. XII. 1946 године укинута су сва крупна предузећа у Пироту и Димитровграду односно у градовима чији је капитал највише вршио експлоатацију села ове области. Тиме је, не само отстрањена буржоаска команда у привреди, већ су затворене и маказе цена и трговачка маржа као главни елементи у експлоатацији сељаштва од стране градских капиталиста тј. овом мером ликвидирана је свака могућност за даљу експлоатацију сељачких маса од стране градских капиталиста. Накнадном национализацијом од 28. IV. 1948 године укинута су и сва трговачка привредна предузећа а нарочито бакалнице у самој области. Овом мером извршена је с једне стране експропријација експропријатора, а с друге стране још више је ојачао фонд социјалистичке својине, јер су трговачка роба и инвентар били стављени на располагање социјалистичком сектору.

Ликвидација земљорадничких дугова — Законом од 8. X. 1946 године били су коначно ликвидирани сви земљораднички дугови. Ова мера није важна само по томе што је ликвидацијом дугова од више стотине хиљада динара (тачна цифра свих земљорадничких дугова у овој области се не зна, али се зна да су само у Росомачу износили више од 100.000 динара), ослободила самоиницијативу дужника у пољопривредној производњи, већ и по томе што је отстранила класно-експлоататорски карактер земљорадничких дуговања.

Повлачење сељаштва из пољопривреде — Нагли развој локалне индустрије у нашој земљи, изградња административно-управних апарата по месним и среским народним одборима, изградња командног кадра у ЈНА и ЈНМ, отварање огромних јавних радова (саобраћајних, грађевинских, мелиорационих и др.) у читавој земљи, повукли су са височких села око 1.000 људи. Тиме се успело да се огроман број сељака укључи директно у изградњу социјализма и истовремено да се ублажи аграрна пренасељеност, јер су и сељаци, нашавши ухљебље на другој страни, препуштали или у најгорем случају продавали свој део земље блиским рођацима.

Па ипак, иако се свим овим врло револуционарним мерама успело да умногоме ублажи аграрна пренасељеност и незапосленост, да се повећа стандард живота и ојача социјалистичка својина, њима се није успело и да се потпуно укине експлоатација сељачких маса од стране сељачких богаташа, као и заосталост и ниска продуктивност рада у пољопривредној производњи. Због тога је народна држава била приморана да у том правцу предузме крупне административне и економско-политичке мере. Тако је ради потискивања капиталистичких елемената на селу учинила следеће: законом је одредила горњу границу поседа, завела је контролу и законом ограничила купопродају земље, завела је прогресивни систем опорезивања сељаштва (богати сељаци сдохотком од преко 50.000 динара, плаћали су 18.000 динара пореза

годишње по једном домаћинству, док су сељаци с дохотком од 16.000 динара плаћали само 435 динара), завела је систем обавезног откупа, повела оштру борбу против шпекуланата и др. У циљу унапређивања пољопривредне производње и повећања продуктивности рада у њој народна држава је такође предузела значајне административне и економско-политичке мере. То су: подизање и обнављање расадника у Димитровграду и Пироту, додељивање кредита за набавку одличног семена, пољопривредних справа и оруђа, организовање курсева и предавања из области пољопривреде итд. Међутим, све те мере само су помогле сељаштву да обнови своја газдинства, али не и да се ослободи даље експлоатације од стране капиталистичких елемената на селу, нити да уздигне пољопривредну производњу на један виши степен од предратног. Наиме, богати сељаци су свим овим мерама били само донекле ослабљени али не и ликвидирани, па су и даље продужили да преко узимања најамне радне снаге, позајмљивања семена, радне стоке, пољопривредног инвентара и др. експлоатишу своје суселане. Ситни посед, примитивне справе за обраду земље, ниска продуктивност рада и др. остали су и даље главна карактеристика пољопривредне производње у овој области и нашој земљи уопште. Карактеристично је да се уситњеност поседа не само одржала, већ и нешто повећала. Читаво ово стање на селу најбоље се види из овог табеларног прегледа састав-

Табеларни преглед аграрне пренасељености, незапослености и уситњености поседа

Категорије газдинства	Број газдинства	Укупна површина	Број планова газдинства	Стално запослени ван пољопривреде	Просечно обрадиве земље по 1 члану газдинства
Пољопривредна газдинства без властите земље	6	0,05	22	—	0,00
од 0,06 до 1 ха	52	36,89	212	13	0,17
од 1,01 до 2 ха	204	323,35	963	67	0,33
од 2,01 до 3 ха	332	844,44	1.712	106	0,49
од 3,01 до 5 ха	781	3.206,12	4.573	289	0,70
од 5,01 до 8 ха	567	3.528,17	3.874	236	0,91
од 8,01 до 10 ха	158	1.414,61	1.192	58	1,19
од 10,01 — 15 ха	111	1.317,01	971	58	1,36
од 15,01 — 20 ха	14	231,03	160	4	1,43
преко 20 ха	4	85,58	28	—	3,06
Непољопривредна газдинства са властитом земљом преко 0,06 ха	18	31,39	86	71	0,36
Непољопривредна газдинства без властите земље	25	00,00	116	102	0,00

љеног на основу категоризације газдинстава према стварном стању на дан 15 јануара 1951 год.

Механизација пољопривреде се није ништа побољшала, јер ситни посед није дозвољавао да сељачка газдинства купују боља пољопривредна оруђа (тријер, вршалицу и др). Наравно да је у таквим условима ниска продуктивност рада још више опала.

Због свега тога све ове административне и економско-политичке мере, које је предузела народна држава, могу се окарактерисати само као законски нужне мере ради лакше обнове пољопривреде и потискивања капиталистичких елемената на селу, јер су експлоатација, заосталост и ниска продуктивност рада и даље остале битне одлике пољопривреде ове области.

Процес колективизације — Такво стање у пољопривреди овога краја и уопште у читавој нашој земљи довело је у питање не само успешно решење социјалистичког преображаја села, већ и успешно решење изградње социјализма у нашој земљи уопште. Због свега тога народна држава и КПЈ као носиоци и организатори изградње социјализма у нашој земљи у својој даљој политици на селу поставиле су као основни задатак јачање социјалистичког сектора, тј. јачање државног и задружног сектора у њему, јер је то био једини пут да се што пре савлада економска и културна заосталост, да се ликвидира распарчаност индивидуалног газдинства. Читав тај проблем најбоље је уочило и конкретне мере за његово решење донело Друго пленарно заседање Централног комитета КПЈ (28, 29 и 30 јануара 1949 године). На том заседању, поред осталог, констатовано је да „Наше село не може се ослободити вековне економске и културне заосталости, нити се наша пољопривреда може хитно унапредити без савлађивања распарчаности инокосног сељачког газдинства, без преласка са ситне робне производње на крупно задружно газдинство, које примењује модерну технику тј. без социјалистичког преображаја села. Као најуспешније средство за социјалистички преображај нашег села и унапређења наше пољопривреде показале су се сељачке радне задруге. Оне данас представљају најпогоднији облик уједињења индивидуалног интереса радног сељаштва са општим интересом социјалистичке заједнице“. (16, с. п став V).

Тим путем су пошла сва села Висока. После укидања трговачко-зеленашких бакалница сва села су приступила оснивању својих земљорадничких набавно-продајних задруга. Али како се њихова привредна делатност свела искључиво на расподелу плански додељене индустријске робе и на откупљивање законом предвиђених пољопривредних артикала, то се оне нису позитивно одразиле на даљи развој пољопривредне производње. Тек касније, када су оне прерасле у опште задруге, када су своју ранију делатност прошириле и на набавку заједничких машина (тријера, вршалица, сепаратора, селектора, култиватора и др),

као и на организовање задружних радионица за прераду млека и обављање занатских услуга, оне су постале главни фактор у даљем развоју пољопривреде. И не само то. Оне су на себе преузеле и организацију задружних читаоница, културно-уметничких група, стручних предавања из области пољопривреде, подизање задружних домова и на тај начин постале културни, васпитни и привредни центар својих села.

Међутим, ради што успешнијег решења питања социјалистичког преображаја ове области, није се остало само на оснивању општих задруга, већ се прешло и на оснивање сељачких радних задруга, задружних економија, државних сточарских фарми и шумских предузећа.

Сељачке радне задруге су формиране у Изатовцима, Влковији, Дојкинцима и Рсовцима. Иначе оне су врло младе и економски врло слабе. Најстарија радна задруга је у Изатовцима; формирана је 1946 године, док су остале формиране тек у 1948 и 1949 години. Све заједно имају 451 ха земље са укупно 529 чланова.

Задружне економије основане су искључиво од земљишног фонда социјалистичке својине и то у селима: Топлом Долу, Великој Лукањи, Гостуши и Завоју. Оне су такође врло младе и економски врло слабе.

Сточарску фарму основао је Народни одбор Среза нишавског на државним суватима у атару села Јеловице. Како се њена привредна делатност била искључиво свела на гајење стоке ради добијања меса и млека за снабдевање становништва Пирота, а не и ради одгајивања приплодне стоке, то се она није повољно одразила на развој сточарства у овој области.

Шумска предузећа у атарима села Дојкинаца и Јеловице формирала су после рата поједина државна привредна предузећа из Пирота и то једино ради израде јелових и букових дасака. Тако је столарско предузеће „Полет“ подигло своју стругару у Широки Лукама а Среско-грађевинско-столарско предузеће „Прогрес“ у Арбињу изнад села Дојкинаца.

Али сви ови проблеми нису били једина препрека за успешно решење питања социјалистичког преображаја ове области. Двовласништво над земљом, које се није могло решити ни у овој етапи, било је такође велика кочница изградње социјализма у овој области. После ослобођења од бугарских фашиста, са успостављањем демократског режима у Бугарској и нашој земљи, и бољих односа између ових двеју земаља, двовласништво се није постављало као проблем, јер је под тим условима граница, која је раније била једина препрека да се ово питање повољно реши, престала да буде препрека, па су је двовласници могли прећи у свако доба дана и ноћи. Међутим, услед познате промене у односима две земље 1948 године граница је поново постала препрека и двовласништво се опет поставило као проблем који ни до данас није решен.

ПОСЕБНИ ДЕО

ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ

Привредна структура, као резултат квалитативног и квантитативног утицаја природних и друштвених услова, сходно променама које су се у њима дешавале и сама се мењала. Тако у доба средњовековног и турског феудалног друштвеног и привредног система тј. у доба натуралне привреде у овој области били су претежно развијени сточарство, домаћа радиност и печалбарство, док су се у капитализму поред ових привредних грана почеле нагло развијати и разграђавати земљорадња, трговина, занатство, па чак и индустрија и електропривреда. У послератном периоду, који уствари чини прелаз од капитализма ка социјализму, једино је печалбарство почело нагло да замире, док су све остале привредне гране, које су биле развијене у претходним етапама, продужиле и даље да се развијају. Овде је важно истаћи да се у свим привредним предузећима пољопривреда односно сточарство и земљорадња издвајају као главне, а разне прерађивачке гране домаће радиности и занатства и печалбарство као допунске привредне гране.

I. ГЛАВНЕ ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ

ПОЉОПРИВРЕДА

Према обиму и врстама природних богатстава и степену развјетка производних снага, које су искоришћене у процесу пољопривредне производње, у овој области су се развиле биљна и сточна производња.

A. БИЉНА ПРОИЗВОДЊА

Биљна производња у овој области може се узети као релативно млада, јер се као главна грана у привредној структури јавља тек 30-их година прошлога века. Као што смо напред видели (види одељак о турском читлук, сахибиском аграрном режиму), узрок ове појаве везује се за турска прогањања и крцалиска пустошења. Тек када су ови догађаји замрли и становни-

штво се стабилизovalo на једном месту, тј. када су се створили такви друштвени услови да је произвођач био не само сигуран да ће род од култура он покупити, већ и да ће културе до сазревања рода одгајити, прешло се на биљну производњу ширих размера.

1. Услови развитка биљне производње

Да би смо у потпуности разумели данашње стање биљне производње у области, потребно је да изнесемо све услове под којима се она развија. Ти услови, углавном, су двојаки: први су природни, и као такви, захтевају да се према њима усклади гајење култура, а други су економски услови, и као такви, захтевају да се према њима изврши организација рада и усклади аграрна политика (35, с. 132—133).

а) **Природни услови.** — Клима и земљиште су два битна услова од којих зависи развој биљне производње. Које ће се културе, у којој мери и на којим површинама гајити, у првом реду зависи од климатских прилика и геолошке, морфолошке и педолошке структуре земљишта дотичне области. Детаљније о свим тим елементима говорили смо у општем делу, тако да ћемо се овом приликом задржати само на утицају, који су они вршили на облик и размештај биљне производње у овој области.

Захваљујући разлици у клими и структури земљишта у овој области развијена је врло разноврсна биљна производња. Тако на алувијалним равнинама и речним терасама у Горњем Високу, доње-височком ерозивном проширењу, речним долинама Топлодолске, Гостушке, Белске, Дојкиначке, Јеловачке, Росомачке и Каменичке Реке, где су климатски елементи задобили више жупни, а типови земљишта равничарски карактер, развијено је гајење пшенице, кукуруза, повртарских култура, разног воћа (шљиве, крушке, јабуке и др.), индустриског и крмног биља. Међутим, у пределима зоне глама и кукли, ерозивној површи и главном гребену Старе Планине, где су клима и типови земљишта задобили високо-планински карактер, биљна производња усмерена је претежно на гајење овса, јечма, ражи, брзозрелог кукуруза, кромпира и др. и то на незнатним површинама, јер су највеће површине препуштене шумским и травним формацијама.

Облик и размештај биљне производње у овој области најбоље се види из приложене привредне карте и овог табеларног прегледа структуре сеоских атара састављених на основу топографске карте листа Пирот 1:100.000, статистичких података за 1951 годину и прикупљених података са терена.

М. Н. Одбор	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно	Свега 1)
Вел. Лукања	723	11	2	395	327	462	502	2.422
Вис. Ржана	773	3	—	984	1.476	1.386	1.885	6.507
Гостуша	611	—	1	280	880	386	93	2.251
Дојкинци	276	—	—	506	2.795	1.485	1.406	6.468
Завој	611	2	1	285	1.021	386	812	3.118
Рсовци	385	5	—	462	319	492	2.679	4.342
Топли До	492	—	—	461	4.132	3.098	1.656	9.839
Каменица	885	17	—	694	344	398	241	2.549
Доњи Криводол	692	6	—	299	8	54	29	1.088
Свега	5.418	44	4	4.366	11.308	8.147	9.303	38.584

Из табеларног прегледа и приложене привредне карте се види да у вишем делу Висока травне, шумске и неплодне површине доминирају над обрадивим површинама, док у жупном делу имамо обрatan случај — обрадиве површине доминирају над травним, шумским и неплодним површинама.² Иначе, структура пољопривредних површина од времена њиховог формирања па све до најновијег времена претрпела је велике измене; обрадиве површине и неплодно земљиште су се повећавали, а шумске и травне површине смањивале, што се најбоље види из доњег табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких података за 1889, 1900 и 1951 годину и прикупљених података са терена.³

Године	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно	Свега
1889	1.286	1	—	1.037		36.260		38.584
1900	2.106	2	—	1.597		34.879		38.584
1951	5.418	44	4	4.366	11.302	8.147	9.303	38.584

За оранице се користе алувијалне равни, речне терасе и нешто мало вртаче, суве долине и нижи делови ерозивне површи, а за винограде и воћњаке искључиво речне терасе. Ливаде, пашњаци и шуме су на највишим деловима Старе Планине, по из-

¹ Читава област захвата површину од 58.200 ха док би према статистичким подацима за 1951 годину она захватала површину од свега 38.584 ха. До овако велике разлике морало је доћи, јер у овој области није извршен катастарски премер земљишта.

² Планинском делу Висока припадају села месних народних одбора: Височке Ржане, Гостуше, Топлог Дола и Дојкинача, док жупном делу: Каменице, Доњег Криводола, Рсоваца, Завоја и Велике Лукање.

³ Површина под пашњацима, шумом и неплодним земљиштем за 1889 и 1900 годину дате су заједно, јер у тим годинама нису посебно евидентирани.

воришним челенкама свих притока Височице и на свим осталим местима на којима је гајење култура због оштре климе или веома рђаве структуре земљишта било сасвим немогуће. Неплодног земљишта има свуда, а нарочито у зони глама и кукли, у којој се продуктивно тло једино још задржало по преседлинама, вртачама и сувим долинама.

Ако упоредимо величину пољопривредних површина са укупним бројем пољопривредног становништва видећемо да је у 1951 години на једног пољопривредника долазило:

Ораница	0,37	ха
Воћњака	0,003	ха
Винограда	0,0002	ха
Ливада	0,30	ха
Шума	0,55	ха
Пашњака	0,77	ха

Однос између обрадивих површина и пољопривредног становништва једино се засада може побољшати на рачун ливадских површина, што се у последње време често чини, док се на рачун осталих површина то не може постићи. Уколико би се покушало да се и на њима формира каква оранична површина, дошло би до поремећења постојеће хармоније између физичко-географских и биљно-географских услова, тј. до оживљавања ерозивно-денудационог процеса који би их за врло кратко време фактички уништио а њихове површине претворио у неплодно земљиште. Оваквом закључку иде у прилог чињеница да већ данас на територији Висока има више од 9.000 ха неплодног земљишта, до чега је дошло једино услед непланског искоришћавања земљишта и претеране сече шума.

б) **Обрада земље.** — Да би се у биљној производњи постигли задовољавајући приноси, поред повољних природних услова морају постојати и повољни агротехнички услови: пољопривредне справе, ђубрива, квалитетно семе, довољно радне стоке и, пре свега, стручна радна снага, која би била у стању да зналачки примени сва та средства за биљну производњу; од великог је значаја такође и плодоред, коме треба посветити већу пажњу.

Ђубрење обрадивих површина, према постојећим могућностима, није сасвим довољно и неравномерно је распоређено по појединим деловима Висока, па чак и по појединим парцелама истога газдинства. Наиме, у једном истом делу Висока налазимо парцеле које се уопште не ђубре, мада би се према бонитету земљишта морале сваке друге године ђубрити, те се већи број година не обрађују, и парцеле, које се сваке године ђубре те су до последњег педаља засејане кукурузом или пшеницом. У појединим сеоским газдинствима није реткост да се и ливаде, ако не сваке друге, а оно сваке треће или четврте године нађубре. Таквом неравномерном, а негде и недовољном ђубрењу није толико

узрок мали број стоке, колико њен неједнак распоред по појединим деловима Висока и сељачким газдинствима, као и нерационално искоришћавање постојећих количина ђубрива. У том погледу Доњи и Горњи Висок се могу узети као две крајње супротности. У Горњем Високу због недовољног броја стоке, нема довољне количине стајског ђубрива, али се рационално искоришћује и брижљиво сакупља; у Доњем Високу има и довољан број стоке и довољне количине стајског ђубрива, али се недовољно искоришћује. Стока се у Горњем Високу, преко године претежно држи по стајама, а само у току лета на отвореном пољу, па и онда у огради на њиви или ливади, док се она у Доњем Високу и његовом планинском делу, претежно чува на отвореном пољу, па и онда ретко кад у огради, на њиви или ливади, већ тумара по пространим папњацима Старе Планине и тако расипа огромне количине ђубрива. Сам начин ђубрења је врло лош. Ђубре се држи око куће и на отвореном месту те га киша расипа, испире и носи. Поступак на њиви је такође врло рђав. Ђубриво се остави у малим гомилицама, па се тек при пролећној сетви разбаца по целој њиви и заоре. Наравно такво ђубриво изгуби добар део својих састојака, иначе врло потребних културама. Поред овог начина ђубрења, који је највише распрострањен у Горњем Високу, а у Доњем само по равнима речних долина, развијен је и начин путем торења. Он је врло стар, али широко примењиван и врло користан. Дошао је отуда што су многе њиве не само врло удаљене од сточних стајњака, већ су и тешко приступачне за довођење ђубрива саоницама или колима. На тај начин се избегавају сувишни издаци и осетно смањује утрошак радне снаге, што га и чини рентабилнијим од првог начина ђубрења. И првим и другим начином се ђубре оранице које ће бити под кукурузом и пшеницом, а ређе остале оранице и ливаде, које се ђубре тек сјесени.

Према броју оваца, а када се зна да једна овца може нађубрити 1 м² у току једнога дана или дати 2—2,5 кгр ђубрива, може се доћи до поузданих закључака о могућностима ђубрења обрадивих површина у Високу. У Доњем и планинском делу Висока у току једног лета, односно за свега 150 дана, може се само путем торења нађубрити око 10.000.000 м² површине.

Ако би се рационално користиле све количине стајског ђубрива и торења, као и вршила правилна расподела по газдинствима, онда би се у Доњем и планинском делу Висока у току једне године могло нађубрити 50% сетвених површина или 30% од укупне површине, и то само ђубривом добивеним од ситне стоке.

Што се тиче примене вештачких ђубрива, она доскора уопште нису употребљавана. Тек у најновије време је неколико газдинстава у Горњем Високу вршило експеримент за њихову примену.

Сезонски радови и техничка средства за обраду земље. —

Сезонски радови појединих привредних грана не одвијају се једновремено на територији читавог Висока, већ често постоји временска разлика, између почетка истих у Горњем, Доњем и планинском делу Висока. Ова појава је у првом реду везана за почетак отапања снега, односно почетак вегетационе периоде у појединим његовим деловима, па се тако и поједини сезонски радови одвијају. Обично се снег у Горњем и Доњем Високу раније отопи, па се у тим деловима и раније обавља пролећна сетва. Она у најбољем случају почиње средином марта или крајем фебруара. Али то су ретки случајеви. Редовна је појава да сетва отпочиње крајем марта или почетком априла и траје све до краја априла. Ово у првом реду важи за сетву овса и јечма, а ређе јаре пшенице и ражи. Сетва кукуруза се обично обавља после 6 маја и за десетак дана се у потпуности заврши. Орање се врши гвозденим и полугвозденим плугом, а ређе, на врло рђавим и каменим парцелама појединих планинских села, и ралицом. У време сетве ових култура, дешава се да се понекад врши и преоравање појединих парцела које су биле засејане за време јесење сетве, па је услед оштрих и хладних зима семе измрзло и више од половине изгинуло. Међутим, дешава се, додуше врло ретко, да се преоравају и пролећни усеви. То бива обично у 100 година једном или двапут, и то онда када се деси да се позни мразеви са сланама и снеговима јаве у другој половини маја, тј. после проклијавања и ницања из земље кукуруза и повртарских култура, јер оне највише страдају, па се земљиште под њима мора преоравати.

Косидба у Горњем Високу почиње 20 јуна, а у планинском делу 1 јула. У деловима Горњег Висока она се заврши највише за десетак дана, па се ливаде поново чувају од испаше стоке ради кошења „отаве“. У планинском, пак, делу и једном делу Доњег Висока, косидба, не само што претставља најтежи сезонски, већ и временски најдужи посао, јер траје све до краја августа, а понекад чак и до средине септембра. Косидба се искључиво обавља ручном челичном косом, а сено скупља дрвеним грабуљама и вилема израђеним сопственом радном снагом.

Жетва би после косидбе, била најтежи и најдужи пољски рад. Почиње почетком августа и траје скоро до почетка септембра. Њу у првом реду отежавају рђава техничка средства, јер се искључиво обавља ручним српом а ређе и косом, као и неравномерно и касно сазревање јесењих и пролећних усева. Понекад се деси, нарочито кишовитих лета, да овас добро и не сазри, те се чека до појаве првих слана и тек онда жње.

После жетве и косидбе рад се одвија углавном код куће на гумну: довожење житарица и вршидба. Обично се довожење снопова и вршидба обављају упоредо са жетвом, или пак када се приведе средини. Вршидба се искључиво обавља људском радном снагом и коњима, а ређе и воловима. Једини изузетак засада чини село Рсовци где се вршидба обавља вршалицом, али не

у свим домаћинствима и не свих житарица, већ само у домаћинствима која немају довољан број коња и најчешће пшенице и јечма. Пре прошлог рата поједини сопственици вршалица из Пирота и његове уже околине долазили су са њима и у Горњи Висок, али после овога рата, због смањења броја вршалица, ово се више није поновило. Сама вршидба је врло напорна и за људе и за стоку и изискује читав радни дан да би се оврло тек 100 снопова пшенице или ражи. Овршено жито се веје ветрењачама или се то чини бацањем сламе са житом према ветру. Вршидба је како у процесу млаћења, тако и у процесу чишћења зрна врло примитивна, што нарочито утиче на смањење приноса житарица, јер се велике количине њиховог зрна угазе у гумно и избаце са сламом и осталим уродицама приликом вејања.

Берба кукуруза, јесења сетва и кошење отаве су последњи сезонски радови у пољу и обављају се скоро једновремено или са мањим временским размацима — од 1 септембра па све до октобра.

Из свега овог се може закључити да су све ове радње врло примитивне, јер се у првом реду обављају застарелим начинима и малобројним средствима. Сем богатијих сељака, који имају најнеопходнији пољопривредни инвентар, остали слој сељаштва га нема. Ово се најбоље види из следећих бројки, које показују фактичко стање у техничком погледу. Плугова запрежних и полугвоздених уопште нема, запрежних полугвоздених обртача 716 (на 6 ха оранице долази 1 комад), дрљача запрежних гвоздених такође нема, култиватора запрежних 14 (на 300 ха оранице долази 1 комад), круњача ручних 81, ветрењача 300 (на 14 ха оранице долази 1 комад), тријера 50 (на 84 ха оранице долази 1 комад), сецкалица за сламу и сено 1, прскалица за воћке и винограде 8 (на 5 ха воћњака и винограда долази по 1 комад), кола носивости до 600 кг 858 (на 8 ха обрадиве површине 1 кола) итд. То би се односило, углавном, на сва села Доњег и планинског дела Висока, док у Горњем Високу прилике у погледу техничких средстава стоје нешто боље, али и оне не задовољавају. Тако би на око 647 домаћинства Горњег Висока дошло: плугова обртача 550, ветрењача 196, култиватора 15, дрвених ралица 2, круњача 20, тријера 23, гарнитура за печење ракије 20, запрежних копачица 30, гвоздених дрљача 2, сејалица за стрна жита 4, вршалица 1 (својина СРЗ Изатовци), жетелица самовезачица 1 (својина СРЗ Изатовци).

Радна стока. — За обављање појединих пољопривредних радова једино се употребљавају волови и коњи и то, волови за вучу а коњи за вршидбу. У читавој области осећа се недостатак у радној стоци, јер на 1 ха обрадиве површине долази 0,46 волова и 0,36 коња, а то је недовољно. Тај недостатак нарочито се осећа у Доњем Високу, где на 1 ха обрадиве површине долази знатно мање радне стоке испод просека за читаву област. И не само то, већ у Доњем Високу постоје око 120 газдинстава која имају само

по једног вола и око 30 која уопште не располажу радном стоком, мада им је пољопривреда главно занимање. Недостатак радне стоке у Горњем Високу може се, углавном, надокнадити увођењем трактора, теретних моторних возила и других машина, док се у Доњем Високу то не може учинити, јер за то не постоје повољни природни услови; у првом реду то не дозвољавају топографске прилике терена.

Плодоред је овде врло примитиван, мада игра главну улогу у обради земље и повећању приноса. У равнима поред река он је још увек двогодишњи: кукуруз-пшеница, а у брдским пределима: овас-зелени угар или јечам-зелени угар. Тек у периоду социјалистичког преображаја села по радним задругама Влковије и Изатовца и појединим приватним газдинствима наведених села, почео се примењивати вишегодишњи плодоред: кукуруз-пшеница-грахорица или детлина. Ово је само послератни експеримент, који је у потпуности успео и коме треба поклонити већу пажњу.

Стручно знање и култура земљорадника имају ако не одлучујућу а оно важну улогу при сетви, ђубрењу, одабирању семена, одређивању плодорада и др. Висок јев врло типичан претставник пасивних крајева, где су радне навике при обради земље, због ниског културног ступња становништва, још увек врло примитивне. Своје знање Височани су стекли од својих предака са врло мало примеса сопственог стеченог искуства. Врло се тешко одлучују на примену неког новог начина у обради земље, јер се стриктно држе оног што им је отац или дед пренео — „мој отац, дед и прадеда су тако радили и нису умрли од глади, па ћу и ја тако радити и сигуран сам да нећу живети горе од њих“, говорили би Височани када им неко предлаже нов начин сетве кукуруза или калемљење воћака. Читавих двадесет година је требало да прођу па да се на крају одлуче да у равнима поред река замене раж пшеницом, а данас се тешко одлучују да отсеку дивљу крушку или јабуку и да је замене питомијом и рентабилнијом сортом. Њихове куће су до пре 80 па и 50 година биле покривене сламом и састојале се само од једног одељења, где се кувало, радило и спавало. Данас су им куће покривене плочама од аргилошиста, а ређе и црепом, и састоје се од неколико одељења, а најмање од два. Али је и ова кућа без довољно простора за смештај људи и стоке. Није редак случај да су у једној истој згради смештени и људи и стока, те су им куће врло неугледне и прљаве. Од тога отсупају села Горњег Висока, чије су куће прилично просторне, врло чисте, наоко лепе и одвојене од сточних зграда. Поред тога становници Горњег Висока пажљивије одабирају семе за сетву, брижљивије и зналачки негују воћке, не устручавају се да уводе нове културе, те су први почели да гаје индустриско, а данас и крмно биље. Уопште се може рећи да је становништво Горњег Висока од давнина смелије улазило у борбу са природом и имало више поверења у свој рад и своје

новостечено искуство. Па и данас је са више поверења и самопоуздања пришло колективној обради земље, односно стварању разних типова задружних организација за пољопривредну производњу. Пре тога код њих је постојало удруживање само приликом брања кукуруза и вршидбе, док је остале послове обављало свако газдинство сопственом радном снагом. Оваквом разноликом културном стању сељаштва по појединим деловима Висока треба тражити разлог не само у различитом карактеру привређивања, већ и у старању државне управе за културно уздизање, просвећивање и стручно оспособљавање сељаштва за ову привредну грану. У Доњем и планинском делу Висока просвета је све до 1870 године била препуштена самоуким људима. Тек тада се појављује редовније школовање деце и то само у појединим селима (Вис. Ржани, Вел. Лукањи и Дојкинцима), док су остала села још дуго година остала без основних школа, тако да је у том времену било писмених само 10% од укупног броја становника. Таквом стању просвете један од разлога је и чињеница што су се и имућнији и сиромашнији људи тешко одлучивали да школују своју децу. Насупрот овоме, у Горњем Високу школство је врло рано продрло и обезбедило себи већу масовност. Сами становници тога краја су посвећивали већу пажњу школовању своје деце. Они су продавали чак и своју последњу парцелу поседа само да им се деца, не само описмене, већ и да стекну стручно знање и звање. У овом су нарочито предњачили сељаци из Славиње, која већ има десетак учитеља и неколико људи са факултетском спремом. Данас су школе равномерно распоређене, а проценат неписмених се смањо на 25—30%. Поред тога, што је данас сваком детету приступачна не само основна школа већ и осмољетка, за сељаштво се организују различита стручна предавања и курсеви из ратарства и сточарства, па је чак за њихово стручно оспособљавање отворена и једна средња пољопривредна школа у Пироту. Уједно и са истим циљем се данас сагура многобројна стручна литература, која је описмењеном сељаку постала приступачна и врло корисна за његову пољопривредну делатност. На тај начин њему је омогућено да прати развој технике и науке у пољопривреди и да своја сазнања примењује и искоришћује у процесу пољопривредне производње. Иначе су врло вредни радници. За време радне сезоне они су стално на њивама и ливадама, све док се посао не обави, и за то време њихов радни дан није мањи од 16 часова, без обзира на празничне дане.

Из свега изложеног долази се до закључка да је обрада земље још увек на врло ниском ступњу развита, јер се и до данас одржао двогодишњи плодоред, примитивне пољопривредне справе, (ралица, мотика, срп, коса и др.), застарели начин ђубрења, теглећа и товарна радна стока, као и одсуство потребног стручног знања произвођача ове области. Све се то, пак, у крајњој линији негативно одразило на рентабилности свих врста биљне производње. Захваљујући таквом стању у обради земље приноси

култура знатно варирају: код пшенице од 5—14 мц, кукуруза од 4—15 мц, ражи од 5—10 мц, јечма од 1—9 мц, овса од 2—9 мц, итд., а то је у поређењу са другим областима наше земље, где је обрада земље на вишем агротехничком нивоу, далеко испод нормале. Просечно се цени да су због овакве обраде земље приноси код свих култура које се гаје у овој области мањи од 50 до 70% од приноса који би се на истом земљишту, односно под истим природним условима постигли када би се агротехнички ниво производње побољшао.

2. Организација биљне производње

Док су у ранијим етапама у организацији биљне производње учествовала само сељачка газдинства, дотле у овој етапи поред њих учествују још и сељачке радне задруге и задружне експлоатације, тј. поред приватног и социјалистички сектор. Производна снага ових сектора је у непосредној вези са величином, техничком опремљеношћу, исцепканошћу и педолошким условима њихових поседа.

а) **Приватни сектор.** — Иако су се привредне прилике у овој области у многоме измениле, у њој се и до данас приватни сектор одржао као најјачи фактор у биљној производњи, јер се још увек највећи део средстава за производњу налази у његовим рукама. Тако на пример он је и данас власник преко 97% обрадиве земље, која чини основно производно средство биљне производње. То се најбоље види из овог табеларног прегледа састављеног на основу статистичких података за 1951 годину.

М. Н. Одбор	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно	Свега
Вел. Лукања	722	11	2	392	2	227	76	1.432
Вис. Ржана	773	3	—	975	6	78	51	1.886
Гостуша	611	—	1	274	212	224	54	1.376
Дојкинци	213	—	—	387	862	48	81	1.591
Завој	611	2	1	282	—	70	12	978
Рсовци	355	5	—	403	7	36	31	837
Топли До	487	—	—	446	1.053	1.155	40	3.181
Каменица	798	16	—	672	30	167	119	1.802
Доњи Криводол	668	5	—	286	8	54	29	1.050
С в е г а	5.238	42	4	4.117	2.180	2.059	493	14.133

Међутим у приватном сектору биљна производња има индивидуални карактер, јер се одвија у издвојеним сељачким газдинствима. Због тога се она, њен ниво, стање и улога у целокупној привреди приватног сектора може разумети само ако се посматра у оквиру сељачких газдинстава, као основне јединке у биљној производњи. Али, како су сељачка газдинства, као посебна по-

љопривредна предузећа, са врло различитим производним снагама, то је врло тешко и скоро немогуће посматрати биљну производњу у сваком од њих посебно. Зато ћемо морати да је посматрамо по појединим врстама производње, а овом приликом ћемо само дати производну снагу појединих категорија сељачких газдинстава и проценат њиховог учешћа у биљној производњи.

Према статистичким подацима у 1951 години у овој области било је 2.273 газдинства са 11.018,64 ха обрадиве земље, која је била расподељена међу њима на начин који смо видели приликом разгледања аграрне пренасељености, незапослености и уситњености поседа у овој области. Наиме, из табеларног прегледа се види да су у овој области заступљена претежно ситна (посед до 2 ха), мала (до 5 ха), и средња (од 5 до 15 ха), док су богата била заступљена само са 4 газдинства.

У ситним газдинствима биљна производња је сведена искључиво на производњу кукуруза и пшенице. Посед се обрађује сопственом радном снагом, али са изнајмљеним пољопривредним справама и радном стоком. Тако су у Горњем Високу 45 ситних сељачких газдинстава поседовала у 1951 години свега 20 полу-гвоздених плугова, 2 ветрењаче, 20 једноосовинских кола, 22 товарна коња и 16 радних волова; што је за подмирење њихових потреба сасвим мало, те су била приморана да недостатак у инвентару и радној стоци надокнађују позајмљивањем од богатих газдинстава. У таквим условима ситна газдинства нису у стању да развијају биљну производњу која би била довољна да подмири све њихове потребе или бар да исхрани њихово бројно чланство, те су поједини чланови приморани да у својству сеоских слугу, надничара или наполичара и данас обезбеђују себи основна средства за живот. Исти су услови и за биљну производњу у малим сељачким газдинствима, с том разликом, што су она технички нешто боље опремљена, те су у мањој зависности од богатијих. У знатној мери су бољи услови у средњим сељачким газдинствима, а нарочито у оним са поседом већим од 10 и 15 ха. Производња се и у њима одвија сопственом радном снагом, али није редак случај да узимају и сталну или сезонску најамну радну снагу (слуге, надничаре и др.). Иначе, она су технички врло добро опремљена и имају довољно радне стоке. Свако од њих има сопствени гвоздени плут, двоосовинска кола, 1 или 2 пара радних волова или крава, 1 до 2 товарна коња, а нека поред тога имају и сопствене тријере, круњаче, гарнитуре за печење ракије, сецкалице за сламу и сено, бубњеве за запрашивање семена и др. Све ово омогућило им је да на својим поседима развију не само производњу пшенице и кукуруза, као у претходним сељачким газдинствима, већ и производњу поврћа, крмног и индустриског биља, па чак и воћа, како за подмирење сопствених потреба тако и за тржиште. Богата сељачка газдинства не само што имају највеће и најбоље поседе, већ су и технички најбоље опремљена и са вишком радне стоке. Свако од њих има свој гвоздени

плуг, ветрењачу, гвоздену дрљачу, копачицу, тријер, гарнитуру за печење ракије, прскалицу за воће, и др. Све у свему, то им је омогућило да на својим поседима развију најширу биљну производњу. Сва она гаје различите врсте житарица, али искључиво најбоље врсте, разне повртарске културе, индустриско и крмно биље, па чак и винову лозу, као што је то случај у општинама Завоја, Велике Лукање и Гостуше. Иначе, сва она у правом смислу речи имају капиталистичко обележје, јер производе претежно најамном радном снагом и већим делом за тржиште.

У укупној биљној производњи у 1951 години сва сељачка газдинства односно приватни сектор као целина учествовао је:

у производњи пшенице	са 97,5 %
у производњи ражи	са 85,7 %
у производњи кукуруза	са 96,7 %
у производњи јечма	са 96,1 %
у производњи овса	са 95,1 %
у производњи поврћа	са 99,1 %
у производњи воћа	са 99,03 %
у производњи грожђа	са 100,00 %

Какви су приноси култура на поседима приватног сектора видеће се из каснијих излагања, када се буде говорило о производњи сваке културе посебно.

б) Задружни сектор. — Сва задружна пољопривредна газдинства по свом карактеру и производној снази могу се разврстати у две групе. У прву групу долазе сељачке радне задруге, а у другу задружне економије.

Сељачких радних задруга има у малом броју. Пасивност области, врло тешки услови за механизацију пољопривредне производње у Доњем и планинском делу Висока, велика исцепканост и удаљеност једних пољопривредних парцела од других, као и прилична конзервативност старијих и руководећих људи сељачких газдинстава још увек претстављају велике сметње за стварање сељачких радних задруга у овој области. Ове задруге у Влковији и Изатовцима формиране су, као што смо напред видели, у току 1946 и 1947 године и претстављају најстарија социјалистичка пољопривредна предузећа у овој области. У време од 1948 до 1950 године формиране су још две радне задруге и то једна у Дојкинцима и друга у Рсовцима. Све оне су младе и економски врло слабе. Томе је узрок њихова слаба масовност и ступање у њих најчешће сиромашног, као класно најсвеснијег, а ређе средњег и богатог слоја сељаштва, као и то што задругари приликом ступања у задругу задржавају најбоље оранице, баште и друге пољопривредне површине за своју окућницу.

Њихова производна снага најбоље се види из овог табеларног прегледа састављеног на основу статистичких података за 1951 годину.

СРЗ.	Број газд.	Број чланова	Оранице и баште	Воћњака	Ливада	Пашњака	Шума	Неплодно	Укупно земље	Запослено изван пољопривреде
Изатовци	11	106	34	1	22	4	21	2	107	32
Влковија	12	90	24	1	13	—	—	—	38	34
Дојкинци	32	215	64	—	119	—	13	29	224	13
Рсовци	19	118	30	—	59	14	1	1	105	7
Свега	74	529	151	2	213	18	35	32	451	86

Од укупне површине која припада сељачким радним задругама 151 ха искоришћује се за производњу пшенице, кукуруза, овса, ражи, кромпира и нешто мало за производњу пасуља и конопље.

Производња је у њима још увек екстензивна, традиционална и на доста ниском техничком нивоу, изузев сељачке радне задруге у Изатовцима која је мало боље технички опремљена. За такву производњу постоје објективни (велики нагиб земљишта, плитко продуктивно тло и др.) и субјективни разлози (исцепканост поседа на многобројне а по неколико километара једна од друге удаљене парцеле и др.). Формирање јединствене задружне парцеле није могло да се изведе ни у једној сељачкој радној задрузи нарочито због њихове слабе масовности, што наравно отежава механизацију пољопривреде и примену агротехничких мера ради побољшања производње, те су приноси код култура остали исти као и у приватном сектору.

Задружне економије су такође врло малобројне, а и економски су врло слабе. Основане су само у Великој Лукањи, Гостуши, Завоју и Топлом Долу са укупно 47 ха земље. То су уствари конфисковане површине од народних непријатеља и ратних злочинаца, као што је то случај у Топлом Долу, и од заоставштине исељеника-колоништа, као у Великој Лукањи, Гостуши и Завоју.

Производна снага појединих задружних економија најбоље се види из приложеног табеларног прегледа састављеног на основу статистичких података за 1951 годину (в. стр. 86).

На ораницама се претежно производи раж (5 ха) и јечам (1 ха), док производња осталих култура у њима није заступљена.

в) Општедруштвени сектор. — Форма државног поседовања земље у овој области се јавља још за време Турака, када је

М. Н. Одбор	Оранице и баште	Ливаде	Шумско земљиште	Неплодно	Свега
Вел. Лукања	1	3	1	2	7
Гостуша	—	6	2	4	12
Завој	—	3	1	—	4
Топли До	5	15	3	1	24
Свега	6	27	7	7	47

Митад-Паша, почетком XIX века, као мутесариф управљао Пиротским мутесарифлуком. Наиме, он је тих година забранио неколико великих пашњака на Старој Планини, огласивши их за државну својину, и тиме ударио темељ за касније формирање државног сектора у овој области (12, с. 243). После ослобођења од Турака ти сувати су још више проширени и углавном су обухватили делове дуж југословенско-бугарске границе: Белан, Вр-тибог, Меџу Планину, Широке Луке, Јавор, Сировичницу, Слп, Тупанац, Ровницу, Говешко Лице, Вртоп, Понор, Малу Пољану, Мучи Бабу, Прелесје и Сребрну. У поменутих деловима држава је узела у своје руке и све површине под шумама, којих је нарочито много било у сливу Дојкиначке, Јеловичке, Каменичке и Топлодолске Реке.

Па ипак овај сектор као важан економски фактор области не јавља се тада, већ у периоду социјалистичког преображаја наше земље и ове области посебно. То због тога што су државни сувати и шуме чинили само посед на коме се готово ништа није производило. Само сељаштво такав посед није сматрало опште-народним, већ круто схваћено државним, те га је немилосрдно расипало. То исто су чиниле и саме државне власти, јер су са њим на различите начине шпекулисале. Обично су сувати давани у закуп појединим трговцима из Пирота и Црновунцима, а ређе височком становништву. Шуме су такође биле препуштене појединим трговцима, који су их ради што веће добити претерано експлоатисали. За овима се поводило и само сељаштво па их је понекад из чисте мржње према државној управи и трговцима немилице секло и палило.

Данас је општедруштвени сектор преузео скоро све пашњаке, и то не само сувате већ и сеоске утрине, као и све шумске површине, тако да му од укупне површине Висока припада око 62% што се може видети из овог табеларног прегледа, узетог из пописа обрадивих и необрадивих површина од 1951 године.

М. Н. Одбор	Ливаде	Пашњаци	Шумско земљиште	Неплодно	Свега
Вел. Лукања	—	325	234	424	983
Вис. Ржана	7	1.470	1.308	1.834	4.619
Гостуша	—	668	160	35	863
Дојкинци	—	1.933	1.424	1.296	4.653
Завој	—	1.021	315	800	2.136
Рсовци	—	298	455	1.647	2.400
Топли До	—	3.079	1.940	1.615	6.634
Каменица	—	310	210	120	640
Свега	7	9.104	6.046	7.771	22.928

Из горњег табеларног прегледа се види да општедруштвени сектор једино располаже пашњацима и шумама, док обрадивих површина нема, изузев 7 ха ливадских површина у М. Н. одбору Вис. Ржане. Пашњаци се данас дају у закуп појединим височким селима и сељачким радним задругама, а само се незнтне површине у Широком Лукама искоришћују за напасане стоке државне сточарске фарме „Широке луке“, док се шуме у врло малом обиму искоришћују од стране државних предузећа „Прогреса“ и „Полета“ из Пирота.

3. Врсте биљне производње

а) **Зрнасто биље (цереалије).** — Од свих врста биљне производње највише се гаје цереалије. Оне у овој области заузимају просечно око 4.350 ха, или 52% од укупне обрадиве површине. Претежно се гаје пшеница и кукуруз, док се раж, јечам и овас сеју на знатно мањим површинама.

Пшеница у овој области долази на прво место, како по засејаним површинама, тако и по количини жетве и по својој важности за исхрану домаћег становништва. Гаји се претежно на равнима поред свих височких река, а нарочито на речним тересама. Међутим, није реткост видети и покоју парцелу на блаже нагнутих странама речних долина, али највише до 1.000—1.100 м надморске висине. Њена производња захвата просечно површину од око 1.670 ха или око 40% од укупне површине под цереалијама. Природни и економски услови за гајење пшенице су по појединим деловима Висока врло различити, па су, према томе и квалитет и квантитет њене производње различити, што се види из следећег табеларног прегледа.¹

¹ У том табеларном прегледу није урачуната површина М. Н. Одбора Доњи Криводол.

М. Н. Одбор	Површина у ха			Очекује се принос у мц (100 кгр)						
	Година	Зад.	Прив.	Укупно	Са 1 ха		Укупан принос			
					Зад.	Прив.	Зад.	Прив.	Укупно	
Вис. Ржана	1950	—	279	279	1950	8	8	—	2.232	2.232
	1951	—	170	170	1951	12	12	—	2.040	2.040
Вел. Лукања	1950	3	328	331	1950	7	7	21	2.296	2.317
	1951	—	180	180	1951	12	12	—	2.160	2.160
Гостуша	1950	1	210	211	1950	5	5	5	1.050	1.055
	1951	—	161	161	1951	10	10	—	1.610	1.610
Дојкинци	1950	—	6	6	1950	7	7	—	42	42
	1951	—	—	—	1951	—	—	—	—	—
Завој	1950	—	297	297	1950	6	6	—	1.782	1.782
	1951	—	190	190	1951	11	11	—	2.090	2.090
Рсовци	1950	10	145	155	1950	8	8	80	1.160	1.240
	1951	10	106	116	1951	10	10	100	1.160	1.260
Топли До	1950	—	120	120	1950	7	7	—	840	840
	1951	—	148	148	1951	10	10	—	1.480	1.480
с. Копривштица	1950	—	30	30	1950	6	6	—	180	180
	1951	—	30	30	1951	10	10	—	300	300
Каменица	1950	15	271	286	1950	10	10	150	3.422	3.572
	1951	10	194	204	1951	14	14	140	2.716	2.856
Доњи Криводол	1950	15	206	221	1950	10	10	150	2.652	2.802
	1951	10	227	237	1951	15	15	150	3.405	3.555
Свега	1950	44	1.892	1.936	1950	8	8	406	15.656	16.062
	1951	30	1.376	1.406	1951	12	12	390	16.961	17.351

Сеју се различите сорте пшенице. Најчешћа су банатска „дрвенка“ и „шишуља“, које су овде познате под општим именом „банаћанка“. И једна и друга нису чистосемене, јер се због гајења на различитим местима са различитим климатским, хидрографским и педолошким приликама, брзо дегенеришу и изгубе од свог првобитног квалитета. Поред тога, и сама газдинства не чисте семе од разних трава-уроцица, те ако се не замењује сваке године, потпуно изгуби свој пређашњи састав и квалитет. Сеје се озима пшеница, а јара само у врло ретким случајевима, када се због јесењих суша не обави сетва на време и када јесењи усеви због оштре зиме измрзну те се њиве спрочећа морају преоравати и засејавати јарим усеви.

Кукуруз долази одмах иза пшенице, како по засејаним површинама, тако и по квалитету и својој економској важности. Сеје се не само на равнинама дуж река, већ и на планинским странама и то на знатним висинама (900—1.000 м). Ово сигурно због тога што становништво Висока има велике потребе за њим, јер се у највећем броју домаћинства и данас употребљава као главна прехранбена житарица, а и због тога што планински кукуруз „брзозрелац“ има услед повећања атмосферских талога са висином и веће инсолације, и довољно влаге, топлоте и светлости за

правилан развитак, али је увек и довољно времена за потпуно сазревање. Деси се појединих година слана да падне пре његовог сазревања, када га јако оштети, те се онда највећим делом употреби као сточна храна. Иначе се гаје различите сорте кукуруза. У Горњем и Доњем Високу гаји се претежно зубан и разни варијетети осмака, јер је клима у тим деловима Висока нешто топлија а земљиште влажније. Насупрот овима, у планинском делу искључиво се гаји тврдунац, чији је клип далеко мањи од претходних а и зрно му је мање, те обично даје мање приносе; ретко кад да превазиђе принос пшенице, а у сушним годинама је чак и знатно мањи, што се види из следеће таблице, састављене на основу статистичких података за 1950 годину (која се може узети као једна од најсушнијих) и 1951 годину (која се може узети као једна од средње родних).

М. Н. Одбор	Површина у ха			Очекује се принос у мц (100 кгр)						
	Година	Зад.	Прив.	Укупно	Са 1 ха		Укупан принос			
					Зад.	Прив.	Зад.	Прив.	Укупно	
Вел. Лукања	1950	3	226	229	1950	6	6	18	1.359	1.377
	1951	1	183	184	1951	10	10	10	1.830	1.840
Вис. Ржана	1950	—	192	192	1950	—	6	—	1.152	1.152
	1951	—	200	200	1951	12	12	—	2.400	2.400
Гостуша	1950	1	123	124	1950	6	6	6	738	744
	1951	—	90	90	1951	10	10	—	900	900
Дојкинци	1950	9	60	69	1950	6	6	54	360	414
	1951	12	56	68	1951	10	10	120	560	680
Завој	1950	—	140	140	1950	6	6	—	840	840
	1951	—	161	161	1951	11	11	—	1.771	1.771
Рсовци	1950	7	76	83	1950	6	6	42	456	498
	1951	9	139	148	1951	10	10	90	1.480	1.570
Топли До	1950	—	146	146	1950	7	7	—	1.022	1.022
	1951	—	106	106	1951	10	10	—	1.060	1.060
с. Копривштица	1950	—	33	33	1950	5	5	—	165	165
	1951	—	33	33	1951	10	10	—	330	330
Каменица	1950	15	184	199	1950	7	7	105	1.288	1.393
	1951	10	158	166	1951	15	15	150	2.490	2.640
Доњи Криводол	1950	15	120	135	1950	7	7	105	840	945
	1951	2	101	103	1951	15	15	30	1.530	1.560
Свега	1950	50	1.300	1.350	1950	6	6	330	8.220	8.550
	1951	34	1.228	1.262	1951	12	12	400	14.351	14.751

Овај, као слаб пробирач земљишта, успева свуда, па и на парцелама са врло оскудним продуктивним тлом. Претежно се сеје на парцелама које се налазе на стрмим странама речних долина и нижим и вишим деловима ерозивне површи али највише до 1.400 м надморске висине. Обично се те парцеле врло ретко ђубре; најчешће се остављају да се у току једне или две године

„одморе“ — под зеленим угаром. Пре Другог светског рата гајио се на много бољим парцелама и на већем простору, јер је због велике потрошње у војсци достигао цену кукуруза, а и домаћем становништву је била потребна велика количина за исхрану стоке. Данас се гаји на површини од 700 до 900 ха, и то искључиво домаћа врста овса.

Просечан принос овса у послератном периоду износи 6 мц по 1 ха површине. Иначе он по појединим годинама знатно варира, о чему нам говори доњи табеларни преглед.

М. Н. Одбор	Год.	Површина у ха				Година	Очекује се принос у мц (100 кгр)						
		Држ.	Зад.	Прив.	Укупно		Са 1 ха			Укупан принос			
							Држ.	Зад.	Прив.	Држ.	Зад.	Прив.	Укупно
Вис. Ржана	1950	—	—	160	160	1950	4	4	4	—	—	640	640
	1951	—	—	90	90	1951	8	8	8	—	—	720	720
Вел. Лукања	1950	—	—	121	121	1950	2	2	2	—	—	242	242
	1951	—	—	82	82	1951	7	7	7	—	—	574	574
Гостуша	1950	—	4	73	77	1950	2	2	2	—	8	146	154
	1951	—	—	75	75	1951	8	8	8	—	—	600	600
Дојкинци	1950	3	19	73	95	1950	2	2	2	6	38	146	190
	1951	—	16	30	46	1951	8	8	8	—	128	240	368
Завој	1950	—	2	145	147	1950	4	4	4	—	8	580	588
	1951	—	—	121	121	1951	9	9	9	—	—	1.089	1.089
Реовци	1950	—	8	70	78	1950	2	2	2	—	16	140	156
	1951	—	4	21	25	1951	8	8	8	—	32	168	200
Топли До	1950	—	2	28	30	1950	2	2	2	—	4	56	60
	1951	—	—	20	29	1951	8	8	8	—	—	132	132
Копривштица	1950	—	—	36	36	1950	2	2	2	—	—	72	72
	1951	—	—	30	30	1951	7	7	7	—	—	210	210
Д. Криводол	1950	—	7	126	135	1950	3	3	3	—	21	378	399
	1951	—	9	101	110	1951	9	9	9	—	81	909	990
Каменица	1950	—	5	121	126	1950	3	3	3	—	15	363	378
	1951	—	7	97	104	1951	9	9	9	—	63	873	936
Свега	1950	3	47	953	1.003	1950	3	3	3	6	110	2.763	2.879
	1951	—	36	676	712	1951	8	8	8	—	304	5.515	5.819

Како овас у исхрани стоке ове области има исту улогу као кукуруз у Војводини и другим житородним областима то његовом гајењу треба посветити већу пажњу. У првом реду треба повећати његову сетвену површину, а потом и његов квалитет. То се међутим, може једино постићи ако се његове сетвене површине остављају сваке друге године под зеленим угаром или пак ако се сваке године довољно нађубре. То би повећало сетвену површину, њен бонитет, а тиме и квалитет и квантитет његових приноса.

Јечам се у овој области гаји и као хлебно жито и као сточна храна, али се сеје на много мањој површини од овса и осталих

житарица тј. на површини од свега 200 до 300 ха. Због раног сазревања сеје се и на парцелама које достижу знатне висине, па чак и на много већим висинама но што се сеје овас. У Широким Лукама могу се сваке године наћи парцеле засејане јечмом на висини од 1400 до 1500 метара. Гаји се домаћи јари и нешто врло мало озими четвороредни, дворедни и шесторедни јечам. Најбоље успева четвороредни јечам и то на парцелама које су дуго година биле под угаром, или се тек разоравају први пут. У нормалној години принос му није мањи од 8 мц, док у сушним годинама знатно подбаци, о чему нам говоре следећи подаци.

М. Н. Одбор	Год.	Површина у ха				Година	Очекује се принос у мц (100 кгр)						
		Држ.	Зад.	Прив.	Укупно		Са 1 ха			Укупан принос			
							Држ.	Зад.	Прив.	Држ.	Зад.	Прив.	Укупно
Вис. Ржана	1950	—	—	40	40	1950	4	4	4	—	—	160	160
	1951	—	—	40	40	1951	8	8	8	—	—	320	320
Вел. Лукања	1950	—	1	21	22	1950	4	4	4	—	4	84	88
	1951	—	2	18	18	1951	8	8	8	—	—	144	144
Гостуша	1950	—	—	26	26	1950	2	2	2	—	—	52	52
	1951	—	—	21	21	1951	8	8	8	—	—	168	168
Дојкинци	1950	3	2	5	10	1950	2	2	2	6	4	10	20
	1951	—	1	3	4	1951	7	7	7	—	7	21	28
Завој	1950	—	—	20	20	1950	4	4	4	—	—	80	80
	1951	—	—	15	15	1951	9	9	9	—	—	135	135
Рсовци	1950	—	5	20	25	1950	1	1	1	—	5	20	25
	1951	—	1	5	6	1951	7	7	7	—	7	35	42
Топли До	1950	—	—	34	34	1950	2	2	2	—	—	68	68
	1951	—	—	28	28	1951	8	8	8	—	—	224	224
с. Копривштица	1950	—	—	28	28	1950	2	2	2	—	—	56	56
	1951	—	—	10	10	1951	8	8	8	—	—	80	80
Каменица	1950	—	1	40	41	1950	3	3	3	—	3	120	123
	1951	—	—	31	31	1951	9	9	9	—	—	279	279
Доњи Криводол	1950	—	1	52	53	1950	3	3	3	—	32	156	159
	1951	—	1	43	44	1951	9	9	9	—	9	396	405
Свега	1950	3	10	286	299	1950	2,5	2,5	2,5	6	19	806	831
	1951	—	3	232	235	1951	8	8	8	—	23	1.802	1.825

Раж се претежно употребљава за људску, а нешто мало за сточну храну. Гаји се домаћа озима (највише на 170 ха) и јара (на 40 ха) раж. Највише се гаји у атару села Дојкинаца, где је ни до данас пшеница није могла заменити, те је после овса најраспрострањенија житарица али само до 1200—1300 м надморске висине. Иначе, квалитет зрна јој је много слабији од пшеничног, али је зрно много отпорније према мразевима, јер може да издржи температуру од —25°С, коју пшеница није у стању да поднесе. Овим би се једино могло објаснити што се у тако великим количинама производи у планинском делу Висока. У

нормалним годинама принос по 1 ха јој не заостаје за приносом пшенице, док је у влажнијим и хладнијим годинама чак и нешто већи од пшеничног. Због тога јој приноси знатно варирају по појединим годинама, како је изложено на овом табеларном прегледу.

М. Н. Одбор	Година	Површина у ха			Година	Очекује се принос у мц (100 кгр)				
		Зад.	Прив.	Укупно		Са 1 ха		Укупан принос		
						Зад.	Прив.	Зад.	Прив.	Укупно
Вис. Ржана	1950	—	5	5	1950	10	10	—	50	50
	1951	—	60	60	1951	12	12	—	720	720
Вел. Лукања	1950	—	8	8	1950	6	6	—	48	48
	1951	—	20	20	1951	10	10	—	200	200
Гостуша	1950	—	20	20	1950	5	5	—	100	100
	1951	—	10	10	1951	10	10	—	100	100
Дојкинци	1950	18	60	78	1950	—	—	120	402	522
	1951	15	54	69	1951	12	12	180	648	828
Завој	1950	—	6	6	1950	5	5	—	30	30
	1951	—	49	49	1951	10	10	—	490	490
Рсовци	1950	3	5	8	1950	5	5	15	25	40
	1951	1	—	1	1951	10	10	10	—	10
Топли До	1950	—	88	88	1950	7	7	—	616	616
	1951	5	53	58	1951	10	10	50	580	630
с. Копривштица	1950	—	2	2	1950	5	5	—	10	10
	1951	—	2	2	1951	10	10	—	20	20
Каменица	1950	—	—	—	1950	—	—	—	—	—
	1951	1	1	2	1951	14	14	14	14	28
Доњи Криводол	1950	—	—	—	1950	—	—	—	—	—
	1951	—	—	—	1951	—	—	—	—	—
Свега	1950	21	194	215	1950	7	7	135	1.281	1.416
	1951	22	249	271	1951	10,2	10,2	254	2.772	3.026

б) Повртарске културе. — Повртарске културе се гаје само у равнима поред река, а врло ретко и у изворишним деловима појединих планинских речица и потока, како би се лакше могле заливати. Иначе, повртарство у овој области још није развијено у потребној мери, јер се и данас највеће количине поврћа добијају као међуусев кукуруза, а врло мало са посебних парцела. Последње захватају површину од свега 187 ха, што је сасвим недовољно да подмири све потребе домаћег становништва.

Заступљено је гајење скоро свих повртарских култура, али на незнатним површинама. Међу њима је због своје велике хранљивости и економске вредности највише заступљен кромпир, како по простору који захвата, тако и по приносу са 1 ха. На читавој територији Висока гаји се само на 132 ха (мада ова цифра ни издалека није тачна) па ипак његов принос не само што подмирује потребе домаћег становништва, већ се у већим коли-

чинама и извози. Одличне планинске сорте „месечари“ и „бинте“, које су врло отпорне према болестима, мразу и штеточинама, веома се брзо развијају и није редак случај да се нађе који плод тежи од 1 кгр. Због тога му је принос врло велики: најмањи је у Горњем Високу 24—30 мц по хектару, а највећи у планинском делу, где достиже принос од 100—120 и више мц по хектару. Нарочита стручна комисија, која је проучавала принос кромпира на Старој Планини 1948 године констатовала је на појединим парцелама принос од 200 до 210 мц по хектару. Огромна количина ђубрива и близина сталних и бујних планинских извора, као и велике количине талога преко лета, дају могућности да се кромпир гаји и на много већим висинама него у осталим крајевима Источне Србије, али највише до 1600 м надморске висине.

Површина од 132 ха претставља оранице искључиво засађене кромпиром. Али он се скоро увек јавља и као међуусев на свакој ораници под кукурузом. Истина, принос кромпира са таквих ораница је кудикамо слабији; ретко кад је већи од 20 мц, а обично се креће око 10 мц по хектару.

Остале повртарске културе су сасвим незнатно заступљене и захватају површину од свега 66 ха. За овакво стање постоје доста објективни разлози: недостатак погодних површина, јер се сем кромпира остале повртарске културе (купус, паприка, зелени лук, парадајз и др.) искључиво гаје на равнима поред река, а оне су, како смо напред видели, просторно врло мале, и друго, врло честе ране и позне слане, снегови и мразеви, који штетно делују на развитаку повртарских култура, а нарочито на парадајз, који овде ретко кад сазри.

Квалитативно и квантитативно стање повртарских култура најбоље се види из овог табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких података за 1950 годину:

М. Н. Одбор	Кромпир	Мрква	Лук црвени	Лук бели	Пасуљ	Грашак	Купус	Парадајз	Паприка	Свега
Вис Ржана	47	0,3	1	1	2	0,5	1	1	2	55,8
Вел. Лукања	2	0,2	1	1	1	—	1	1	4	11,2
Гостуша	9	0,1	—	—	—	—	—	—	—	9,1
Дојкинци	26	0,1	—	—	—	—	1	—	—	27,1
Завој	1	0,2	1	—	1	—	1	—	1	5,2
Рсовци	1	0,3	—	—	—	0,5	—	—	—	1,8
Топли До	21	—	1	1	1	—	—	1	2	27,0
с. Копривштица	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Каменица	15	0,5	2	1	4	—	2	2	3	29,5
Доњи Криводол	10	0,2	1	1	2	—	2	2	2	20,2
Свега	132	1,9	7	5	11	1,0	8	7	14	186,0

Поред тога је важно истаћи да су им приноси врло мали, јер ретко кад пређу количину од 50 до 70 мц по хектару те је ви-

сочко становништво ради задовољења својих потреба приморано да увози велике количине из Ниша, Алексинца и Лесковца.

в) **Индустриско биље.** — Индустриско биље у овој области претставља најслабију грану биљне производње, мада је његово гајење заступљено по свим домаћинствима. Гаји се претежно као међуусев, а врло мало на посебним парцелама. Као меуђусев најчешће се сеје репа и сунцокрет, а на оделитим парцелама само конопља. Оранице одређене за индустриско биље захватају обично делове алувијалне равни, као што је то случај у Горњо-височкој котлини, или пак најниже делове височке ерозивне површи. Није редак случај да се покоја парцела, коју мештани називају „грстелник“, нађе и на апсолутној висини од 1.000 м; обично на дну какве вртаче, увале или суве долине.

Конопља је овде стара индустриска култура и гаји се на површини од око 30 ха, док су репа, а нарочито сунцокрет, врло младе, и гаје се искључиво као међуусев. Наиме, сунцокрет се у овој области сеје тек од почетка овога века, а нарочито после Првог светског рата, када је у Пироту подигнута фабрика за прераду уљарица. Одмах по подизању поменутог фабрике сунцокрет је почео да осваја све веће површине, нарочито у Горњем Високу, где је за свега неколико година заузео површину од 30 ха, не рачунајући површине које је тада заузимао као међуусев. Засада се само конопља одржала на посебним парцелама и једино се њој посвећује већа пажња, па ипак је њена производња у поређењу са предратном знатно мања. Ово се објашњава тиме што се народно конопљано платно све више истискује из употребе памучним платном, које је у послератном периоду, због планске расподеле добара и система везаних и нижих јединствених цена, постало приступачније височком становништву.

Данашње стање производње индустриског биља најбоље илуструје ова табела, састављена према статистичким подацима за 1950 годину.

М. Н. Одбор	Конопља	Међуусев сунцокрет	Међуусев репа	Луцерка	Детелина	Граховица	Сточна репа
Вис. Ржана	5	3	1	—	—	—	—
Вел. Лукања	3	2	1	—	—	—	—
Гостуша	3	1	0,5	—	—	—	—
Дојкинци	2	2	0,5	—	—	—	—
Завој	3	2	1	—	—	—	—
Рсовци	3	3	2	—	—	—	—
Топли До	2	1	0,5	—	—	—	—
с. Копривштица	1	—	0,5	—	—	—	—
Каменица	5	3	5	23	—	4	1
Доњи Криводол	3	2	4	—	—	15	1
Свега	30	18	16	23	—	19	2

г) **Крмно биље.** — Крмно биље је у поређењу са свим осталим гранама биљне производње најслабије заступљено и заузима простор од свега 44 ха. Јавља се као посебна грана тек после свршетка Другог светског рата, и то једино у Горњем Високу, где је биљна производња интензивнија а произвођач стручно способнији. За свега неколико послератних година луцерка и граховица, а потом и сточна репа, захватиле су површину од 44 ха.

Принос граховице је скоро два пута већи од приноса сена са обичних ливада, док је принос луцерке још већи те због тога све више освајају ливадске површине, које се у првом реду налазе на влажном земљишту, или пак њиве које су доста исцрпљене те слабо одгајају друге културе. Обично се такве парцеле са луцерком косе по три пута, а ако се наводњавају и по четири пута годишње. Због тога им је принос велики и достиже 50 до 80 мц по хектару.

За гајење крмног биља постоје велике површине, а нарочито за гајење граховице, те ће се у будућем савршенијем плодореду њој посветити већа пажња и доделити знатне површине. Наиме, по плану она ће се увести као обавезна култура у плодореду височких усева, тако да ће годишње заузимати најмање око 500 ха.

д) **Воћарство.** — Воћарство за ову област има врло мали економски значај. Од тога једино донекле отступају поједина сељачка газдинства из Горњег Висока, у којима се, захваљујући величини поседа и повољним природним условима, прилично развило, тако да заузима видно место у њиховом годишњем доходу. Међутим, овде је важно истаћи да се воћарство у свим сељачким газдинствима развија као узредна грана.

Све доскора било је сасвим примитивно, јер су се воћке мало гајиле, док је њихов развој углавном био препуштен природној селекцији и размножавању, тако да и данас већина становништва подмирује своје потребе плодовима самониклих воћака. Тек после Првог светског рата поклања му се већа пажња, када је становништво почело да уводи племенитије сорте воћака, те је воћарство почело да се развија на модернијој основи. Данас се племенитије сорте воћака сусрећу и на већој висини од 1.000 м, али још увек као појединачно дрвеће, а не у воћњацима.

Шљива заузима прво место у воћарству ове области и то не само по броју стабала и простору, већ и по економском значају њених производа. Јавља се претежно на најнижим речним терасама, али није редак случај да се покоја нађе и на висини до 1.000 м.

Укупан број шљива у целој области износи око 30.000 стабала, или око 3/4 од укупног броја воћака. Од тога броја на Горњи Висок долази око 60%, а на остале делове Висока свега 40%. Заступљено је неколико сорти шљива: „џанарика“, „јесењка“, рана шљива „белвица“, „мацарка“ и др. Принос им је релативно

мали; креће се од 10 до 30 кг. по стаблу. Највеће количине шљива троше се у свежем стању, док се врло мале количине суше или прерађују у домаће џемове и пеку за ракију.

Ј а б у к а како по броју стабала, тако и по својој економској важности долази одмах иза шљиве. И она је најбоље развијена у Горњем Високу, коме од укупно 5.300 стабала припадају 50%. Због прилично повољних природних услова у току јесени, становништво је приступило гајењу не само полуплеменитих већ и племенитих сорти. Прве су, путем калемљења, толико изукрштане, да се данас може говорити само о киселој и слаткој сорти јабука. Просечни принос по стаблу није већи од 10—15 кг слатких и 20 кг киселих „колачарки“. Због многобројних дивљих и полуплеменитих сорти, на територији Висока племенитије сорте јабука су заступљене само са око 1.000 стабала.

О р а х, иако не тражи онакву негу какву траже остале воћке, иако и по плоду и по техничкој вредности свога стабла претставља врло драгоцену и корисну воћку, која успева скоро подједнако на свим типовима земљишта, у Високу је заступљен са свега 3.800 стабала. То је за подмирење потреба домаћег становништва недовољно. Разлог овој појави треба тражити једино у нехату домаћег становништва уопште према развоју воћарства, као и у доскорашњем држању великог броја коза по домаћинствима, које брстећи стално младице воћака, нису дозвољавале да се на што већем простору и у већем броју стабала развије. Врста ораха која је заступљена у Високу има ту предност што је отпорна према мразу, разним болестима и штеточинама, те може да живи више од 100 година. Међутим, он има и један велики недостатак, јер му је плод ситан и тешко се вади из љуске. Његовом даљем гајењу треба посветити више пажње, јер би се размножавањем постигао већи доходак становништва.

К р у ш к а по броју стабала долази на последње место у воћарству ове области. До данас је заступљена са свега 2.300 стабала и са сортама врло слабих квалитета. Ова појава није последица рђавих природних услова, већ великог броја дивљих крушка, од којих становништво добија по десет пута више плодова неголи од племенитих сорти. И не само то; дивље крушке кад сазру имају добар мирис и укус, издржљивије су на мразу и дају ракију одличног квалитета тзв. крушковац, те их становништво избегава да замени племенитијом сортом.

Од осталих воћака вредно је поменути да се у овој области гаје још вишње, трешње, брескве и дуње, али само у врло малом броју. Једино су заступљене у Горњем Високу, и то тек од пре 20 година, тако да се њихово гајење и данас може узети као чист експеримент; који ако успе, омогућиће да се у будућности и њиховом гајењу посвети већа пажња. Засада се једино боље одомаћила дуња, док су остале воћке заступљене у свега неколико домаћинастава.

ђ) **Виноградарство.** — О виноградарству као посебној грани биљне производње у овој области не може засада бити много говора. Тренутно се може говорити само о чисто експерименталном виноградарству, које врши неколико сељачких газдинстава у селу Завоју, Великој Лукањи и Гостуши, а на површини од свега 4 ха. Што се тиче продуктивног тла, оно својим педолошким саставом пружа повољне услове за бољу будућност виноградарства у Доњем Високу. Наиме, због великог распрострањења врло различитих пешчара у саставу Доњег Висока, створио се дебљи слој живице у коме преовлађује претежно песак и шљунак измешан са већом количном хумуса, што даје повољан услов за циркулацију воде и ваздуха, а то је основни услов за успевање винове лозе. Петнаестогодишњи живот досадашњих четворохектарских винограда нам указује, да их ни климатски услови (који су овде суровији но у Пиротској котлини, где је виноградарство нарочито добро развијено) нису могли уништити, нити спречити њихов даљи развитак. По причању домаћина, којима припадају поменути виногради, њихов принос ниуколико не остаје за приносом винограда у Пиротској котлини. Једина је разлика у томе, што виноградарство у овој области захтева већу бригу око одабирања лозе и њеног гајења. Због дугих, прилично топлих и доста сушних јесени грожђе врло добро сазри и доброг је квалитета. Што у овој области до данас није јаче развијено гајење винове лозе, у првом реду треба тражити узрок у томе што су људи у биљној производњи гајили оно што им је било неопходно за живот, а не оно што је рентабилније, па тек онда у створеним радним навикама и у конзервативности сељаштва.

Према статистичким подацима за 1950 и 1951 годину у овој области се на површини од 4 ха гаји укупно 29.000 чокота и то искључиво на америчкој подлози.

Просечан годишњи принос винограда ове области у послератном периоду 1945—1951 износи од 0,5 до 1 кг по чокоту или укупно 15.000 до 30.000 кг грожђа. Грожђе се претежно троши у свежем стању, док се врло мале количине прерађују у црно или бело вино.

Десетогодишњим планом Народног одбора Среза нишавског није предвиђено ништа за побољшање височког виноградарства, јер се план претежно задржао на искоришћавању пољопривредних површина за производњу житарица, као и за производњу сточне хране у циљу уздизања сточарства.

4. Економски значај биљне производње

Основни узрок појаве биљне производње у привредној структури ове области лежи у њеном значају за исхрану домаћег становништва и домаће стоке, као и у њеној улози у прибављању сировина за разне гране домаће радности и појединих заната.

У времену између 1946 и 1951 године за исхрану једног становника било је потребно просечно годишње око 314 кг разних биљних продуката и то: пшенице 140, кукуруза 160, кромпира 50, пасуља 10, паприке зелене 10, воћа 10, грожђа 10, лубеница 3, лука 3, купуса 10, бундева 3 и парадајза 4 кг.

Према томе за исхрану у поменутом периоду целокупног височког становништва било је годишње потребно око 6.374.655 кг разних биљних продуката. Међутим, за исти период њихова производња је далеко заостајала иза годишњег просека потреба становништва, осим производње кромпира, која је била не само у стању да подмири све потребе становништва, већ да се појави и у извозној трговини области. Највећи недостатак за исхрану становништва показивала је производња прехранбених житарица, коју приказује следећи табеларни преглед.

М. Н. Одбор	Производња					Потрошња			Разлика	
	Година	Укупан принос прехранбених житарица (пшеница, раж и кукуруз)	Потребне количине за сетву и отпадук (ушур, прнеж, меквиње)	Остаје за потрошњу	Број становника	Потрошња по 1 становнику	Укупна потрошња	Активна	Пасивна	
Вис. Ржана	1950	343.400	103.020	240.380	2.140	300	642.000	—	401.620	
	1951	460.000	138.000	322.000	2.140	300	642.000	—	320.000	
Вел. Лукања	1950	374.200	112.260	261.940	1.906	300	571.800	—	309.860	
	1951	476.000	142.800	333.200	1.906	300	571.800	—	238.600	
Гостуша	1950	189.900	56.970	132.930	1.308	300	392.400	—	250.470	
	1951	261.000	78.300	182.700	1.308	300	392.400	—	209.700	
Дојкинци	1950	97.800	29.340	68.460	1.005	300	301.500	—	233.040	
	1951	150.800	45.240	105.560	1.005	300	301.500	—	195.940	
Завој	1950	265.200	79.560	185.640	2.171	400	651.300	—	465.660	
	1951	435.100	130.530	304.570	2.171	300	651.300	—	346.730	
Рсовци	1950	177.800	53.340	124.460	1.519	300	455.700	—	331.240	
	1951	284.000	85.200	198.800	1.519	300	455.700	—	256.900	
Топли До	1950	247.800	74.340	173.460	1.763	300	528.900	—	355.440	
	1951	317.000	95.100	221.900	1.763	300	528.900	—	307.000	
с. Копривштица	1950	35.500	10.650	24.850	390	300	117.000	—	92.150	
	1951	65.000	19.500	45.500	390	300	117.000	—	71.500	
Каменица	1950	496.700	124.175	372.525	1.903	300	570.900	—	198.375	
	1951	552.400	138.100	414.300	1.903	300	570.900	—	156.600	
Доњи Криводол	1950	374.700	82.434	292.266	1.330	290	385.700	—	93.434	
	1951	511.500	112.530	398.970	1.330	290	385.700	13270	—	
С в е г а	1950	2.603.000	726.089	1.876.911	15.435	—	4.617.200	—	2.740.289	
	1951	3.512.800	985.300	2.527.500	15.435	—	4.617.200	13270	2.102.970	

Из горњег прегледа се види да је у 1950 години производња прехранбених житарица у односу на њихову потрошњу била у пасиви са 2.740.289 кг, а у 1951 години, која је била нешто роднија, са 2.102.970 кг.

Значај биљне производње за развој појединих грана домаће радиности, као и за развој сточарства и трговине, изнећемо када будемо говорили о тим привредним гранама.

5. Мере за повећање биљне производње

Да би се створили услови за већу биљну производњу и иста постала рентабилнија, потребно је приступити решавању читавог низа мелиорационих проблема, као: одводњавању, наводњавању, пошумљавању, побољшању продуктивног тла и задржавању снега.

а) **Одводњавање.** — Одводњавање као мера за побољшање услова биљне производње у овој области претставља сложен и тешко решив проблем. Као што смо раније видели, површине под мочварама и барама су незнатне. Поводањ у Горњем Високу не јавља се само као узрок плитке издани, већ и у виду већег броја малих, али густо начичканих извора на једном месту, тако да вода, протичући кроз нагнуту алувијалну равну, забарује и кисели земљиште. Одводњавање на Гребену Старе Планине било би од веће користи, јер укупна угрожена површина износи више од 100 ха, али њена исцепканост и уситњеност на многим местима, чине ову меру нерентабилном, а због појаве воде на широком појасу и због петрографског састава земљишта, неизводљивом. Решење овог проблема било би, међутим, од великог значаја за сточарство, јер би се не само повећале површине испаше, већ би се уништиле и поједине штетне биљке за испашу стоке, а нарочито би се спречило упадање стоке у мочваре из којих се тешко извлачи, или се уопште не може извући те угине.

б) **Наводњавање.** — Наводњавање се намеће као још већи и важнији мелиорациони проблем, јер је већем делу Висока, због нарочитог састава тла, за правилан развитак култура у сушним годинама потребна већа количина воде. Ова мера је нарочито потребна за усеве у Горњем Високу, јер су и талози у њему знатно мањи него у осталим деловима, а и структура земљишта је таква да не дозвољава дуже задржавање влаге. Природни услови за решење овог проблема су различити: у доњем делу котлине у току сушних година, речни токови сасвим пресуше и за наводњавање остају врло мале количине воде из Височице и Росомачке Реке; док у горњем делу, не само што има воде преко целе године, него је и пад речног тока Височице већи, те се вода из корита лако може извести самом гравитацијом, малим јазом, који би скренуо речни ток и одвео воду на парцеле изложене суши. Ово наводњавање не би било стално већ повремено и као помоћно за време јаких суша, када биљке долазе у критично стање.

Интензитет наводњавања је у Горњем Високу до данас врло слаб. Да би се он појачао, потребно је изградити систем канала, који би одводили воду из корита Комштичке Реке на оближње њиве. Тим каналима би се могло наводњавати најмање око 100 ха обрадивих површина. У доњем делу Горње височке котлине за наводњавање би се, због недостатака довољних количина воде у кориту Височице, користиле воде Росомачке Реке, која у свом доњем току има воде преко целе године, као и велики пад за гравитационо извођење воде из корита. Њеним водама би се могло наводњавати око 20 ха, а у истом делу котлине водом из Височице још око 30 ха. Данашње наводњавање сведено је на мале поврћаке, који су концентрисани дуж речних токова.

За остале делове Висока не постоје тако повољни природни услови за наводњавање; оно је или уопште немогуће, или изискује велике напоре и огромна материјална средства. Такав је случај на странама речних долина, где скоро нема сталног речног тока, па је наводњавање речном водом неизводљиво. Једина могућност је да се поред сваке парцеле укопава велика бетонска цистерна у којој би се скупљала кишница, а за време сушних дана испуштала на сушном угрожене парцеле. Међутим, такво наводњавање не само што не би било довољно да обезбеди усеве за време читаве сушне периоде, већ и веома напорно и скупо. Једино су уске равни поред речних токова Дојкиначке, Јеловачке, Росомачке, Каменичке, Гостушке и Топлодолске Реке, погодне за интензивније наводњавање. Међутим, ове могућности ни су у довољној мери искоришћене. Наводњавају се само поврћаци, а у врло малом обиму њиве под кукурузом и осталим културама. Ова појава се не може, дакле, објаснити неповољним природним условима, већ у првом реду тиме што наводњавање овде није уобичајено.

Према постојећим приликама, за наводњавање поменутих површина у Горњем Високу потребни су мали радови и незнатан капитал, те се могу локалним средствима и радном снагом извести за врло кратко време. На њима су се постигли много већи приноси култура, а нарочито кукуруза, на који се ово наводњавање највише и односи. Са свега 4 до 5 наводњавања принос би у сушним годинама достигао износ у влажној години. Опити, које су сами сељаци вршили са наводњавањем кукуруза у Горњем Високу 1946 године, говоре нам о приближно тачном повећавању приноса. У доба свилања кукуруза за време суше сељаци из Горњег Висока су те године самоиницијативно, са малим напорима извели воду из постојећег воденичног јазна на Росомачкој Реци и за 15 дана извршили 3 наводњавања, односно сваких 5 дана поједно. Принос после тога био је свега 3—4% мањи од нормалног, док је на ненаводњаваној површини био мањи за 30%. Нешто мањи проценат побољшања приноса постигнут је 1950 године, иако је број наводњавања био већи; разлог томе био је дужа суша.

в) **Пошумљавање.** — Заштита земљишта од поплава, разорног дејства речица и бујица и засипања од неплодног речног и бујичног материјала, или боље речено заштита земљишта од ерозије и акумулације страног материјала и интезивна земљорадња и безбедност биљне производње постављају пошумљавање као главни мелиорациони проблем у овој области. Утолико више што тај процес не зависи само од морфолошког, геолошког и климатских прилика него и од обешумљавања земљишта. Огромна површина (више од 20.000 ха) је данас сасвим без шуме, а око 9.000 ха је са врло мало вегетације и претставља голи крш. Остаци појединих храстових шумарака и забрана у долинама, и закржљале клековине, боровнице или какве усамљене букве и јеле говоре нам да је у прошлости на свим овим површинама била развијена разноврсна бујна шума. Посматрајући развитак производних снага и друштвених односа у пољопривредној производњи ове области, јасно се види да је до деструктивног рада човека у коришћењу продуктивног тла дошло услед недовољне брига државних управа за његово планско искоришћавање. Народ, препуштен сам себи у борби за изналагање средстава за живот, природно, није ни могао да се придржава неког плана у начину коришћења земљишта. Идући линијом најмањег отпора, претерано је крчио своје шуме. Секира одоздо — у долинама, и ватра одозго — са планинског гребена Старе Планине, убрзо су лишиле шумског покривача површину од око 20.000 ха.

Да не би овај процес узео веће размере, као и да би се повратила продуктивност тла потребно је извршити организовано пошумљавање свих угрожених површина у овој области. На њеној територији може се пошумити око 6.000 ха. Сам процес пошумљавања не захтева неку нарочито велику радну снагу и велике инвестиције. Овде је на већем делу угрожених површина потребан само усмени или писмени акт, сличан акту за уништење коза, уз пуно свесну бригу човека, јер су природни услови сами довољни да изврше регенерацију шума на тим земљиштима. Техничку страну у извођењу ове мелиорационе мере, као што су засађивање садница и подизање брана и преградних зидова, потребно је извести на површини од око 1.500 ха и то у атарима: Велике Лукање, Завоја, Копривштице, Покривеника, Брлога, Дојкинаца, Јеловице, Росомача и Сенокоса, тј. у атарима у којима су бујице највише развијене.

г) **Побољшање обрадивог тла.** — Само одводњавање, пошумљавање и наводњавање не могу дати задовољавајуће резултате у повећању биљне производње ако се у много већој мери не поклони пажња побољшању квалитета земљишта. У већини случајева, због карактера педолошког састава, атмосферских талоба и култура које се гаје, земљишту недостају често или минералне или хумусне материје. Око 40% укупне сетвене површине нема потребну количину калцијума, фосфата или хумусних

материја. За подмирење ових потреба у Високу постоји врло повољна и сигурна основица у сточарству, ако не у целој области оно бар у већем делу. Недостатак у природним ђубривима надокнађује се стајским ђубривом и торењем, јер их има у довољним количинама. Калцијумом је нарочито сиромашна гајњача (скоро са 80%), а потом и све подзоласте врсте земљишта. Међутим и за његово подмирење постоје сви услови, који су нарочито повољни у Доњем Високу, где се јављају дебљи калцијумом доста богати слојеви лапораца, које данас рудник „Велика Лукања“ стално у великим количинама избацује. Што се тиче примене вештачких ђубрива она овде до данас нису уопште примењивана, а уколико се убудуће и употребе биће само допуна стајском ђубриву, јер како каже А. Стебут, она не делују само као извор биљне исхране већ утичу и на физичке, хемиске и биолошке особине земљишта. Ово тим пре што су вештачка ђубрива подложна бржем испирању, те се због природе терена мора и о томе водити рачуна.

Решењу овог проблема умногоме би допринео добар плодоред, који би био целисходан и у потпуности одговарао природним условима биљне производње. Нема сумње да је данашњи двогодишњи плодоред — кукуруз — пшеница или овас, јечам — зелени угар, штетан за продуктивност тла и квалитет и квантитет биљне производње уопште, те би га требало заменити вишегодишњим плодоредом. У првом реду, треба зелени угар заменити сејањем дугогодишњих трава, а потом и неких планинских житарица. Са тако измењеним плодоредом смањила би се потреба за ђубрењем, с једне, и повећала крмна база за сточну исхрану, с друге стране.

д) **Задржавање снега.** — Задржавање снега у нашој пољопривредној пракси уопште, а посебно у пољопривредној пракси ове области, је скоро сасвим непознато, мада се њиме постижу две ствари: „обезбеђује се већа количина влаге за сушни период вегетације и заштићују се усеви од измрзавања, повећава се дејство ђубрива и остварују повољни услови за пролетну сетву“, (28, бр. 1).

Ова мера је у Високу прилично дошла до изражаја, али не учешћем човека, већ дејством датих природних услова, а у првом реду конфигурације терена и распореда шумских парцела. Наиме, у току зиме са брисаног простора ветар брзо однесе сав снег наносећи га у заветрине, односно у долине, вртаче, око каквог жбуна, шумског појаса.

Међутим, пракса је показала да је ова мера негде корисна, а негде штетна. Корисна је у Горњевисочкој котлини, јер већу акумулацију снега културе могу користити и за савлађивање мраза у току зиме. Штетна је, пак, у планинском делу Висока, јер због иначе ниских температура снег се много дуже задржи но

што је потребно, те се не може обавити на време пролећна сетва, што скраћује вегетациону периоду за пролећне усеве.

Мере за практично решење овог проблема су дакле различите. Наиме, ради интензивне експлоатације земљишта у планинском делу Висока треба спречити сувишну акумулацију снега (али не увек), док у Горњевисочкој котлини, напротив, треба изазвати што већу акумулацију снега. Скоро сваке године можемо наићи на поједине парцеле на којима је заостао покоји необрађен део; у Горњевисочкој котлини због слабе акумулације снега у току зиме, а у планинском делу Висока због сувишне.

При решењу овог проблема пољопривреда мора водити рачуна и о распореду и количини атмосферских талоба у току године, за које мора добити бар приближно тачне податке од метеоролошке службе наше земље. Као агротехничка мера задржавање снега се може стално примењивати само у Горњем Високу, док у осталим деловима само у сушним годинама.

Мелиорациони проблеми су, дакле, многобројни и врло важни. За њихово решење постоје данас сви потребни услови. У првом реду треба поменути нове друштвено-економске односе у нашој земљи, који су довели до корените промене у социјалној структури села, а што је за извршење мелиорационих проблема од капиталног значаја. Познато је да је предратно сиромаштво села ове области било једна од главних сметњи обнове шуме, па и осталих мера. Као други, можда важнији фактор, не само за обнову шуме већ и за наводњавање несумњиво је удруживање сеоских радних маса у сељачке радне задруге и друге задружне организације. Социјалистички, колективни начин производње променио је радне навике, увео нова оруђа за рад и тиме донекле уздигао производне снаге на виши степен, које у садашњим условима смишљено и плански користе сва природна богатства, па и продуктивно тло и његов биљни покривач. Све поменуте мелиорационе проблеме треба као нужну потребу одмах решити, јер је све то уско повезано са преласком од екстензивне на интензивну биљну производњу. Многоструке користи које произлазе из решења ових проблема могу се лако уочити. Наводњавањем би се добио већи принос, а то је и циљ интензивне експлоатације продуктивног тла; пошумљавањем земљишта би се пре свега, вратила продуктивност великим површинама земљишта, а потом побољшао режим река и тиме створила сигурнија и стабилнија основа за експлоатацију речних токова и развитак електропривреде; обезбедила би се насеља од рушилачких бујичних токова, а новим багремовима, липовим и другим шумама, омогућио би се развитак већ замрлог пчеларства.

Б. СТОЧАРСТВО

1. Развој сточарства

Сточарство претставља најстарију и најјачу привредну грану у овој области. Њиме су се бавили још најстарији становници Висока, а данас оно заузима прво место у националном дохотку височког становништва.

Из доба када су ову област насељавали Власи не можемо тачно знати која се стока и у ком броју гајила. Исто тако тешко је сазнати стање сточарства у периоду турског феудалног друштвеног и привредног система. Тек од друге половине XIX века може се нешто поузданије говорити о величини, карактеру и производној снази сточарства области. Према предањима произилази да је височко становништво све до ослобођења од Турака претежно гајило овце, козе и коње, док су остале врсте стоке биле врло мало или уопште нису биле заступљене. То је и сасвим разумљиво када се зна да су ондашњем становништву овца и коза обезбеђивале мрс и одећу, а коњ обућу и живљи саобраћај, као и главно средство за развој кирицилука и одилазак у вршидбу. У периоду, пак, неразвијене земљорадње, за развој говедарства и свињарства не само што нису постојали економски услови, већ није постојао ни већи интерес за њихово гајење. У капиталистичкој етапи, — у етапи наглог развоја земљорадње и многих грана прерађивачке делатности, створили су се повољнији услови и појавио се већи интерес за гајење те врсте стоке, па се она, у овој области, почела гајити у већем броју но икада раније. Па ипак, и у овој етапи овчарство је претстављало најјачу сточарску грану, док су остале имале подређенију улогу. Све се то може запазити из овог прегледа.

Развој сточарства у доњем и планинском делу Висока

Године	Коњи	Говеда	Магарци	Мазге и муле	Свиње	Овце	Козе
1890	942	3.271	—	—	605	24.796	8.678
1921	776	4.068	2	14	530	36.431	8.936
1950	1.052	5.546	275	4	1.478	50.120	731

Развој сточарства у Горњем Високу

Године	Коњи	Говеда	Магарци	Мазге и муле	Свиње	Овце	Козе
1921	767	2.600	8	—	876	12.977	666
1950	731	2.490	13	1	874	14.340	—

Из предњих табеларних прегледа се види да су се све сточарске гране налазе у сталном порасту, осим козарства, које

се у данашњој етапи друштвеног и привредног развоја, скоро сасвим изгубило. Али све то не мора да значи да у извесним годинама сточарство као целина није било у опадању. Ово се тим пре може претпоставити, што је ова област била изложена немилосрдним пустошењима од стране окупатора у току Првог и Другог светског рата, када је број стоке, путем многобројних реквизиција и услед разних сточних болести, био скоро преполовљен.

2. Организације сточарства

Све до свршетка Другог светског рата сточарством су се искључиво бавила сељачка газдинства. Међутим, од ослобођења, са изменом социјалне структуре села, стварањем социјалистичког сектора, у организацији сточне производње, поред сељачких газдинстава, појављују се и сељачке радне задруге и општедруштвене сточарске фарме.

а) **Приватни сектор.** — Имајући у својим рукама око 97% производње сточне хране и око 18% пашњака, приватни сектор успео је да постане најјачи и у сточарској производњи ове области. Истина, проценат пашњака, којима он располаже није тако велики, али редовним откупљивањем државних пространих сувата на Старој Планини створене су могућности да се не осети недостатак у испашаи.

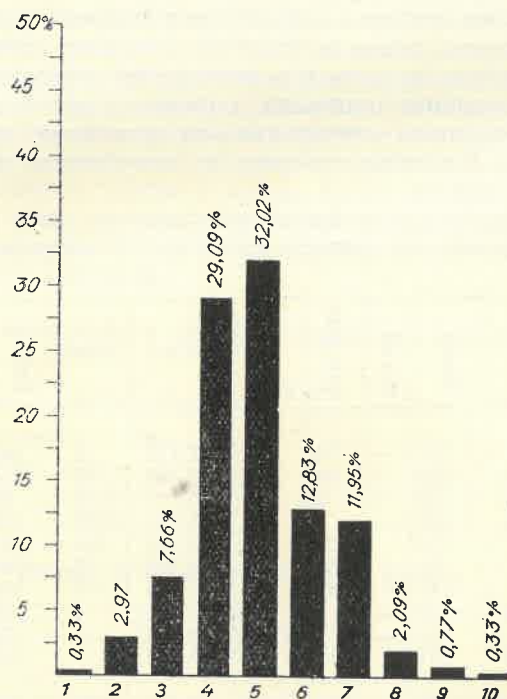
Стање сточарства у приватном сектору дато је на овој табели, састављеној по попису стоке од 15 јануара 1950 године.

М. Н. Одбор	Коњи	Мазге	Магарци	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина	Кошнице
Вел. Лукања	101	—	10	784	7.122	5	243	1.787	482
Вис. Ржана	204	3	88	898	10.390	5	258	1.970	364
Гостуша	142	2	6	649	5.861	12	93	883	250
Дојкинци	106	—	7	504	5.867	18	176	1.004	96
Завој	154	—	22	819	5.939	300	231	1.545	174
Рсовци	91	—	50	485	6.225	15	196	1.137	202
Топли До	187	—	89	852	7.206	372	238	695	94
с. Копрившница	67	—	3	202	1.509	4	43	427	50
Каменица	410	—	—	1.413	8.554	—	534	3.063	527
Доњи Криводол	321	1	12	1.077	5.785	—	340	1.977	373
Свега	1.783	6	388	7.683	64.457	731	2.352	14.488	2.612

Сточарство у приватном сектору има такође индивидуални карактер, јер се једино одвија у сељачким газдинствима. Свако сељачко газдинство у складу са величином свога поседа и својих

економских потреба организује независно од осталих гајење своје стоке. Тако газдинства са ситним и малим поседом, због својих врло малих могућности за исхрану стоке у току зимске половине године, ограничила су се претежно на гајење ситне стоке и живине, а само у изузетним случајевима и на гајење врло малог броја крупне стоке. Просечно свако од њих гаји годишње највише 10—20 оваца и 4—5 кокоши, а само покоје и још поједну краву или вола. У последње време поједина газдинства из те категорије прибегла су и чувању санских коза и то највише од 1—2 брава. То је коза која је овде позната под именом „сиротињска крива“, јер је својом млечношћу у стању да млеком опскрби породицу од 2—4 члана.

Газдинства са средњим поседом развила су разноврсније и бројније сточарство. У 1950 години свако од њих држало је просечно 50—80 брава оваца, 2—3 козе (после доношења декрета о уништењу коза сва средња газдинства не држе козе), 2—4 вола или краве, 1—4 коња, 1—2 свиње, 10—20 комада разне живине и др.

Ск. 12. Бројно стање стоке по појединим категоријама сељачких газдинстава на дан 15 јануара 1950 године: 1. — Са поседом од 0,06 до 1 ха; 2. — од 1,01—2 ха; 3. — од 2,01—3 ха; 4. — од 3—5 ха; 5. — од 5—8 ха; 6. — од 8—10 ха; 7. — од 10—15 ха; 8. — од 15—20 ха; 9. — преко 20 ха; 10. — непољопривредна газдинства са властитом земљом преко 0,06 ха.

Богата газдинства, пак, држе најразноврснију и квалитативно најбољу стоку. Просечно свако од њих чува годишње: 80—120 оваца, 2—8 говеди, 2—4 свиње, 2—5 коња, 1—2 магарца, 20—50 комада живине и 10—40 кошница.

Укупан број стоке по појединим категоријама газдинстава види се из овог дијаграма, састављеног по попису стоке од 15 јануара 1950 године.

б) **Задружни сектор.** — Сељачке радне задруге у Изатовцима, Влковији, Дојкинцима и Рсовцима су једини носиоци задружног сточарства. Њихове могућности за чување стоке су још увек врло мале. Али, уз свестрану помоћ органа власти, који су им ставили на располагање довољне кредите за набавку квалитетније приплодне стоке и знатне површине својих сувата на Старој Планини (дојкиначкој сувате на Копрену и у Понору, изатовачкој и влковијској сувате на Црном Врху, Сребрној Глави, Прелесју и Мучи Баби), оне су успеле да сточарство развију много боље него што би могле да постигну сопственим снагама. Најбоље су развиле овчарство и говедарство, док су остале гране (свињарство, пчеларство, живинарство и др) врло слабо заступљене. Квалитет стоке налази се на истом нивоу као и у приватном сектору. Истина, у последње време чињени су покушаји да се домаћа овца замени мерином, али су остали без резултата. У том погледу једино је домаће свиње успешно замењено „моравком“, добављеном из Алексиначког среза.

Стање сточарства сељачких радних задруга дато је на овом табеларном прегледу, састављеног на основу пописа стоке од 15 јануара 1950 године.

СРЗ.	Коњи	Маге	Магарци	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина	Кошнице
Изатовци	5	—	1	35	156	—	8	132	10
Влковија	8	1	1	32	167	2	10	166	51
Дојкинци	8	—	—	71	680	—	—	—	6
Рсовци	6	—	2	41	410	—	—	—	10
С в е г а	28	1	4	179	1.413	2	18	298	77

Сточарство је, дакле најбоље развијено у дојкиначкој радној задрузи, док је у осталим нешто слабије. То је и сасвим разумљиво када се зна да се она налази у планинском делу Висока и да као таква има много боље услове за испашу и исхрану стоке него остале радне задруге. Када се буде извршила њихова реорганизација све ове задруге ће прећи искључиво на гајење стоке, па ће онда моћи да посвете већу пажњу своме сточарству и да га на тај начин уздигну на виши ниво.

в) Општедруштвени сектор. — Сточарска фарма „Широке Луке“ претставља једину општедруштвену организацију за развој сточарства у овој области. Власништво је народног одбора Среза нишавског. Њене могућности за развој сточарства су врло велике, јер су јој стављене на расположење све површине државних сувата у атару села Јеловице. Међутим, она је те могућности у незнатном обиму искористила — једино за развој овчарства — док осталим гранама сточарства није поклонила никакву пажњу. За летњу испашу стоке користи сувате на Старој Планини (у Широком Лукама), а за зимску исхрану врши откуп сена од приватника. У току летње половине године, када је чување стоке једино везано за пашњаке, у њој се могу наћи и до 500 оваца, док у зимској половини године, када је чување везано за зимовник тај број се смањи на 200.

3. Сточарске зоне

Природна и економска основица за развој сточарства неједнака је по појединим деловима Висока. Та појава морала је довести и до извесних разлика у величини, карактеру и производној снази њиховог сточарства. Сходно тој разлици у Високу се могу издвојити три разнолике сточарске зоне: горњевисочка, доњевисочка и планинска сточарска зона.

а) Горњевисочка сточарска зона. — Ова зона обухвата сва села која се налазе у Горњевисочној котлини, односно у Горњем Високу. Пашњаци у тој зони претстављају главно природно богатство, које служи за развој сточарства. Међутим, због просторно малих пашњака, који захватају површину од свега 410 ха, као и због врло слабог квалитета, јер се искључиво налазе на кречњаком ободу и забареним деловима алувијалне равни Горњевисочке котлине, они не претстављају снажан фактор у развоју сточарства. Услед таквог квалитативног стања они могу да обезбеде довољно испаше само за 1.230 грла крупне или 8.150 грла ситне стоке, тј. само за 50% од укупног броја стоке који се у овој зони гајио у 1950 години.

Насупрот оскудици у испашу, ова зона нешто боље стоји у погледу економских услова, односно у погледу производње сточне хране. Међутим, то није довољно да се подмире све потребе у исхрани стоке, јер количина од 2.729.222 хранљивих јединица или 6.178.500 кг, колико се производи сточне хране просечно сваке године, задовољава исхрану само 85% од укупног броја стоке.

Укупна производња сточне хране у току једне године види се из овог табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких података за време између 1946 и 1950 године, као и на основу прикупљених података са терена.

Врста сточне хране	М. Н. Одбор Каменица		М. Н. Одбор Д. Криводол	
	кг	х. ј.	кг	х. ј.
Ливадско сено	1,354.000	568.680	746.000	313.320
Крмно биље	89.700	44.482	41.000	18.860
Зрнасте хране	331.325	374.019	314.075	384.687
Сламе (пшенична, овсена, ражена и др)	1,660.000	547.730	1,315.000	437.930
Коренасто-кртласте хране	106.000	13.640	78.000	9.983
Млечни деривати	98.100	10.971	45.300	4.983
С в е г а	3,639.125	1,559.522	2,539.375	1,169.700

Недостатак сточне хране сточари ове зоне надокнађују лисником и брстом, као и крајњом штедњом приликом одређивања дневних obroка појединим врстама стоке. Производњом крмног биља покушало се да се недостатак испаше, ако не и отклони, а оно бар донекле ублажи. Међутим, како је његова производња још увек мала, то се са добивеним количинама могло постићи само толико, да се подмире потребе у летњој исхрани радне стоке, док се за осталу стоку испаша морала обезбедити на неки други начин — закупом државних сувата на Старој Планини, или давањем стоке на летњу испашу сточарима планинских насеља.

Највећи број сточара задржава ситну стоку крај села, коју преко кошења и жетве напасају поред друмова и на оскудним пашњацима, а после кошења и жетве на ливадама и њивама. Због врло малог броја ситне стоке поједина сељачка газдинства, обично дају своју стоку у „ортаклу“ и за њихово чување у току лета изнајмљују радну снагу из планинских села, или је пак свако од њих чува изван броја дана пропорционално броју свога стада.

Међутим, како се свој стоци не може обезбедити летња испаша на сопственим пашњацима то је изван броја сточара приморан да мањи или већи број ситне стоке, или чак и читаво стадо, даје на испашу планинским сточарима уз различите форме плаћања. Најчешћи је случај да стоку дају на испашу под условом да све приходе од ње добијају, а да за њену испашу дају уговорену суму новца. Али није редак случај да се стока даје и под закуп или на део — „наполицу“. У првом случају сопственик не добија све приходе од своје стоке већ само уговорену суму новца, док у другом случају он добија половину од остварених летњих прихода, а половина остаје сточару-наполичару. И први и други случај носе у себи клице експлоатације, те су у народу врло омрзнути.

Насупрот овоме, у току лета се сва крупна стока (изузев крава музара и телаци до 1 године старости) изгони на сувате

Старе планине, који се за те потребе сваке године откупљују од државних органа. У планини она не остаје преко целог лета, већ се с времена на време, према потреби, ради обављања појединих сезонских послова, спушта у село, па се по обављеном послу поново враћа у планину.

У току зимске половине године сва стока се чува по зимовницима, који се претежно налазе поред самих кућа. Зимска исхрана је квалитативно и квантитативно врло слаба, што у многоме утиче на квалитет стоке. Обично се приплодним грлима даје сено, крмно биље и зрнаста храна, док се „јаловој“ стоци даје храна слабије хранљивости — лисник, слама или само брст. Због свега тога дневни оброци и по квалитету и квантитету износе код оваца 0,90, коза 0,70, говеда 2, коња 1,80, свиња 2, магарца 1 и кокоши 0,08 кг хранљивих јединица:

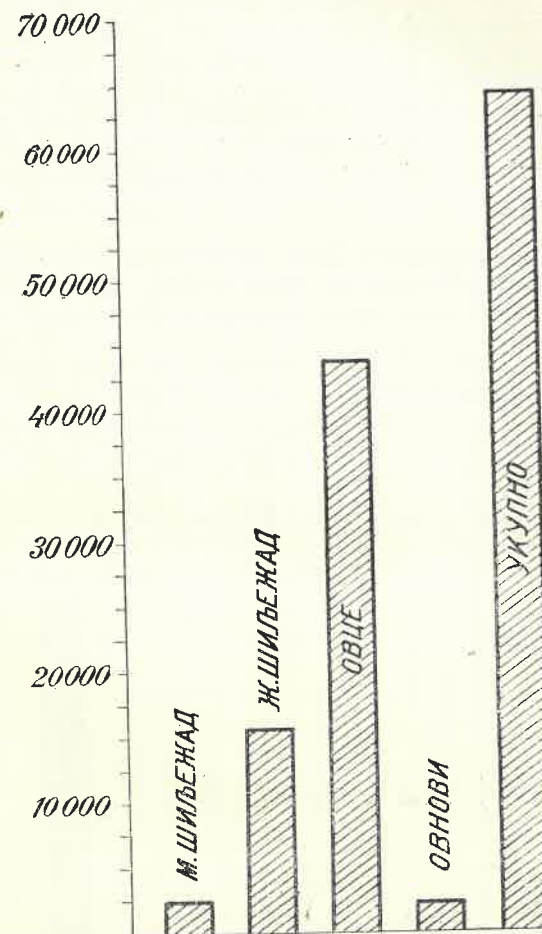
Овакви природни и економски услови омогућили су да се у овој зони појаве скоро све гране сточарства тј. овчарство, козарство, говедарство, коњарство, свињарство, живинарство, па чак и кунићарство и пчеларство. Међутим како су сви ти услови довољни да подмире све потребе само за строго ограничен број стоке то су све ове гране доста слабо развијене.

Овчарство — Од оваца се чува као и у претежном делу Висока домаћа старопланинска праменка, а нешто мало и сврљичка овца. И једна и друга су, због врло рђавих услова за испашу и зимску исхрану, врло ситне и незнатне тежине (30—35 кг), па им је и економски значај незнатан. У току једне године свака од њих је у стању да да највише 20—25 кг млека, 1—1,5 кг вуне и по једно јагње, а то је према данашњим ценама приход од 2.000—3.000 динара по грлу.

О квалитативном и квантитативном стању овчарства ове зоне говори нам следећа таблица, а у читавом Високу приложе-

М. Н. Одбор	Јагњад која сисају	Мушка пиљежид до 1 г. старости	Женска пиљежид до 1 г. старости	Овце	Овнови за приплод	Овнови шкољеници	Укупно
Доњи Криводол	5	180	2.009	2.997	273	321	5.785
Каменица	80	300	2.110	5.810	254	—	8.554
С в е г а	85	480	4.119	8.807	527	321	14.339

ни дијаграм на стр. 111 састављени на основу пописа оваца од 15 јануара 1950 године.

Сл. 13. Бројно стање овчарства на дан 15 јануара 1950 године.

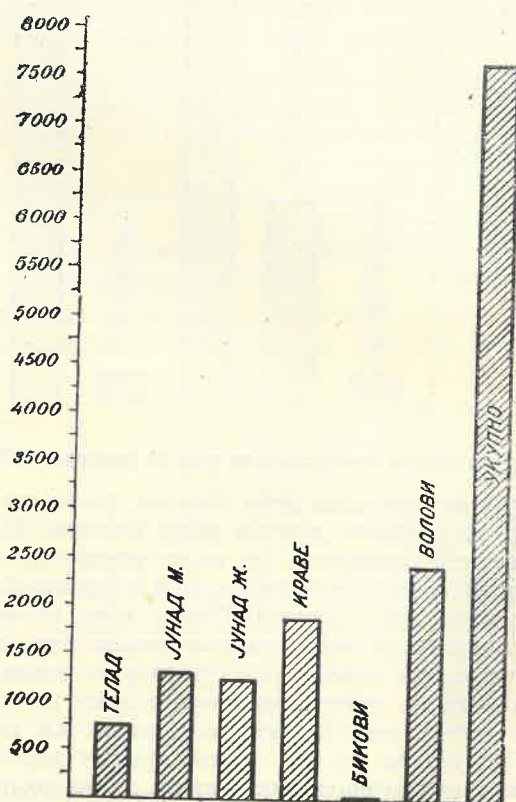
Говедарству се поклања већа пажња, па је оно у овој зони боље развијено но у маком другом делу Висока. За његов бољи развитак данас се производе не само количине сламе, сена, кукурузовине и разне зрнасте хране, већ и крмно биље, што код осталих врста стоке није случај. Поред тога, сточари ове зоне почели су да поклањају већу пажњу квалитету, па су домаће сиво говече почели све више да укрштају са племенитијим типовима, а нарочито са говечетом сименталске расе. Истина, ова појава је врло ретка, али је за даљи развитак говедарства од великог значаја; јер ће се оно у том правцу вероватно и даље развијати. Али и поред свих тих напора да се домаће говече замени племенитијом расом, оно се, због тога што се још нису створили сви услови за његово шталско гајење, све до данас

одржало као главни претставник говедарства ове зоне; од укупног број говеда на њега долази око 70%. Просечна тежина говечета је око 400 кг, а млечност краве од 600—700 кг годишње.

Све до свршетка Првог светског рата говече се искључиво гајило за подмирење пољопривредних потреба у вучи. Тек од 20-их година овога века, када се приступило његовом оплемењивању, почели су да га гаје и ради добијања млека; што се потврђује чињеницом да је већ данас број женских грла већи од мушких.

Стање говедарства ове зоне дато је на доњем табеларном прегледу, а читавог Висока на приложеном дијаграму, састављеним према попису говеда од 15 јануара 1950 године.

М. Н. Одбор	Телад до 1 год. стар.	Јунак мушка од 1-2 године	Јунак женска од 1-2 године	Краве и припусне јунице	Бикови	Волви	Укупно
Каменица	25	365	410	313	5	295	1.413
Доњи Криводол	14	484	447	100	—	32	1.077
С в е г а	39	849	857	413	5	327	2.490

Ск. 14. Бројно стање говедарства на дан 15 јануара 1950 године.

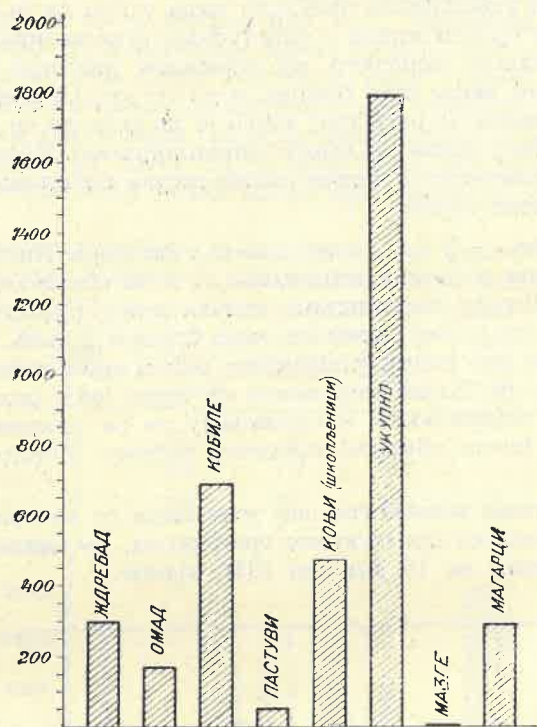
У горњем табеларном прегледу пада у очи да је број бикова у поређењу са бројем крава и припусних јуница врло мали, што се наравно морало одразити на нормалан расплод говедарства ове зоне. Наиме, мали број бикова, а уз то још са slabим физиолошким особинама за расплод, довео је до тога да се 1951 године појавио већи број крава „јалових“ (неоплођених). Убудуће се број бикова мора повећати, а њихов расни састав побољшати, како би се избегле сличне појаве.

Коњарство — У овој зони као и у читавом Високу, коњ се гаји као товарна и јахаћа животиња, а и за обављање вршидбе. Ова зона у погледу пасминских типова коња претставља право шаренило; јер се у њој држи не само брдски коњић, који иначе чини претежни део њеног коњарства, већ и србијански, енглески полукрвњак и др. Коњи тих врста су врло јаки (носе товар од 100—120 кг), издржљиви и одржавају се са исхраном слабог квалитета, те ће се убудуће њиховом гајењу поклонити већа пажња.

Бројно стање коњарства ове зоне види се из овог прегледа, а читавог Висока из приложеног графикона, састављених на основу пописа коња од 15 јануара 1950 године.

М. Н. Одбор	Ждребад до 1 г.	Ждребад од 1—2 год.	Омад старија од 2 г.	Кобиле и припусне омице	Пастуви	Коњи шкољеници	Укупно	Мазге	Магарци
Каменица	53	60	40	157	6	94	410	—	—
Доњи Криводол	11	19	97	145	21	28	321	1	13
С в е г а	64	79	137	302	27	122	731	1	13

У односу на број домаћинства и становника број коња још увек не задовољава, јер на 1 домаћинство долази 1,19, а на једног становника 0,20 коња. Тај недостатак коња нарочито се осећа сјесени, када се обавља вршидба и када се чешће одлази на градске пијаце. Међутим повећању броја коња све до данас се није поклонило довољно пажње, мада се за њихов што бољи одгој сваке године закупљују сувати на Старој Планини. Да би се број коња повећао бар до мере да може да задовољи све потребе домаћег становништва, мора се прићи у првом реду већој производњи зрнасте хране (зоби), а потом и оплемењивању његове пасмине, која је иако шаренолика; још увек примитивна.

Ск. 15. Бројно стање коњарства на дан 15 јануара 1950 године.

Узгред да напоменемо да се у последње време због врло малог броја коња пришло чувању још једне врсте копитара — магараца, који се са мање труда и хране чува, а ипак у многим радовима са успехом замењује коња. Међутим, како је он још увек врло мало заступљен то се о њему као посебној грани сточарства засада не може говорити.

Свињарство — Како по квалитету тако и по квантитету свињарство је такође боље развијено у овој зони но ма у ком другом делу Висока. Оно уједно претставља њену важну сточарску грану, како у погледу исхране домаћег становништва тако и у погледу материјалних прихода. Разлог искључиво лежи у томе што су, због веће производње житарица, услови за исхрану свиња у овој зони врло повољни. Међутим, овде је важно истаћи да је такав значај оно добило тек у времену од ослобођења од Турака, када су се са развојем ратарске производње створили бољи услови за исхрану, и када је нестало верских сметњи за гајење свиња. На велику разлику између његовог ранијег и данашњег економског значаја утицало је и то што се у прошлости гајило искључиво аутохтоно свињче, које је незнатне тежине, са slabим квалитетом меса и малим процентом масти (20—25% од укупне тежине), док се у времену између два светска рата прешло на гајење племенигијих раса: монголице (овде познате под именом шумадинка или буњевка), а данас, поред ових, још и на гајење моравке и ресавке, чија тежина достиже 200 кг, проценат масти преко 45%, а број прасади од 8—14 комада.

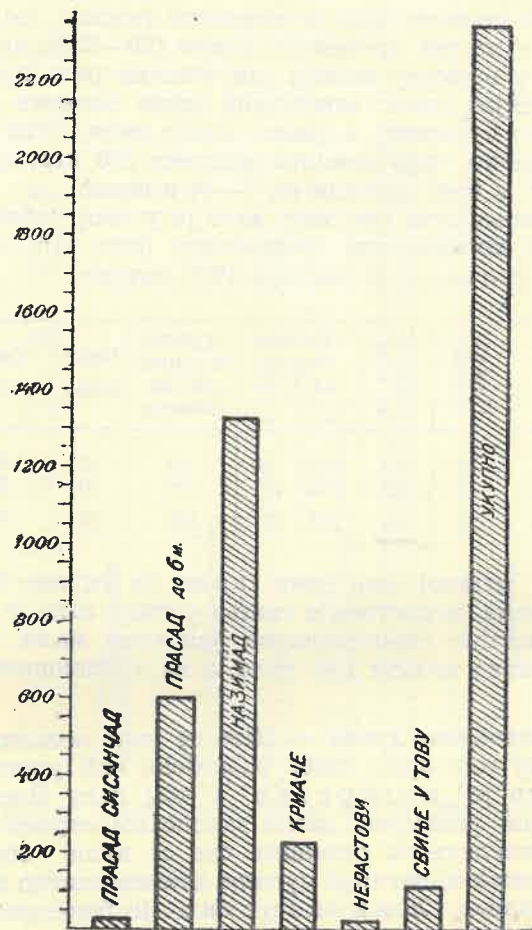
Стање свињарства ове зоне дато је у овој табlici, а читавог Висока на приложеном графичком (стр. 116), састављеним према попису свиња од 15 јануара 1950 године.

М. Н. Одбор	Прасад сисанци	Прасад до 6 м.	Назимад старија од 6 м.		Крмаче и супрасне назимице	Нерастови	Свиње у тову	Укупно
			м	ж				
Каменица	16	50	158	180	62	18	50	534
Доњи Криводол	8	25	105	121	38	10	33	340
С в е г а	24	75	263	301	100	28	83	874

Дакле, у читавој овој зони гајило се укупно 874 прасади, назимади, крмача, нерастова и свиња у тову, што је за подмирење потреба домаћег становништва још увек мало; просечно на једно домаћинство долази 1,40 грла, а на 1 становника само 0,29 грла.

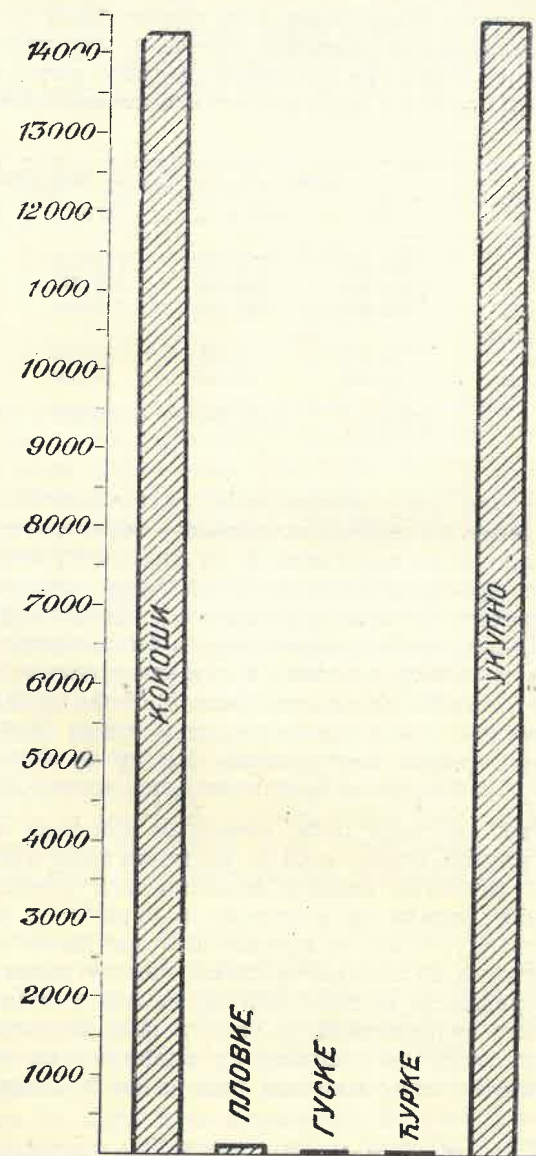
Остале сточарске гране — Што се тиче осталих грана сточарства, оне су или врло слабо развијене или уопште нису заступљене. Тако је козарство у том делу Висока, које је раније било врло развијено, данас законским мерама потпуно искорењено. У последњим годинама све се више обраћа пажња одгоју куниха, за чије чување становништво показује све веће интересовање. Живинарство је боље развијено него у ма ком делу Висока, али ни издалека није искористило постојеће прилике за бољи развој. Данас се искључиво гаји кокош, а само где-где покоји примерак осталих врста живине (в. графикон на стр. 117). Пчеларство, иако је некада било заступљено у највећем броју домаћинстава, данас је сведено само на неколико са врло малим бројем кошница.

М. Н. Одбор	Кокоши	Пловке	Ђурке	Укупно живине	Кошница			Питомих зечева
					Са покретним сањем	Са непокретним сањем	Укупно кошница	
Каменица	3.042	21	—	3.063	439	88	527	223
Доњи Криводол	1.956	15	6	1.977	284	89	373	223
С в е г а	4.998	36	6	5.040	723	177	900	260

Ск. 16. Бројно стање свињарства на дан 15 јануара 1950 године.

б) Доњевисочка сточарска зона. — Ова зона обухвата сва села која се налазе у доњевисочком ерозивном проширењу, односно у Доњем Високу. И у овој зони пашњаци претстављају главно природно богатство које јој служи за развој сточарства. Сем Завоја, остала села, као Паклештица, Бела и Велика Лукања, имају врло мало уплива на старопланинске пашњаке или га уопште немају као села Копривштица и Покривеник, што отежава развој њиховог сточарства. Међутим, пространи пашњаци утринског типа и шумска земљишта са ниском и ретком шумом, а обилнијом травом, претстављају снажан фактор за развој сточарства, јер се на њима могу напасати најмање 30—40.000 грла ситне или 6—7.000 грла крупне стоке. Насупрот богатству у

Ск. 17. Бројно стање живинарства на дан 15 јануара 1950 године.

испаши ова зона врло рђаво стоји са производњом сточне зимске хране (види доњи табеларни преглед).

Из приложене таблице се види да се укупна производња зимске сточне хране креће до 2.578.108 хранљивих јединица, док

је за исхрану укупног броја стоке исте године било потребно најмање 2,813.273 хранљивих јединица. Дакле, у овој зони су услови за зимску исхрану стоке све до Првог светског рата, па и данас, врло рђави. Због тога се на врло различите начине сточарило. Ра-

Врста сточне хране	Завој		Вел. Лукања	
	кгр.	кгр. х. ј.	кгр.	кгр. х. ј.
Ливадско сено	664.000	278.880	710.000	298.200
Слама	1.814.000	598.690	1.816.000	590.730
Зрнаста храна	348.000	387.456	273.000	311.623
Коренасто-ктроласта храна	61.500	6.280	46.000	6.880
Млечни деривати	78.600	10.639	79.350	8.725
С в е г а	2.966.100	1.281.945	2.924.350	1.216.163

није су сточари ове зоне чували стоку у току лета по сеоским утринама, а за зиму им спремали лисник и мале количине сена и зоби. Таква храна и по количини и по квалитету није била довољна, те су сточари били приморани да стоку гоне на испашу и исхрану у Пиротску, а понекипут чак и у Лесковачку котлину. Тамо су је задржавали све до јагњила, а онда поново враћали у свој крај. Неки су по тим местима куповали храну и тамо јагњили стоку, па су је тек са првим почецима пролећа враћали у своје село. Такво кретање стоке запажало се и после Првог светског рата, али у много ређим случајевима, јер су се ливадске површине повећале, а уз то је и број стоке био знатно смањен.

После Првог светског рата, немајући довољно простора за летњу испашу, крупне стоке, која се не може тако лако напасати на „прогонима“ (простор између ораница или ливада), сточари су је све чешће изгнали на миџорске и уопште на топлодолске пашњаке, закупљујући их од државе и села. Да се не би више спуштали у котлине на зимовање стоке, они су један део закупљених сувата чували за сенокос. На тај начин, у току зиме, спуштања у котлине су престала, а уместо њих се јавља издиг у планину. Ситну стоку са планине су враћали тек по утрошку целокупне количине сена, или тек око јагњила, а крупну стоку сјесени.

Овчарство — И у овој зони овчарство претставља најзаступљенију грану сточарства. Пошто тражи врло мало неге, и није велики пробирач хране, овца се са успехом гаји скоро у свим сељачким газдинствима ове зоне. У Великој Лукањи, Завоју, а нарочито у Паклештици и Бели, као и у селима чији су пашњаки пространији и квалитетнији, гаји се претежно сврљипска овца, док се у осталим доњевисочким селима гаји сој сличан горњевисочком соју овце, с том разликом што је квалитет меса не-

што бољи и млечност већа (до 30 кгр), док је вуна нешто грубља, али у већој количини (1,5 код оваца и 2,5 кгр код овнова).

Стање овчарства ове зоне види се из овог табеларног прегледа, састављеног на основу пописа оваца од 15 јануара 1950 год.

	Јагњад која сисају	Мушка шибљажа до 1 г.	Женска шибљажа до 1 г.	Овце	Овнови за приплод	Овнови шкoпље-ници	Укупно овце	Укупно козе
Вел. Лукања	—	242	1.543	5.120	225	1	7.121	5
Завој и село	—	389	1.464	5.226	240	—	7.448	304
Копрившт.	—	631	2.998	10.346	465	1	14.570	309

Иако су услови за развој сточарства у овој зони нешто бољи него у Горњем Високу, гаји се скоро исти број оваца. Међутим, како у овој зони живи већи број становника то данашњи број оваца од 14.570 грла још увек не може да задовољи све потребе домаћег становништва, јер на 1 становника просечно долази по 3,33 грла оваца.

Козарство је све до 1946 године било много боље развијено но у маком другом делу Висока, јер се зимско чување козе могло обавити са малим количинама лисника, брста и сена. И сами пашњаци по сеоским утринама су више одговарали добром одгоју коза него макоје друге стоке, јер су највећим делом били прекривени ниским шибљацима од закржљалих шума, које су козе преко целе године брстиле. Поред тога коза је давала веће количине млека но овца, па се само са неколико коза могла подмирити млеком и млечним производима породица од неколико чланова. Нарочито су узгоју коза поклањала већу пажњу она сељачка газдинства која нису гајила довољан број оваца или их уопште нису гајила.

После доношења декрета о уништењу коза становништво овог дела Висока почело је да уводи племенитији сој коза — санску, која је била мање штетна за обнову шума, али је до данас заступљена у врло малом броју сељачких газдинстава, те ни издалека не може да задовољи њихове потребе.

Говедарство је најслабије развијено но у маком другом делу Висока. Чува се претежно аутохтоно, брдско сиво говече и то више за подмирење пољопривредних потреба у вучи, а мање за подмирење потреба у месу и млеку. Говече је слабог квалитета, јер је ситно, лако (тежи око 300 кг) и слабе млечности (даје око 400 кг), те би га требало заменити племенитијим сојем. Међутим, теренске прилике, а нарочито структура пашњака, не дозвољавају да се оно замени бољим сојем те ће морати и даље да остане као главни претставник говедарства ове зоне. Иначе, говедарство са данашњим квалитетом и квантитетом не може да под-

мири све потребе становништва, јер на 1 домаћинство просечно долази 2 грла, а на 1 становника 0,29 продуктивних грла (види доњу таблицу, састављену према попису стоке од 15 јануара 1950 године).

	Телад до 1 г.	Јунак мушка од 1-2 г.	Јунак женска од 1-2 г.	Јунак мушка старија од 2 г.	Јунак женска старија од 2 г.	Краве и припусне јунице	Волови	Укупно
Вел. Лукања Завој и село Копрившtica	96	47	30	16	27	224	344	784
С в е г а	252	100	71	44	43	536	759	1.805

О коњарству као посебној грани сточарства у овој зони не може се ни говорити, јер је заступљено само у око 280 сељачких газдинстава и то са највише једним коњем, тако да данас у читавој овој области, односно зони, има око 322 коња и 35 магараца (види доњи табеларни преглед, састављен на основу пописа стоке од 15 јануара 1950 године).

М. Н. Одбор	Ждребад до 1 г.	Ждребад од 1—2 год.	Омад старија од 2 год.	Кобиле и припусне омице	Пастуви	Коњи шкољеници	Укупно	Магарци
Вел. Лукања Завој и село Копрившtica	12	10	7	34	8	30	101	10
С в е г а	30	34	11	109	8	130	322	35

Узрок оваквом стању коњарства лежи искључиво у недостатку зимске исхране, теренским приликама и слабој отпорности аутохтоног брдског коња према разним болестима, а нарочито коњској шуги, која је само у времену између 1925 и 1928 године уништила преко половине ондашњег броја коња.

Свињарство је такође врло слабо развијено, слабије но у маком другом делу Висока. Гаји се, као и у осталим деловима Висока, претежно аутохтоно свињче, које ни квалитетом меса ни процентом масти (од 20—25%), а ни својим бројем не може задовољити ни 10% укупних потреба домаћег становништва (види следећи табеларни преглед, састављен на основу пописа од 15 јануара 1950 године).

	Прасад до 6 м.	Назимад старија од 6 месеци		Крмаче и супрасне назимце	Свиње у тову	Укупно
		м.	ж.			
Вел. Лукања Завој и село Копрившtica	115	45	75	5	3	243
С в е г а	303	62	134	6	12	517

У овом делу Висока није реткост наћи домаћинство које по неколико година не закоље ни једну свињу. Разлог томе је слаба производња хране тако да су свиње упућене на пашу и прикупљање плодова са дивљих крушака и јабука, док им се боља храна даје само два месеца пре клања.

Пчеларство које је пре Првог светског рата било много боље развијено, а нарочито за време Турака, данас је сведено на свега 43 газдинства и укупно 706 кошница. Раније је била редовна појава да свако газдинство са малим изузетком чува бар по неколико кошница, а било је наравно и таквих која су чувала и по више од 100 кошница. Данас таквих газдинстава има приближно једино у Великој Лукањи, Гостуши и Пакленшtica. Разлог опадања пчеларства лежи искључиво у крчењу шума, као и у губљењу стимулуса код становника после појаве производње шећера.

Када је добра година, свака кошница са покретним саћем даје просечно 15—25 кг меда и 1—2 кг воска, док је код кошница са непокретним саћем принос меда и воска знатно мањи.

Остале сточарске гране заступљене су са живинарством и кунићарством, али у незнатном обиму; живинарство је сведено на свега 3.759 кокоши, а кунићарство на 190 комада питомих зечева.

в) Планинска сточарска зона. — Ова зона обухвата првенствено главни гребен Старе Планине са свим речним долинама, усеченим на његовом западном крилу, као и сва села која се налазе у тим долинама. Ни у једној височкој сточарској зони не постоји за развој сточарства тако повољно и велико природно богатство као у овој. То богатство је различитог обима и карактера. Планински сувати, како по својој величини, фитоценозном саставу и бујности трава, тако и по својим хидрографским особинама, претстављају најјачу природну основу за развој сточарства у тој зони. Они својим капацитетом могу да подмире летњу испашу за више од 75.000 грла ситне стоке. Међутим ова врло солидна база није увек у потпуности и подједнако искоришћавана. Све до 1930 године сувати су били потпуно отргнути

од височких сточара и препуштени домаћим трговцима и Црно-вунцима, јер су их они стално закупљивали. Због тога су неплански искоришћавани, на тај начин што су од стране купаца преоптерећивани већим бројем стоке но што их је њихов капацитет дозвољавао (на њима се напасало 25—30 грла ситне или 6 грла крупне стоке по хектару, мада би просечно на 1 ха сувата требало напасати највише до 15 грла ситне или до 3 грла крупне стоке), што је и довело до појаве деградације и закоровљавања пашњака, а тиме и до смањења њихове економске важности у сточарству.

Поред овако пространих и травом богатих планинских сувата, у свој зони постоје и ниски пашњаци типа сеоских утрина. Они су обично на слабијем земљишту (на стрмим странама речних долина, кречњачким косама и др. местима), те су сиромашнији травом, која је уз то и врло рђавог квалитета. Међутим они се увек највише искоришћују и то не само за испашу ситне стоке, којој њихова структура најбоље одговара, већ и крупне. Нарочито се ови пашњаци искоришћују спрочећа, када су због низиског карактера и виших температура покривени бујнијом травом, а планински сувати због висинског карактера и ниских температура, још увек под снегом, те се стока не може издизати у планину, већ се мора задржавати крај села и зимовника. Због свега тога не може се рећи да они немају велики значај за развој сточарства ове зоне, већ да му напротив умногоме користе, јер се на њима бар спрочећа, све док не наступе прве летње врућине, могу напасати више од 150.000 грла ситне или 30—40.000 грла крупне стоке. Једино би требало водити рчуна да се не преоптерећују и сувише великим бројем стоке, као што је то у прошлости био случај, већ да се одреди горња граница стоке на 1 ха, која би отприлике требало да се креће од 10—12 грла ситне или 2—3 грла крупне стоке.

Економски услови за развој сточарства у овој зони су такође врло повољни; повољнији су но у маком другом делу Висока. Нема сумње да производња ливадског сена претставља највеће економско богатство за развој сточарства ове зоне. Наиме, простране ливадске површине од близу 3.000 ха, које се обично налазе на ерозивној површи и ободним деловима речних долина, а на месту искрчених или спаљених шума, дају сено одличног квалитета и у великим количинама (20—25 мц по 1 ха), тако да се само његовом производњом може у току зиме исхранити најмање 40.000 грла ситне стоке.

Производња ливадског сена не би била једина економска основица за развој сточарства у овој зони. Овде се поред ливадског сена, како смо напред видели, за исхрану стоке производе велике количине разних врста сламе, зоби, коренасто-кртоласте хране, млечних деривата (сурутка), што се најбоље види из овог табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких пода-

така за период између 1956 и 1951 године и података прикупљених са терена.

Врста сточне хране	Мера	Вис. Ржана	Гостуша	Дој-кинци	Рсовци	Топли До
Ливадско сено	кг	1,886.000	542.000	1,068.000	862.000	1,154.000
	х. ј.	792.120	227.640	448.560	362.040	484.680
Слама	кг	1,783.000	1,145.000	588.000	358.000	1,042.000
	х. ј.	559.100	368.560	196.070	281.130	325.100
Зоб	кг	333.100	190.030	128.540	145.900	157.400
	х. ј.	374.440	214.244	139.118	164.335	184.352
Кртоласто-коренаста храна	кг	144.000	49.000	66.000	40.000	70.000
	х. ј.	10.906	7.167	6.791	6.781	10.091
Млечни деривати	кг	99.150	65.160	61.740	61.650	91.740
	х. ј.	10.906	7.167	6.791	6.781	10.091
Свега	кг	4,245.250	1,991.890	1,912.280	1,967.550	2,515.140
	х. ј.	1,768.366	826.611	806.239	819.486	1,019.203

Међутим у свим ранијим етапама развитка сточарства ни природна ни економска основица нису биле квалитативно и квантитативно исте. Па и данас такође нису једнаке у појединим годинама, а нарочито по појединим категоријама газдинстава.

Све је то утицало да се у овој зони развију различита сточарска кретања, а у чувању стоке различити односи и поступци.

Тако, за време турског феудалног друштвеног и привредног система сточари са малим бројем оваца су се преко лета удруживали и своја стада чували наизменце према броју њихове стоке. То је тзв. „побравничарење стоке“. Насупрот овима, богастија газдинства или тзв. „буљукције“ чувале су своју стоку одвојено, најамном или сопственом снагом. И једни и други су своја стада издизали око Ђурђевдана на пашњаке Старе Планине, где су остајала све до појаве косидбе и жетве, када су их спуштали у близину села или зимовника, или су пак у планини остајала све до појаве снега. Најдуже су остајала стада буљукција, јер су они обично поседовали веће површине ливада, као и привремене колибе и појате у близини самих планинских пашњака, те су, кад би их задесила зима, имале чиме да хране стоку и где да је сместе.

После ослобођења од Турака, са развојем прераде млека у качкаваљ, када су се за његову израду заинтересовали градски трговци, односи у чувању стоке и сточарска кретања доста су се изменили. Наиме, градски трговци, који су почели да закупљују стоку преко лета, да би постигли што бољи квалитет и квантитет качкаваља са истим бројем стоке, увели су да се мужна стока у току лета чува у планини, а не у близини села. Да би то постигли они су сву сеоску мужну стоку узимали у закуп, од-

посно „под кесим“ и најамном радном снагом изгонили у планину. Цео овај период тј. време од појаве закупца стоке преко лета па све до оснивања задружних бачија, може се означити као период „кесима“ у развоју сточарства ове зоне Висока. Међутим, касније, са појавом светских економских криза, када су градски трговци све ређе закупљивали стоку преко лета, сељачка газдинства, да би на неки начин ублажила последице тих криза на развоју сточарства и на производњу качкаваља и других млечних производа, приступила су стварању задружних бачија, које су се из истих разлога такође морале налазити у планини; па се и стока преко лета морала чувати на планинским пашњацима, а не у близини села. То је време које се у развоју сточарства ове зоне може издвојити као период „бачијања“.

Од 1932 године „бачијање“ је потпуно ишчезло, изузев у појединим планинским селима (Засковцима, Великој Лукањи и Гостуши), где се задржало све до 1944 године. Самим тим престало је и стално летње издизање стоке у планину. Овој појави је, без сумње, узрок велика исцрпљеност ораница због слабог ђубрења у периоду „кесима“ и „бачијања“ (јер је за читаво то време стока расипала ђубре у планини, а не на њивама и ливадама), те је сада само сељаштво захтевало да се бачије спусте у село, како би се њихова стада преко ноћи могла задржати на њивама или ливадама ради торења. Закушци, који су одмах после престанка економских криза у свету, поново преузели израду качкаваља у своје руке, прихватили су због тешког транспорта качкаваља од планине до тржишта овакву преоријентацију у сточарству, али су с друге стране одустали од узимања стоке „под кесим“ (јер је због слабе испаше на утринским пашњацима постао врло несигуран) и пришли само откупљивању млека. Такав начин у сточарењу ове области задржао се све до данас, с том разликом, што се данас врло ретко стварају колективна стада, већ се преко целе године свако сељачко газдинство брине о својој стоци. Уколико се преко лета и нађе покоје колективно стадо оно је обично врло мало и искључиво је састављено од оваца најсиромашнијих сточара.

Супротно изнетим кретањима, која се могу означити као стална, могу се издвојити и повремена сточарска кретања. Она се одвијају у току зимске половине године и то у два сасвим супротна правца; у почетку зиме према котлинама, и у почетку пролећа или при крају зиме према суватима Старе Планине. Таква кретања су везана за период неродних година, а предузимају их једино сиромашни сточари. Иначе, дешавају се и данас, тако да се њихови путеви лако могу пратити и уочити. Велике пролећне и летње суше спрже брзо ливадску траву, те се принос сена знатно смањи и исхрана стоке доведе у критично стање. Да не би стока страдала од глади, сточари су је спуштали у оближње котлине на испашу и исхрану. Пре спуштања би се стада клањем и продајом десетковала, или чак и преполовила,

па се тек онда спуштала, најчешће у Пиротску котлину, а пре Првог светског рата и у Загорје. Из истих разлога, као и због бездушне и сурове експлоатације сиромашних сточара од стране кулачких елемената, у таквим годинама, вршила су се и зимска издизања у планину. Наиме, богатија сељачка газдинства, користећи овакву ситуацију, продавала су своје нагомилане залихе сена по врло високим ценама, а понекад и уз најогавнију уцену — по цени половине стада. Сиромашни, пак, сточар, оставши без трунке сена и сламе, био је каткад приморан, да по тој цени, само за 20 дана, даје на исхрану своје, и онако врло смањено стадо. Многи од њих, да би избегли бездушни поступак сељачких богаташа, били су приморани на крајње искоришћавање оног што им је пружала сурова, али ипак много блажа од сеоских кулачких елемената, природа. Наиме, деси ли се, да се снег, услед појаве топлог ветра или услед дужег разведравања брзо отопи на присојним странама Старе Планине и открије већи простор под планинском травом, сточари, који су већ утрошили сву залиху сточне хране, одмах издижу своја стада на њих. Стока таквим начином исхране јако ослаби те брзо пропада. Нарочито у таквим случајевима страдају млада јагњад, јер их ислабеле овце не могу задовољити млеком, те брзо угину. Таква је била 1921 година, када је велики број стоке поцркао или продат у бесцење. Ову годину најбоље памти село Дојкинци, јер је његова стока тада највише страдала. Од 110 сељачких газдинстава 1922 године очувала су своју стоку свега 50, па и њихова стада нису била већа од 5—50 оваца и 1—2 грла крупне стоке.

Зимовање и исхрана стоке обавља се у потпланинским ливадама у нарочито за то удешеним овчарницима. Није редак случај да је овчарник много боље уређен и од самих кућа у селу. Стока се претежно храни ливадским сеном, а само у неродним годинама, и у случају да се снег дуже времена задржи, даје јој се и покоји оброк лисника.

Овакви природни и друштвено-економски услови омогућили су да се у овој зони развију врло различите сточарске гране. Међутим, како сви ти услови нису подједнако повољни за све врсте стоке то је и њихов број врло различит; највећи је код овчарства, јер су услови за његов развитак најбољи, док је код осталих сточарских грана знатно мањи, јер су услови за одгој њихове стоке неповољнији.

Овчарство. — И у овој зони претежно се чува аутохтона овца, с том разликом што је нешто више изукриштана са сврљишком, тако да се данас може говорити више о мелезу старопланинске и сврљишке овце. Чист сој сврљишке овце једино се чува у селу Гостуши, те је по његовом имену и сврљишка овца овде добила име гостушка. Она је са много квалитетнијом вуном и млечнија је од височког мелеза „руде овце“. Будућност те овце у овој зони је велика, јер се тенденција за њено гајење,

због њене млечности (35—45 кг) и веће количине вуне (овце до 2, а овнови до 3 кг), јавља готово код свих сточара. Да би се она потпуно одомаћила, потребно је формирати државне и задружне приплодне станице, којих до данас у овом великом сточарском крају уопште нема.

Број оваца, због претераног пустошења окупатора у последњем рату, знатно се смањило у односу на 1936 годину, у којој је овчарство било развијеније но икада раније. Примера ради да наведемо село Рсовци, које је у тој години чувало око 10.000 мужних оваца (податак са терена). Због чешћих послератних суша, пропали фонд је данас још увек за око 35—40% мањи но што је био 1936 године. Као разлог опадања овчарства мора се узети и то што су у 1936 години сточари ове зоне закупљивали велике површине државних сувата за сенокос, док данас то није случај; па је наравно и с те стране морало доћи до смањења броја оваца. Све до Другог светског рата село Росомач је, на пример, закупљивало сваке године најмање 300—400, Вис. Ржана 100—200, Брлог 100, Јеловица 100 хектара сувата. Међутим, ови разлози се могу узети као споредни, док се као главни разлог слабог опорављања овчарства једино може узети крути систем откупа меса, млека и вуне, који је народна власт спроводила ради исхране становништва и обезбеђења сировинама наше младе индустрије, а то је све више слабило интерес сточара за одгајивање већег броја оваца. Све до тада сточари су били врло штедљиви; била је велика реткост да само за своје потребе закољу овцу, која их је одевала и обезбеђивала мрс и хлеб; а ако и закољу коју то је било само у случају да је грло тешко оболело. Међутим увођењем крутог система откупа тај тако штедљиви сточар постао је не само незаинтересован за повећање броја оваца већ и немилосрдан расипник његовог фонда. Стоку више није чувао тако брижљиво као раније, а за њено чување је запослио за рад скоро неспособну радну снагу — децу и старце.

Све је то негативно утицало на послератни развој овчарства у овом делу Висока; тако да је данас његов број сведен на 35.548 грла или 4,6 по становнику, о чему нам говори табеларни преглед, о попису оваца 15 јануара 1950 године.

М. Н. Одбор	Јавља која спау	Шиљежак до 1 г. старости		Овце	Овнов за приплод	Укупно овце	Козе укупно
		м.	ж.				
Вис. Ржана	52	308	2.412	7.387	231	10.390	5
Гостуша	—	325	1.408	3.886	241	5.860	12
Дојкинци	33	143	1.164	4.403	124	5.867	18
Рсовци	10	165	1.379	4.486	185	6.225	15
Топли До	—	432	2.038	4.538	198	7.206	372
С в е г а	95	1.373	8.401	24.700	979	35.548	422

Козарство, које је све до 1946 године било заступљено са најмање 4—6.000 грла, данас је сведено на свега 422 грла, и то скоро једино у Топлом Дољу, где се ни после доношења декрета о уништењу, није могло искоренити.

Говедарство је према постојећим природним и економским условима, одувек па и данас, врло слабо развијено. Чува се аутохтоно сиво говече и то претежно као запрежна стока, а врло мало као млечна и товна. (Види доњи табеларни преглед, састављен на основу пописа стоке од 15 јануара 1950 године).

М. Н. Одбор	Тела до 1 г.	Јунак од 1-3 старости		Краве и припусне јунице	Бикови	Волови	Укупно говеда
		м.	ж.				
Вис. Ржана	69	103	60	164	12	490	898
Гостуша	139	57	59	208	—	186	649
Дојкинци	72	37	38	119	—	238	504
Рсовци	42	34	39	126	1	243	485
Топли До	163	91	80	312	—	206	852
С в е г а	485	322	276	929	13	1.363	3.388

Коњарство је услед различитих болести и других узрока бројно врло опало. Укупан број није данас већи од 740 грла, мада је до Првог светског рата, па и после, све до 1927 године био знатно већи. Постојала су газдинства која су чувала 15 и више коња, док је данас и у њима тај број сведен на 1 товарног коња и 1 или 2 кобиле. Оваквом смањењу коњарства несумњиво је узрок шуга, која је 1927 године покосила преко половине ондашњег броја грла, као и опадање његовог значаја у вршидби и саобраћају после увођења вршалице и моторних возила.

М. Н. Одбор	Ждрбад од 1-2 г.	Омад старија од 2 г.	Кобиле и припусне омице	Пастуви	Коњи шкољаци	Укупно коња	Магаре	Магарци
Вис. Ржана	30	11	66	3	94	204	3	88
Гостуша	47	9	59	1	26	142	2	6
Дојкинци	37	—	29	2	48	116	—	7
Рсовци	25	2	34	2	28	91	—	50
Топли До	64	—	97	—	26	187	—	89
С в е г а	203	22	285	8	222	740	5	240

У времену од 1932 године у овој сточарској зони се појављује у све већем броју магарца. Данас је његов број (с обзиром да је некада постојао стид јахати и чувати магарца) прилично велики — 240 грла. Узрок томе треба тражити у промени начина сточарења, односно у прелазу од бачијања на млекарство у ов-

чарству. Наиме, чувајући стада оваца у току лета на планини и удаљеним њивама, сточари су морали доносити млеко у село, и да не би одвајали коња од других радова, почели су у ту сврху да употребљавају магарца. Поред тога, магарац се лако чува уз стадо, а у току зиме се може исхранити и врло слабом храном.

Данашње стање коњарства види се из табеларног прегледа по попису коња 15 јануара 1950 год.

Свињарство је због слабих залиха кукуруза и јечма врло слабо заступљено. Уопште узев, свако сељачко газдинство просечно чува преко године највише до једно свињче. Обично се чува аутохтоно свињче које ретко кад да премачи тежину од 100 кгр, јер се врло слабо храни. Пре спуштања бачија у село свиње су теране преко лета у планину, где су храњене сурутком, а у току јесени задржаване су на жирењу, по пространим буковим шумама. Данас је њихова исхрана, такође, у току највећег дела године сведена на пашу и прикупљање плодова од дивљих јабука и крушака и тек на неколико месеца пре клања даје им се мало боља храна; обично мекиње, овас и нешто мало јечам и кукуруз. Међутим, овде је важно напоменути да се ни једно грло не коље старије од једне године, тако да ни својом масноћом ни својим месом, ни издалека не може да подмири потребе читавог становништва ове сточарске зоне. Главну количину масноће даје овца а не свиња.

Свињарство те сточарске зоне дато је на овом табеларном прегледу, по попису свиња од 15. I. 1950 г.

М. Н. Одбор	Прасад до 6 м.	Назимад старија од 6 м.		Крмаче и супрасне назимце	Нерастови за приплод	Свиње у тову	Укупно
		м.	ж.				
Вис. Ржана	12	138	45	62	1	—	258
Гостуша	89	—	4	—	—	—	93
Дојкинци	56	28	70	4	—	18	176
Рсовци	83	44	57	9	1	2	196
Топли До	—	52	137	49	—	—	238
С в е г а	240	262	313	124	2	20	961

Остале гране сточарства у овој зони заступљене су са живинарством, пчеларством и кунићарством, али у односу на друге, у незнатном обиму. За све ове гране може се рећи да су препуштене стихији природе, јер се, како о њиховој исхрани тако и о њиховом одгоју уопште, сточари врло мало старају. Тако ку-

нићи, који су се почели гајити тек од пре неколико година препуштени су деци, а у исхрани упућени су на пашу као и сва остала стока, с том разликом што се имају задовољити испашом коју нађу поред саме куће. Живина је такође упућена на пашу, те је незнатне тежине, и изложена уништавању од стране кобаци, орлова и лисица, којих у овом планинском делу има врло много. Једино се пчеларству донекле поклања већа пажња, тако да је оно, бар у домаћинствима у којима је заступљено, постављено на модернијој основи.

М. Н. Одбор	Ж и в и н а					Кошница			Питомих зечева
	Кокоши	Пловке	Гуске	Ђурке	Укупно	Са нокретним саћем	Са ненокретним саћем	Укупно	
Вис. Ржана	1.812	61	56	41	1.970	241	123	364	61
Гостуша	883	—	—	—	883	39	211	250	18
Дојкинци	1.004	—	—	—	1.004	85	11	96	3
Рсовци	1.114	23	—	—	1.137	150	52	202	11
Топли До	695	—	—	—	695	25	69	94	—
С в е г а	5.508	84	56	41	5.689	540	466	1.006	93

4. Мере за повећање сточне производње

Према свему изложеном, сточарство, као најважнија привредна грана у највећем делу Висока, може се окарактерисати као доста разноврсно, али заостало, ситно и екстензивног карактера. У височком сточарству постоји велика несразмера између његове садашње мале продуктивности и његовог могућег производног потенцијала. Јер производни потенцијал није могао доћи до пуног изражаја услед досадашњих несразмерних откупа, с једне, и услед досадашње структуре ситно расцепканог и врло примитивног приватног сектора, с друге стране. Да би се то отклонило и сточарство Висока извело из своје заосталости и напуштености (а што је највећим делом наследило од бивше Југославије и ратних пустошења), потребно је што пре применити одлуке II Пленарног заседања ЦК КПЈ о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села и унапређивању пољопривредне производње. Наиме, треба свим средствима потпомоћи све секторе сточарства, како би се самоиницијатива, воља и љубав за бољи просперитет код свих сточара још више повећале. У том циљу треба што пре приступити формирању припусних станица, ради оплеменавања стоке бољим сојевима; извршити опсежне мелиорације за побољшање

квалитета пашњака и ливада ради одгоја здравијег и пунокрвнијег подмлатка; извршити здравствену заштиту стоке путем цепљења и карантина, ради очувања фонда и уздизања квалитета стоке; и на крају, потпомоћи задружно прерађивање сточарских сировина, ради што већег стимулуса у разграђивању и омасовљавању ове привредне гране.

5. Економски значај сточарства

Производи који се добијају од височког сточарства су малобројни, али доста великих количина. Највише производа и по броју и по количини даје овчарство, док су остале гране сточарства од мањег економског значаја. Говеда и коњи, као што смо напред видели, служе претежно као радна стока, а у мањој мери за добијање извесних производа као: месо, млеко и кожа. Међутим, посматрајући га као целину, сточарство у претежном делу Висока има највећи економски значај за височко становништво, јер у националном годишњем доходу заузима прво, у исхрани домаћег становништва друго, а и у извозној трговини прво место.

Да би била што јаснија слика учешћа појединих сточарских грана у годишњем доходу височког становништва изнеће мо укупну производњу основних сточарских производа.

а) **Млеко** је основни сточарски производ. Добија се у великим количинама и скоро преко целе године, тако да се и троши и прерађује без прекида. Обично се највеће количине, одређене за домаћу потрошњу, троше у свежем стању, а остали део се прерађује у бели сир, урду и масло. Иначе се млеко не извози, већ се све количине намењене тржишту прерађују у многоброј-

М. Н. Одбор	Број млечних оваца и коза	Укупно овчије млеко	Број млечних крава	Укупно кравље млеко	Укупно добивена количина млека
Вел. Лукања	4.605	184.500	200	80.000	264.500
Вис. Ржана	6.655	266.500	160	64.000	330.500
Гостуша	3.512	141.200	190	76.000	217.200
Дојкинци	4.018	161.800	110	44.000	205.800
Завој	4.100	182.000	200	80.000	262.000
Рсовци	1.015	161.500	110	44.000	205.500
Топли До	4.472	193.800	280	122.000	305.800
С. Копривштица	1.004	40.400	50	20.000	60.400
Каменица	5.300	159.000	280	168.000	327.000
Доњи Криводол	2.700	81.000	100	70.000	151.000
С в е г а	40.381	1.571.700	1.680	758.000	2.329.700

ним задружним радионицама у чувени старопланински качкавал, урду и масло, који се извозе на домаћа и инострана тржишта. Највеће количине млека се добијају од оваца (1.506.000 кг), а потом од крава музара (758.000 кг).

Укупна производња млека по појединим деловима Висока види се из овог табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких података за 1949, 1950 и 1951 годину, као и на основу прикупљених података са терена; количине су узете као средње годишње.

Кравље млеко се око 80—90% троши по домаћинствима, а само око 10—20% се прерађује или предаје задружним млекарама; док се овчије млеко око 80—85% прерађује у домаћинству или предаје задружним млекарама, а само 15—20% се троши у свежем стању.

б) **Вуна** је после млека најважнији сточарски производ, јер је омогућила да се у овој области развије широка кућевна прерађивачка делатност — сукнарство, ћилимарство, плетарство и чипкарство и то не само за подмирење потреба домаћег становништва, већ и за извозну трговину. Поред тога вуна служи највећем броју сељачких газдинстава као извозни артикал; од укупно добивене количине у току једне године око 75% се прерађује у домаћинствима, а око 25% се извози, углавном у Пирот, Димитров Град и нешто мало у Ниш.

Укупна производња и потрошња вуне у току једне године види се из овог табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких података за 1950/51 годину, као и на основу прикупљених података са терена.

М. Н. Одбор	Добивена количина вуне у 1 години			Домаћа потрошња вуне	Разлика	
	од оваца	од овнова	од јагњади		актива	пасива
В. Лукања	13.800	678	350	11.436	3.392	—
Вис. Ржана	20.214	693	500	12.846	8.561	—
Гостуша	11.238	723	250	7.854	4.357	—
Дојкинци	11.420	372	300	6.024	6.068	—
Завој	11.468	615	300	13.050	—	667
Рсовци	12.060	565	300	9.108	3.817	—
Топли До	14.016	594	300	10.590	4.322	—
Копривштица	2.948	105	75	1.860	1.268	—
Каменица	10.830	508	400	11.862	—	124
Д. Криводол	6.223	816	200	9.170	—	1.931
С в е г а	114.217	5.669	2.975	93.800	31.783	2.722

в) **Месо** као сточарски производ је од веће важности за тржиште, а мање за исхрану становништва. Ово зато што височко становништво све до данас брижљиво чува стоку за тржиште; док је за своје потребе коље само у крајњој нужди и то већином онда када види да је грло сасвим исцрпљено старошћу или не-

ком болешћу. Највеће количине меса у току једне године добијају се од младе јагњаци (317.200 кг), а затим од оваца (225.260 кг), говеда (94.100 кг) и свиња (142.840 кг); што се најбоље види из приложеног табеларног прегледа, састављеног на основу статистичких података за 1950 годину и прикупљених података са терена.

М. Н. Одбор	Добивена количина меса у једној години					Укупно
	Овчије	Јагњеће	Говеће	Свињско	Кокошије	
Вел. Лукања	28.070	36.800	2.400	9.600	268	77.138
Вис. Ржана	39.970	53.200	2.700	10.400	295	106.565
Гостуша	21.665	28.000	1.800	3.680	132	55.277
Дојкинци	23.765	32.000	1.500	7.040	150	64.455
Завој	22.715	30.400	2.400	9.200	231	64.946
Рсовци	24.500	32.000	1.500	7.840	171	66.011
Топли До	24.850	32.800	7.200	9.520	104	75.374
Каменица	21.210	42.400	42.000	51.240	1.838	158.688
Доњи Криводол	12.565	21.800	32.000	32.640	1.186	99.991
Копрившtica	5.950	8.000	600	1.680	64	16.294
С в е г а	225.260	317.400	94.100	142.840	4.439	784.759

II. ДОПУНСКЕ ПРИВРЕДНЕ ГРАНЕ

Нова природна и друштвено-економска средина у којој су се нашли Словени досељени у Висок била је од великог утицаја на развој њихове привреде. Пре свега, као што је напред изнето, они су као главну привредну грану код староседелаца — Влаха затекли сточарство, које је у оно време једино и могло да се у том крају развија; те су га и прихватили као своје главно занимање. Међутим, прилично рђави и сурови природни услови (крш, оштра клима и др.); врло неповољан положај према економски јачим областима и економским центрима, слаба саобраћајна средства; примитивна средства за обраду земље, врло рђаве и строго ограничене навике, побудили су код њих још од првих дана тежњу за неговањем и развијањем допунске привреде, у првом реду прераде сточарских сировина и дрвета, а потом и за одласком у печалбу. Отуда се допунској привреди придавао велики значај па се њоме, поред своје главне привредне делатности — сточарства, бавило читаво становништво Висока, почев од најмлађег па до најстаријег човека, тако да је она из дана у дан све више јачала и развила се до тог степена да постане важан извор прихода становништва.

ДОМАЋА РАДИНОСТ

У напред наведеним природним и друштвено-економским приликама становништво Висока је још првих дана било приморано да производи све што му је било потребно за његову

исхрану и одећу. То је доба природног газдовања, када височке породичне задруге, на бази својих сопствених сировина и извесних, с колена на колена пренетих и стечених знања, почињу развијати широку прерађивачку делатност кућевну, претварајући свој задружни дом у прави индустријски центар.

Као опште може се за све гране домаће радиности рећи да су оне плод народне уметности, коју су Словени у Висок донели, даље развијали и усавршавали. Од давнина је височка жена, везана за домаће огњиште, била главни носилац домаће радиности, у коју је уносила сву своју практичност, духовну способност, тј. све оно што је улазило у састав њеног живота и њене тежње за лепим. За височку жену се може рећи да је својом неуморношћу, стрпљивошћу и великом ведрином с правом заслужила да су је до данас сматрали главом домаћинства.

У почетку је кућевна индустрија, односно домаћа радиност, својим производима служила подмирењу потреба чланова задруге или породице. Касније, уколико се више усавршавала и гранала, а природна и новчана размена добара све више проширивала у област кућевна индустрија височког становништва почела се појављивати са својим производима, не само на суседним домаћим тржиштима, већ чак и у Дубровнику, Венецији, Цариграду, Солуну, а много касније и у читавом свету. Појам кућна индустрија или домаћа радиност је јако широк и обухватио би велики број прерађивачких грана те ћемо овом приликом изнећи целокупну прерађивачку делатност у оквиру сељачких газдинстава у овој области.

А. Прерада вуне и конопље

Од свих грана кућне индустрије, нарочито је добро усавршена и јако разграната прерада вуне, јер се путем ње добијају велике количине домаћег сукна, ћилима, прекривача, чарапа, шалова, чипака и др., те се израда сваког од њих може издвојити у посебну прерађивачку грану.

1. **Сукнарство.** — Сукнарство као посебна грана заузима прво место у кућној ткачкој индустрији, односно преради вуне. Према мишљењу К. Костића словенски народи су из своје закарпатске постојбине донели са собом извесна знања, а нарочито она која се односе на сточарство, као што је прерада вуне и млека. Прерада вуне, односно предење и уткивање вунених жица, апсорбовало је сву женску радну снагу (која је овде претстављала вишак радне снаге) и тиме се развила у кућевну сукнарску индустрију. Српска средњовековна груба „раша“ или црно сукно, била је тражена и позната на свим ондашњим трговима. О томе постоје многи писани споменици, које К. Костић помиње у свом раду о старој српској трговини и индустрији (13, с. 100).

Све док није била развијена ткачка фабричка индустрија у Дубровнику (1433 године) (13, с. 101), свака височка патријархална задруга је без сумње већи део вуне прерађивала у сукно tzv. „пртенице“, а мањи трошила за плетарство и ћилимарство. Тек са развојем ткачке индустрије у Дубровнику, можда је један део височке вуне одлазио као сировина за дубровачку ткачку индустрију, уколико је није сву трошило пиротско ћилимарство.

Раније се сукно искључиво радило од домаће рунске вуне и првенствено је служило за израду мушке и женске одеће. Касније, када се у Пироту развила индустрија за прераду коже, сукно је рађено и од шиговске — табачке вуне, која је ситнија и лошијег квалитета, али зато много јефтинија. То се нарочито чини у доба развоја капитализма, када и сеоска газдинства, у циљу остварења што веће добити, продају своју рунску вуну пиротском ћилимарству, а за израду домаћег сукна купују пиротску шиговску вуну. За време Другог светског рата, када је окупатор отимао сву вуну, височко становништво је радило сукно и од вуне добивене од старих вунених крпа, које су у специјалним вуновлачарама гребене и припремане за предење.

У времену ницања домаћег капитала први пиротски трговци су улагали свој капитал у израду сукна (види одељак о продавању градског капитала у фази првобитне акумулације капитала), које се већ онда због свога квалитета надалеко прочуло. Таквих трговаца је од 1922 до 1925 године у Пироту било око 20. Отваране су специјалне вуновлачаре и вунарске радионице и продавнице, којих је у то време у Пироту било више од 10. Оне су могле да постоје једино захваљујући височком сукнарству, које се тих година толико развило, да је својим производима могло да задовољи не само домаће потребе, већ и да учествује у извозу.

Цени се да се у времену од 1922 до 1930 године израђивало у Високу преко 200.000 аршина сукна годишње. 1922 године сукно је плаћано око 8 динара по аршину, а већ 1930 године око 15 динара, што значи да је у то време височко становништво остваривало преко те привредне гране добит од 1.600.000 динара (у 1922 г.) или 3.000.000 динара (у 1930 г.). Просечно узето на свако височко домаћинство долази око 100—200 аршина готовог сукна, а то је доходак од 800 до 1.600 (у 1922 г.) или 3.000 динара (у 1930 г.) по домаћинству. Иначе је сукно врло дебело, јако набијено, те је врло издржљиво и одлично штити тело од мраза и кише.

Производња сукна у Високу почиње од 1930 године да опада, а вуна се све више извози, тако да је 1939 године опала за 40%. Узрок опадању треба тражити несумњиво у развоју лесковачке ткачке индустрије и других у нашој земљи, која је давала модерније и јефтиније штофове. Тек 1939 па све до 1941 године тј. до дана капитулације, унеколико је производња сукна оживела, али у нешто измењеној форми по начину израде. Сукно

се од тада не израђује само у једној боји — црно или бело, већ се по угледу на фабричке штофове шара. Такво сукно се у мањој мери ваљало те се приближило квалитету фабричког штофа, укусу и потребама потрошача; одело начињено од оваквог сукна могло се носити лети и зими, док се одело начињено од ранијег сукна могло носити само зими.

После Другог светског рата, ова привредна грана је за тржиште потпуно замрла и одржала се једино за задовољење потреба домаћег становништва. Томе су несумњиво узрок откуп вуне и све јаче истискивање народне ношње на селу.

2. Височко ћилимарство. — Височко ћилимарство би се могло издвојити као друга важна компонента у кућној ткачкој индустрији ове области тј. као посебна њена грана: израда ћилима, губера (ц'рге), креветских прекривача и столњака.

Говорећи о изради ћилима одмах се намеће питање, да ли је овде развијено онакво ћилимарство какво је развијено у Пироту или не. На ово питање се може унапред одговорити да височко ћилимарство није истоветно са пиротским. Оно се разликује од пиротског не само по извесним бојама, фигурама, већ и по распореду фигура, па и по самом начину израде.

Височко ћилимарство је, можда, исто толико старо колико и пиротско, а можда је и претеча пиротском. Разлог што се пиротско ћилимарство, иако синхронично везано за височко, нагло развило и толико усавршило и што се височко ћилимарство са њим везује само у појединим заједничким терминима (потка, нит, и др.) има се тражити у самом положају Пирота и његовим даљим трговачким везама са Византијом, Турском, Италијом и др. земљама, као и у томе што је пиротски ћилим још од првих дана производње служио као средство за размену — као роба са којом су се произвођачи појављивали на домаћим и страним тржиштима. Височки, пак, ћилим остао је дуго скоро исти онакав какав је био у времену његовог спуштања са Старе Планине у Пирот, или се врло мало изменио, и то само у односу на распоред фигура и број боја. Он је и даље задржао облик простирке, само зато што се није појављивао на тржишту, већ је рађен за подмирење домаћих потреба. Имало је дакле супротну намену од оне коју је имао пиротски ћилим. Док је пиротски ћилим био постао роба за промет, дотле је височки ћилим био само кућни еспап, или девојачки дар, тј. имао је само употребну вредност. То је неминовно утицало на отсутност стимулуса код височких произвођача за његово даље развијање и усавршавање.

У Високу су се најпре израђивали губери (мештани их називају ц'рге) и то на хоризонталном разбоју и од чисте рунске старопланинске вуне, на исти начин као и височке пртенице-сукно. Једина је разлика била у размештају боја, и то у толико што се код губера смењивала црна и бела боја, јер је у то време произвођачу такве боје пружала сама природна боја вуне. Касније

височка жена употпуњује своје губере још другим новим бојама, које је директно узимала из природе. Наиме, добила је затворену црну боју од јасенове шуме и коре, сиво-голубасту од црвене коре и отворено нараџансту од коре црвеног лука. Са ново добијеним бојама височка жена је прешла од обичне двобојне на израду разнобојне простирке и креветских прекривача, који су служили и за покривање и као украс.

Као важан моменат за развој височког ћилимарства узима се ослобођење од Турака, када се височка жена-ћилимарка почиње слободније кретати и чешће одлазити до Пирота, у коме је ћилимарство било савршеније. Височку девојку је, наравно, заинтересовао рад пиротских ћилимарки па се по повратку у своје село постарала да на свој прекривач унесе нове шаре. Новодобивени прекривач не ставља више на кревет, већ на зид као украс своје спаваће собе. Наравно он се још увек разликује од пиротског ћилима, али се по извесним шарама њему приближио.

После Првог светског рата височко ћилимарство узима сасвим супротан правац. Место дотадашњег узимања главне фигуре са пиротског ћилима, височка девојка узима какав цвет из своје баште, обично цвет црвене руже или лале, или лист са којег дрвета. Израда цвета се поред уткавања врши и везењем нарочитом иглом на већ изатканом једнобојном троделном прекривачу. Такав ћилим се и данас назива „кавијор“.

Овај правац у височком ћилимарству, које се и данас најчешће сусреће, појавио се прво у Горњем Високу, и то по узору на многобројне везове увезене из Италије и Западне Европе. Како је Горњи Висок после Првог светског рата поново припојен нашој земљи то се овај начин израде постепено пренео на читаву територију Висока. Овде је важно да напоменемо да се у то време креветски покривач потпуно издваја од зидног ћилима, и то не само по начину израде, већ и по врсти боја и шара, и самог материјала. Креветски прекривач се од тада све више почео израђивати од памучног предива, док се ћилим и даље у целисти израђивао од вунене пређе.

Одмах после ослобођења и свршетка Другог светског рата и ова грана домаће радиности је почела нагло да замире. Разлог томе је откуп великих количина вуне, тако да је овој грани домаће радиности остајало врло мало за прераду. Тек у 1948 години па надаље височко ћилимарство се почело поново развијати, и већ се у 1950 години скоро по свим домаћинствима израђују покривачи, кавијори, губери, једноделне поњаве, шаренице и др. Међутим, у овом периоду височко ћилимарство се не развија више само у ранијем правцу већ и у другом — у правцу приближавања сасвим пиротском ћилимарству. Наиме, народ Висока, па и височке девојке, постају културнији, практичнији и захваљујући томе увиђају практичну и уметничку надмоћност пиротског ћилима над својим височким, те га зато више не задржавају

као најлепши и најдрагоценији део свога дара, но поред њега уносе и прави пиротски ћилим. То у почетку чине девојке имућнијих сељака, које га не израђују саме, већ за новац или у замену за вуну купују од пиротских ћилимарки. Сиромашне, пак, девојке, које нису имале могућности да купе пиротски ћилим биле су приморане да уче вештину ткања пиротског ћилима код својих рођака у Пироту, па су је пренеле у ову област. Таквих девојака данас има врло мало, јер се обично оне удају у Пироту, па се тиме и врло споро врши преображај височког у право пиротско ћилимарство.

Замирање височке израде сукна која је, како смо видели, сасвим потиснута фабричком производњом, те нема много изгледа на опоравак, умногоме је смањило доходак височких газдинстава, па ће због тога бити потребно да приђу свестраном развоју пиротског ћилима, да би преко њега надокнадили изгубљени доходак од израде сукна. За његову најширу примену постоје сви потребни услови, а у првом реду сировине и многобројна врло јевтина радна снага, којом располаже свако височко домаћинство.

Из свега овога произилази, да се пиротско ћилимарство зачело у Високу тј. тамо где су постојали сви услови за његово зачеће (знање и вуна), па се одатле са досељавањем спустило у трговчке центре — Пирот и Ћипровац где се даље неговало, развијало и усавршавало до степена чувеног пиротског ћилимарства, да би се на крају поново вратило, у савршенијем облику, тамо где се и зачело.

Годишњу производњу ове привредне гране тешко је утврдити, јер нам за то недостају статистички подаци. Она се може једино приближно одредити на основу броја удавача и потрошње ћилима по домаћинствима. За послератни период износила је: 200 кавијора, 300 прекривача од вуне, 200 прекривача од памука, 4—5 ћилима пиротског типа, и око 600 губера од вуне и конопље годишње.

3. Височко плетарство. — Као посебна грана домаће радиности, височко плетарство се развило врло рано. Обављају га претежно жене у слободном времену преко целе године. Није редак случај да се и у току лета, када су сезонски пољски радови у јеку, сусретне покоја жена са товаром хлеба или каквим другим намирницама, како хита у планину до косача или пастира са плетивом у руци. То се може видети и сваког пазарног дана и у Пироту, где сељанка из околине и Висока седи за тезгом и чека купца са плетивом у руци.

За прво време развоја плетарства у посебну грану домаће радиности, височке жене израђивале су само женске и мушке вунене чарапе, без икаквих украса. Касније, када се ствара већи број боја, оне их украшавају и то истом шаром којом су шарале своје прекриваче. Може се слободно рећи да су чарапе, после

сукна, други производ домаће прераде вуне, са којом се височки произвођач појавио на тржишту.

Поред чарапа се у височком плетарству израђују рукавице. Њих не раде само жене већ и мушкарци, с том разликом што их они раде једном дрвеном иглом. Поред тога раде се велике количине џемпера, пуловера, капа, шалова, женских хаљина и др., и то на исти начин и са истим алатом као и рукавице и чарапе.

Ручно плетарство нарочито је било добро развијено после свршетка Првог светског рата, када је својим производима преовлађивало на пиротској пијаци. Потражња је тада била толико велика да се ни у ком случају није могла подмирити ручним радом, те Височани уносе у свој дом плетећу машину. То би уједно била и прва машина, коју је Височанин унео у свој дом. Њу је први у Висок донео Драга Ранчић, око 1924 године, а његова жена је прва почела да израђује машином чарапе и друге производе плетарства. То је уведено у време када плетарство из домаће радиности прераста у прави занат, који и данас, поред домаћих послова, свршава жена. Касније се у Росомачу појављују плетеће машине и у другим домаћинствима тако да их је 1930 године било 4 комада, а већ 1941 и 1943 године 10 комада. Росомач се прочуо био по тој радиности, па су из свих околних села доносили жене своје предиво и данима чекале да им росомачке плетарке исплету потребне ствари.

Упоредо са машинизацијом плетарства у Росомачу вршила се машинизација плетарства и по осталим селима Висока, па је до 1943 године ретко које село било без једне машине, а њихов укупан број тада се попео на 35 комада. Данас скоро ниједна плетећа машина није у исправном стању да би се могла користити, те се плетарство поново претежно преоријентисало на ручну израду предмета. Разлог овоме је што се после Другог светског рата у нашој земљи нису израђивале игле за плетеће машине, нити су се, пак, увозиле из иностранства.

Производња плетарства ручним радом до 1924 год.

Врста плетива	За своје потребе	За тржиште
1. Чарапа	20.000—30.000	5.000
2. Рукавица	1.000— 1.500	150
3. Пуловера	1.000— 2.000	200
4. Џемпера	1.000— 2.000	200
5. Шалова женских	100— 200	20
6. Шалова мушких	500— 600	70
7. Мушких и дечијих капа	200— 500	100
8. Женских и дечијих хаљина	100	10

То би била производња плетарства све до појаве машине. Међутим, после појаве машине, она би према прикупљеним подацима са терена изгледала овако:

Врста плетива	За своје потребе		За тржиште	
	руком	машином	руком	машином
1. Чарапа	5.000	20.000	—	5.000
2. Рукавица	500	2.000	100	200
3. Пуловера	100	3.000	—	500
4. Џемпера	100	2.000	—	500
5. Шалова женских	100	—	10	—
6. Шалова мушких	—	1.000	—	100
7. Мушких и дечијих капа	400	—	—	—
8. Женских и дечијих хаљина	100	—	—	—

Данас су фабричком производњом производи височког плетарства јако потиснути на тржишту, али је оно још увек добро развијено у сваком височком домаћинству, јер својом производњом подмирује све његове потребе.

4. Чипкарство. — Чипке се у овој области израђују тек од 1920 године односно од свршетка Првог светског рата. Све до тада, оне су врло мало израђиване и биле су неукусне, мада су се употребљавале као украс на женској ношњи. Тек са развојем увоза памука и разних чипкарских радова са Запада, а нарочито из Италије и Далмације, почињу се по њиховим узроцима израђивати разноврсне чипке од вуне, конопље и памука. До данас су се оне толико усавршиле да се у многим височким домаћинствима, а нарочито у Горњем Високу, израђују не само ситни украси, већ и крупнији као: прозорске завесе, укусни столњаци и велики и лепо креветски прекривачи. Према прикупљеним подацима долази се до закључка да се почев од 1925 до данас израђивало просечно годишње око: 400 завеса, 200 столњака, 100 креветских прекривача, неколико хиљада разних чипака за народну ношњу и др.

5. Народни вез. — Сем везова на јастуцима, женским кошуљама, блузама, креветским чаршавима, столњацима и убрусима народни вез није примећен на другим предметима. Мотиви су доста измешани, јер се узимају и са Истока и са Запада, или су најчешће плод маште, те се више одртава сам дух височке жене. Јако су упадљиви својом лепотом и заслужују на тржишту много већу пажњу него што им се поклања.

6. Платнарство. — Ова грана домаће радиности је стара колико и сукнарство. Претежно је развијено на бази конопље, а врло мало на сопственој производњи лана. Скоро свако домаћин-

ство има своју посебну парцелу „грстелник“ на којој искључиво производи конопљу.

Све до Првог светског рата производња народног платна је задовољавала све потребе једног домаћинства, а чисто памучно или свилено платно се куповало врло ретко. Тек од тога времена почињу се трошити извесне количине чисто памучног платна, па и оно је прављено у кући од купљеног памучног предива.

Платнарство као посебна грана домаће радиности одржало се и до данас, али је његова производња знато опала: од око 150.000 аршина, колико је износила годишње између два светска рата, на 20.000 после Другог светског рата; док је пре Првог светског рата износила 120.000 аршина годишње. Конопљано платно се данас задржало у употреби код врло малог броја домаћинства, а уколико се и производи служи за израду врећа, столних прекривача, сламарица или за конац, који се употребљава у чипкарству.

Б. Кућна дрвна индустрија

Огромни комплекси шума, својом разноврсношћу и пространством, дају Високу не само изванредан изглед, већ му уједно после пашњака, чине највеће природно богатство, из којег је височко становништво увек црпило велике и разноврсне користи. Високе букове и четинарске шуме вековима су грејале; а за време историских пустошења и народних врења и сељакања и добро су штитиле височко становништво од уништења. Појави ли се окрутни непријатељ — Турчин, Крцалија, Немац или Бугарин збегови, бежање и „скривене“ одмах оживе и шума постаје тада једини пријатељ и заштитник угроженог становништва од побеснелих освајача. У последњем рату височке шуме су још једном боље но икада то потврдиле.

Височко становништво је знало са малим стручним знањем и скоро без икакве техничке модерне опреме да то огромно шумско богатство искористи и у друге сврхе. Наиме, оскудица добре земље за развој грнчарства (ту се мисли на поједине делове Висока) а богатство у разноврсном дрвећу, с једне стране, и свакодневни пораст људских потреба за осветљењем, грађанским материјалом, посуђем, алатом и др., као и неразвијеност потребних заната, с друге стране, утицали су да височко становништво почне обрађивати дрво. Како су производња и потражња дрвних производа и по карактеру и по обиму биле различите у појединим временским етапама, то се развитак кућне дрвне индустрије може посматрати у два већа периода: период ручне обраде дрвета и стругарско-столарски период.

а) **Период ручне обраде дрвета** обухвата у Високу време све до ослобођења од Турака, тј. све до времена пропадања натуралне привреде и продирања капитала. Према начину производње

и карактеру продукта ове привредне гране могу се у том периоду издвојити два стадијума: стадијум лучарења и смоларења четинарских стабала и стадијум дрводељства.

Лучарење је било врло рано развијено код височког становништва. Јавља се као последица оскудице других средстава за добијање осветљења. Како четинарске шуме нису биле развијене у читавом Високу, то се лучарење развило једино у селима у којима се атарима оне налазе. Лучарење је вршено преко целе године, а нарочито зими, када се луч много трошио. Главни произвођачи луча били су сељаци из Топлог Дола, Дојкинаца, Брлога и Јеловице. Међутим, није био редак случај да и сељаци из околних села одлазе у четинарске шуме да би купили покоје стабло, исцепали га и коњима пренели до својих села и кућа. Све до појаве петролеја, који је овде у употреби тек од времена српско-бугарског рата, Височани поменутих села су производили велике количине луча и продавали га по целој пиротској околини. У том периоду у Пироту су постојале нарочите продавнице, у којима се искључиво трговало лучем, ђумуром и смолом.

Смоларење је по старости друга грана у кућној дрвној индустрији, а смола други производ који је височко становништво добијало од четинара, углавном за подмирење својих потреба. Смоларење се и данас врши, али не у оној мери и у оном броју домаћинства као раније. Одвија се од почетка јуна и траје неколико месеци. Иначе је врло примитивно, а смола се добија у врло малим количинама. Са смањењем четинарских шума, смоларење се свело на свега неколико домаћинства, па и у њима се не обавља за време целе сезоне. Добивена смола се данас искључиво троши као материјал за справљање неких народних лекова: — за уклањање модрица са удареног места и др. Раније је пак смола у великим количинама употребљавана у изради разних четака и за справљање лепила, па је због тога смоларење било и много боље развијено.

Дрводељство издвајамо као посебан стадијум само зато што је оно уствари утврдило темељ ручној обради дрвета. Височко становништво, у складу са већом потражњом на тржишту и развојем својих техничких средстава у дрвној индустрији, почиње да обрађује дрво и да га прилагођава својим и тржишним потребама и укусима, тј. прешло је на израду кашика, разбоја, сандука за оставу, пармака, држаљница, саоница, клупа, треношки, лопата, вила, кревета и многих других предмета, који су у процесу производње били везани за секиру, као једино средство за обраду дрвета, због чега се овај начин обраде и назива дрводељством. Овом, се производњом бави и данас читаво височко становништво, а нарочито пастири у зимској половини године, кад им је стадо на зимовнику. Стојећи по читав дан уз стадо, док се оно храни, они израђују покоју лопату, треножац, а најчешће кашкицу. Истина, израда појединих предмета потиснута је фабричким производима, али скоро све што је једном домаћинству

потребно од алата за обављање пољских радова, за намештај и посуђе и сл. израђују сами чланови домаћинства. И ова грана се најбоље одржала по планинским селима: Јеловици, Брлогу, Дојкинцима, Топлом Дољу и Засковцима, у којима се производња у већим количинама, поред подмирења својих домаћих потреба, усмерава и на пиротско тржиште. Раније је производња дрводелства била знатно већа од данашње, па су се и на пиротском тржишту његови производи виђали у већим количинама. Све до Другог светског рата могли су се видети читави каравани коња натоварених сандуцима, држаљницама, вилама и другим производима дрводелства, како се из свих праваца Висока сливају на пиротску пијацу. Свој максимални развитак дрводелство је достигло уочи Првог светског рата, када је потражња његових производа била највећа, и без конкуренције. Отада је ова грана стално у опадању и њена производња се данас свела искључиво на подмирење потреба височких домаћинстава. Данас се види само покоји товар држаљница, лопата и вила, док је продаја сандука, кревета, кашика, столица и др. сасвим истиснута са пиротског тржишта занатском и фабричком производњом.

б) **Стругарско-столарски период** се може узети као виши степен у развиту прераде дрвета. Јавља се у времену између два светска рата, када се капитализам прилично укоренио и учинио велики корак напред у дрвној индустрији Висока. Наиме, повињавајући се законима тржишта, височко становништво врши преоријентацију у дрвној производњи, тј. прелази са примитивног и застарелог дрводелства на стругарску и столарску производњу. Секиру и даље задржава у употреби, али не више као једино и главно средство за обраду дрвета. Њену улогу постепено преузимају тестера, ренде и струг, а дотадашњу људску снагу, као једину енергију за обраду, све више замењује, посредно или непосредно, водна снага. Ранча Манчић је 1870 године донео први струг и подигао прву стругару у Дојкинцима. Пре тога он је дуго година провео као печалбар на страни: у Влашкој, Загорју и Источној Србији, па је извесно време као слуга радио на једном стругу. По угледу на њега подигао је свој струг и почео да производи прве стругарске предмете и тиме отпочео нову еру у преради дрвета. Већ 1880 године у Дојкинцима су подигнуте три стругаре, а даље је њихов број из године у годину растао, не само у Дојкинцима, већ и у другим планинским селима ове области, што се најбоље може видети из следећег табеларног прегледа:

Села са струговима	Пораст броја стругара по годинама									
	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	
Дојкинци	1	3	3	4	6	8	10	6	4	
Топла До	—	—	—	1	3	8	7	4	—	

Производни односи у стругарству су сасвим друкчији него у дрводелству. Наиме, овде се јавља једно мало предузеће које је својина једног или више удружених лица, што је најчешћи случај. Предузеће је снабдевано стругом кога је покретала водена енергија, а у времену бугарске окупације и електрична енергија. Број стругара изгледа врло мали, али је за прилике у Високу био довољан. У поменутих стругарама углавном се производе: „копање“ (здела за мешање хлеба), заструзи, буклије слањци, „пејари“ (чорбалуци), тањире, чаше, корита и др. Стругаре раде преко целе године, сем 3 летња месеца и времена када вода замрзне. Један струг дневно производи 10 копања или 30 заструга или пак 10 буклија. Укупна производња стругарства и дрводелства најбоље се може видети из доњег табеларног прегледа:

	Год.	Копања	Заструга	Буклија	Чорбалука	Ковчега	Пермака	Нањи	Држаља	Косила	Разбоја	Вила	Лопата
Потребно радно време — за 1 дан		10	30	10	30	1/3	803	1/2	20	10	1/3	10	10
Тржишна цена	1890	0,5	0,2	0,2	0,4	30	0,03	20	0,06	0,1	3	0,2	0,2
	1920	2	1	1	1	150	0,1	10	0,6	1	10	1	1
	1930	10	5	5	5	100	0,2	60	2	3	100	5	5
У којој количини се производи	1890	100	100	200	300	500	900	200	10 x	2 x	300	1 x	1 x
	1920	400	600	300	700	800	2 x	300	12 x	3 x	200	2 x	1 x
	1930	800	1 x	800	100	600	2 x	100	10 x	1 x	100	1 x	3 x

Велика радна снага и велике залихе дрвета су височком становништву омогућиле да у периоду 1930—1940 године, иако уз минималну цену производа дрвне индустрије, оствари годишњи доходак од 1.000—2.000 динара по домаћинству. Домаћинства која су имала свој струг остваривала су годишњи доходак од ове гране привреде до 10.000 динара. Ако се узме да је укупно и у стругарству и у дрводелству између 1930 и 1940 године било ангажовано стално или повремено око 1.500 сељака, онда се може рећи да је у целој области укупан доходак од прераде дрвета износио око 1.000.000 динара годишње.

Поред поменутих стругара 1921 године појављује се једно трговачко предузеће за експлоатацију државних јелових шума у Међи Планини и Поповом Вучју (у дојкиначком атару). Оно је једино резало даске, и то у двама поточарама које су биле снабдеване са поједном тестером и са око 30 радника. Производња дасака је износила око 300 м³ годишње. Међутим, предузеће је брзо обуставило рад због рђавих путева до оближњег тржишта и железничког чвора. За време рата Бугари су забранили приватну сечу државних шума, али су их преко својих закупаца

сами немилосрдно експлоатисали, нарочито за израду дасака. После ослобођења стругаре су сасвим престале са радом, а наместо њих формирала су се државна предузећа за експлоатацију старопланинских шума: „Полет“ и „Прогрес“. Она су ставила под своју контролу и све приватне стругове у Високу, али до данас их у производњи слабо искоришћавају. Предузеће „Прогрес“ које се налази у изворишту Дојкиначке Реке реже искључиво јелове даске, а предузеће „Полет“, у изворишту Јеловачке Реке бави се производњом стругарских и дрводељских предмета. И једно и друго су слабо механизована; имају 1 парни гатер са два струга и пет тестера. Због тога је у њима рад претежно ручан, а производња још увек примитивна и незадовољавајућа. Овако механизована предузећа, међутим, штетно утичу на рентабилност експлоатације шума, јер стварају огромне количине дрвних отпака. Све дотле док се она не електрифицирају и не снабду бољим машинама, као и док се не изграде бољи путеви и уведу аутобуски и теретни саобраћај, пропадаће на хиљаде кубних метара грађе и огревног дрвета у височком делу Старе Планине. Само ако се то оствари моћи ће да се побољша асортиман кућне дрвне индустрије а тиме и стандард живота височког становништва: у тако створеним условима височка дрвна индустрија биће у могућности да запосли већи број радника и да производи не само даске, већ и модерни кућни намештај, као и да извози велике количине огревног и грађевинског дрвета.

В. Кућна млекарска индустрија

Височани су врло рано почели да се баве и прерадом млека, у првом реду за домаће потребе, а потом и за тржиште.

Све до појаве производње качкаваља, прерада млека је била у рукама височких домаћица. Вршена је у сваком домаћинству и то по кућама и летњим колибама. Са постојећим примитивним алатом (постојала је само бућка), није се ни могао добијати већи број млечних производа сем масла, сира и урде, који су важили као главни, и „овченика“, киселог млека и јогурта, који су важили као споредни млечни производи. Бућка се једино употребљавала за одвајање масла, док се за одвајање сира од сурутке употребљавало само јагњеће и јареће „сириште“, што нам све очито говори о ондашњем великом незнању и изразитој примитивности у преради млека. О оваквој примитивности говоре нам и наводнице М. Ђ. Милићевића, који напомиње да су при његовом обилажењу ових крајева људи причали како су млеко при губитку квасца поткиселили на тај начин што су ставили у врело млеко „сребрну пару“ (12, с. 246). Из времена Турака, пак, сачувало се података да је сир стављан по овчијим и козјим осушеним кожама, и да је тако упакован изношен на оближња, па чак и на тржишта у унутрашњости турске империје.

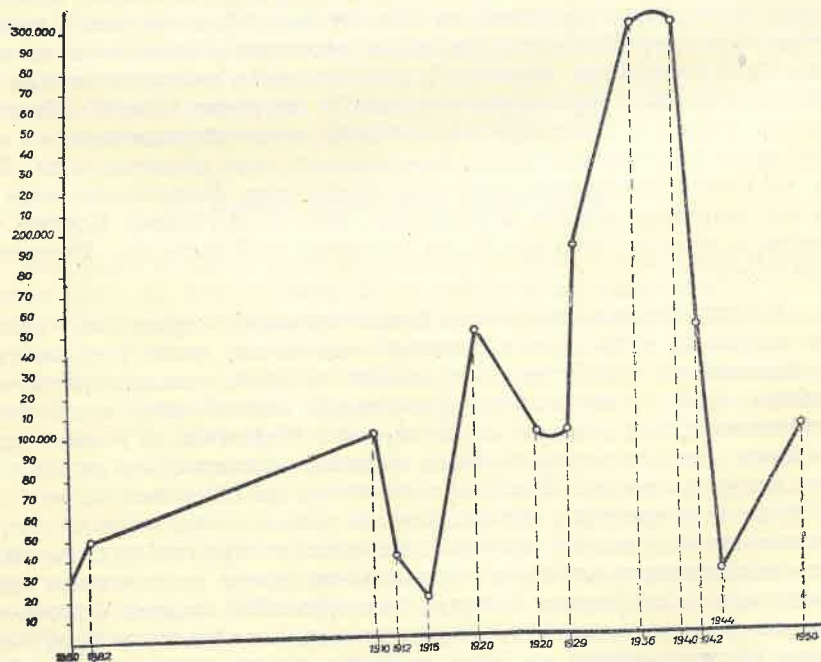
Нешто пред крај турске владавине стање у кућној преради млека ове области се мало побољшало. Наиме, онда пада почетак стварања патријархалних задружних „бачија“, у којима је прерадом млека руководио „бач“ тј. лице које се специјализовало за тај посао. Таквих „бачила“ је било у сваком селу по неколико. И у њима су се само преко лета производили сир, масло и урда; али се начин прераде млека прилично побољшао, па су и производи постали квалитетнији и радо тражени на тржишту.

Међутим, иако је прерада млека по бачијама патријархалних задруга постигла изврстан напредак у квалитету производа, она ни на овај начин није успела да преради сву добивену количину млека, а још мање и да је рационално искористи. Тек са прерадом млека у качкаваљ почеле су се све количине млека прерађивати. Овај начин прераде млека височко становништво је примило од Црновунаца (1880 год), док су се они још налазили на Старој Планини. Данас, када запитате сваког старијег човека, из макојег височког села, он ће вам рећи да лично зна до када су у његовом селу производили само сир, урду и масло, и да су израду качкаваља примили од Црновунаца. Постоје многе приче о томе како су Височани научили вештину справљања качкаваља од Црновунаца, који су је због стицања великих зарада на височком млеку, љубомрно чували у тајности. По М. Савићу Никола Ђирић и Цека Крстић су били први трговци који су почели да се баве производњом качкаваља у овој области, и то 1882 год. уз помоћ бугарских мајстора. Први, пак, Височанин, који је научио вештину израде качкаваља, био је Љубомир Костић из Брлога, а нешто касније је то постигао и Ђоште из Росомача (1884 год.).

Из претходних излагања (види одељак о продирању градског капитала у привреду Висока) видели смо да се у производњу качкаваља, још у времену њеног зачетка, умешао трговачки капитал, и да се на читавој територији ове области испољио у трговачким предузећима — „бачијама“. Међутим, и у овим предузећима прерада млека је била врло примитивна, јер се искључиво одвијала ручно. Тако, ако се хтело да се млеко загреје до одређене температуре, пре него што се усири, то се чинило усијаним камењем; или ако се хтело да се одвоји сурутка од сира, онда се то постизавало гажењем сира ногама; масло се и у овом предузећу одвајало једино бућком. Тек око 1930 године доноси се прва машина тј. сепаратор, којом се одвајало масло од сурутке и млека. Може се рећи да је од онда па све до данас искоришћавање млека приликом прераде по овим предузећима и сеоским задружним бачијама постало рентабилније, а сам начин прераде савршенији и угледнији. У таквим бачијама и таквим начином прераде млека се производило, па и данас још увек производи, чувени старопланински качкаваљ, који је веома тражен и цењен не само на домаћим већ и на многобројним светским тржиштима.

Данашња производња качкаваља и прерада млека је прешла у руке сеоских задруга општег типа. У њима је остао исти број радника, али се однос међу њима, као и однос према раду и производњи уопште, из корена изменио. Задружна млекарска радионица је постала сопственост читавог села, којом управља од села изабрани управни одбор. Млеко се плаћа по истој цени сваком домаћинству, а добит се ставља на располагање читавом селу за подизање задружних домова, читаоница, оснивање курсева, набавку боље приплодне стоке и модернијег пољопривредног алата и машина.

Тако је, углавном, дошло до појаве двојне производње млечних производа — производње качкаваља, масла и урде у трговачким и задружним предузећима и производње белог (пуномасног и полумасног) сира, урде, масла, кајмака, киселог млека и јогурта по сељачким домовима и летњим „бачилима“. Млечни производи трговачких и задружних млекарских предузећа искључиво су намењени тржишту, док су производи кућне прераде млека претежно намењени исхрани домаћег становништва и не-

Ск. 18. Кретање производње качкаваља од 1880 до 1950 године.

што мало тржишту. Максимум производње млечних производа и у првим и у другим установама пада на период између два светска рата, када је свако сељачко газдинство производило за своје потребе и тржиште сваке године око 50—80 кг полумасног сира,

30—50 кг белог пуномасног сира, 20—40 кг урде, 20—30 кг масла и др., а све сеоске задружне и трговачке „бачије“, 200.000—300.000 кг качкаваља, 50.000—60.000 кг масла и 50.000—60.000 кг урде; последња су у појединим годинама производила још и по 20.000—30.000 кг белог пуномасног сира.

Развој производње качкаваља види се из овог графикона, састављеног на основу података узетих од Миливоја М. Савића (VIII и II део) и статистичких података за послератни период, као и на основу података прикупљених са терена.

Из предњег графикона се види да је производња качкаваља у послератном периоду знатно опала, тј. да је сведена на почетни ниво. Овој појави су несумњиво били узроци обавезни откуп млека и стоке, као и пораст потрошње слатког млека по сеоским домаћинствима.

ЗАНАТСТВО

Говорећи о могућностима развитка производних снага, које пружа феудални начин производње, Маркс је указивао да је сељак имао могућности да се бави кућном индустријом у виду разних заната. Ово наводим зато, да би се видело да се развој производних снага на селу у феудалном друштвеном и привредном систему вршио не само по линији подизања нивоа технике и развитка поделе рада између разних грана пољопривреде, већ и по линији развитка читавог низа заната. Ми смо већ раније, говорећи о кућној индустрији, напоменули да су височке патријархалне задруге, како у Средњем веку тако и за време Турака па све до 1877 године, тј. све до ослобођења од Турака и времена ницања младе домаће буржоазије, биле затворене свака за себе. Све што је требало члановима задруге производило се преко домаће индустрије. Наиме, видели смо да се платно ткало од конопљаног влакна, произведеног на сопственој парцели, а сукно од вуне, добивене од сопствених оваца; жене су саме кројиле и ткале, као што су и саме справљале сир, урду и масло од млека добивеног од сопствене мужње стоке; куће и колибе грађене су од сопствене грађе; мушкарци су сами правили опанке итд. Па ипак ни мушкарац ни жена нису били у стању да до краја остану потпуно аутархични у кућној производњи и у подмирењу својих потреба. Височка жена није била у стању да и сама заваља своје изаткано сукно, но га је морала однети ваљавичару, а у кројењу одела да позове у помоћ сеоског кројача. Сељак, са своје стране, није могао сам да начини секиру, јер за то није имао ни потребне сировине, а ни потребно знање, те се зато морао обратити сеоском ковачу. За све ово морали су да плаћају утрошено радно време своме сусељану-мајстору, било да је у питању секира било ваљање и кројење сукна. Ма у ком облику се то плаћање обављало — натурално или новчано, оно је било довољан повод за рушење аутархичности производње височке кућевне

задруге. Све ово је потстицало сеоског ваљавичара, кројача, ковача на усавршавање његових занатских знања, те му је све мање времена остајало за пољске радове, а све више се везивао за своју радионицу, ковачницу, ваљаоницу и др. Из овог произилази да су се сви на селу бавили ткањем сукна, губера, ку-дељног платна, да су сви прерађивали, кожу, млеко и др., али су се по напред наведеним законима друштвене производње у преради поменутих сировина ипак издвајали људи бистрији и сналажљивији, умешнији и способнији, тј. људи, које је та средина као квалитетније избацила на површину као „мајсторе од заната“ — коваче, кројаче, ваљевичаре, ћурчије, опанчаре, столаре и др.

Нема сумње, да су извесне занатске вештине, као вештину ткања, ковања, израду опанака и др. Словени донели собом на Балканско Полуострво, па и у Висок; али не у облику правог заната, већ само као знање, вештину у преради овог или оног предмета. Прави занат издиференцирао се у оквиру домаће радиности, а под утицајем размножавања становништва, гранања пољопривреде и све шире поделе рада, која је у циљу компензирања непроизведених а потребних предмета, неминовно довела до све веће размене, а тиме и до све веће производње за размену. Прешло се на робну производњу. Та сила диференцирала је и извесне занате у Високу. Па и данас се може видети како се из кућне индустрије, без учења заната код специјализованог лица, без теориског учења, већ само са пренетим знањем с колена на колени и стеченим знањем кроз личну праксу, појави покоји сеоски столар, ваљевичар, зидар и слично. Скоро ниједан столар, стругар или каменорезац из Росомача, Топлог Дола, Јеловице, Брлога и Дојкинаца није учио занат код мајстора, па ипак по лепоти њиховог рада сви их у селу, па и читавом Високу сматрају најбољим мајсторима. То су мајстори-занатлије, самоуци, који су сами усавршили свој занат. Само тим путем се у Високу развило и све више гранао занатство: тако да се данас скоро из сваке гране домаће радиности развио истоимени занат: плетарство, каменорезарство, опанчарство, млекарство, стругарство и др. Таквих сеоских мајстора је у једним гранама било више, а у другим мање. Ова разлика је била још већа по појединим селима Висока: у неким селима је било више мајстора једног те истог заната, док их у другим уопште није било. Узрок оваквој разлици у размештају појединих грана заната треба у првом реду тражити у разноликости главне привредне делатности, у различитом распореду појединих природних богатстава, итд. Тако на пример, селаци Паклештице и других села из Доњег Висока, који су као сточари, чували више коза но у ма ком другом делу Висока, развили су врло рано мутавциски занат. Касније, када су папњаке проширили и на планински део Висока и посветили већу пажњу овчарству, број мутавција се знатно смањио. Дође ли стрижба коза, одмах се крећу мутав-

ције и, од села до села, сакупљају козину на рабош, коју у току зимских дана прерађују. Они нису имали посебне радионице нити помоћнике-калфе, шегрте и др., већ су посао обављали код куће, помагани од укућана. У таквим условима они су израђивали: бисаге, пастирске торбице, покровце за стоку, вреће, коњске амове, колане и др. предмете по жељи својих муштерија. Када се посао сврши, онда се накнадно уз рабош враћа домаћинству од којег је козина примљена, а као награду за обављени посао примали су одређену количину козје длаке, а не новац, па се тај облик плаћања најчешће примењује и данас.

У којој је мери утицала различитост природних богатстава Висока на разноликост занатства види се најбоље из развоја зидарства и дрводељарства са стругарством. Огромне количине кречњака и пешчара, с једне, и сиромаштво у шумама, с друге стране, нагнали су становништво Доњег Висока на употребу камена при градњи кућа, тако да је дрво узимано само за изградњу таванице и горњег дела куће, а камен за изградњу темеља и доњег дела куће. Ово се нарочито врло рано одразило на завојско становништво, па се зидарски занат у том селу и најбоље и најмасовније развио. У вези са овим да напоменемо и случај развоја дрводељарства, а потом и стругарства на бази богатства великих и старих шума у планинским селима Засковцима, Дојкинцима и Топлом Дољу. Ови занати су постали скоро наследни и преносили су се с колена на колени, од старијих на млађе, тако да нема скоро ниједне куће у поменутих насељима у којој се не би нашао бар поједан мајстор дрводељац или који стругар, који често и нема свој струг, али зато зна одлично да ради на њему. Сличан случај је и у развоју каменорезарства по селима Росомачу, Брлогу, Дојкинцима и др., а на бази богатства ситнозрног, жућкастог тријаског пешчара и аргилошиста из палеозојске формације. Развој млинарства, а касније и изградња модернијих кућа, захтевали су већи број предмета камене конструкције, те се врло рано појавила потреба за развојем каменорезарства као посебне гране; прво у оквиру кућевне прерађивачке делатности, а касније у оквиру занатства. Од поменутих стена височко становништво је израђивало, у првом реду, велики број млинских, односно воденичних каменова, а потом и велики број степеника, стубова, подпрозраца, брусева, тоцила, корита, надгробних споменика, стубова за обележавање километраже дуж путева и висинских ката, и др. предмета.

Насупрот оваквим занатима стоји друга група заната, које сусрећемо само у појединим селима, па и у њима слабо заступљене; упражњавају их само поједина лица. Такви су: ковачки, кројачки, самарциски, опанчарски, обућарски, ћурчиски грнчарски и многи други.

На основу свега тога можемо занате у Високу класифицирати у две групе: у групу масовних сеоских заната као зидарски, дрводељски, стругарски, мутавциски, каменорезачки, и

др. којима се бави читаво село, и другу групу, индивидуалних заната, као обућарски, самарџиски ковачки, ћурчиски, кројачки, грнчарски и др., које обављају само појединци из села.

Прва група тј. група масовних заната је много боље напредовала од заната друге групе. Ово се тумачи тиме што су занати прве групе имали за циљ претежно производњу за тржиште, док су занати друге групе вршили само локалне услуге становништву, тј. нису имали производно-робни карактер, већ услужни. Па ипак су занати прве групе, и поред свега тога, и поред велике масовности, данас потпуно замрли. Људи, мајстори дотичних заната су већином и сада још живи, па ипак ретко ко упражњава свој занат. То су у првом реду односи на мутавџиски занат, који је са истребљењем коза потпуно нестало. Таква је случај и са зидарством и добрим делом са дрводељарством и стругарством. Само зидарство је после Првог светског рата, са успостављањем границе између Бугарске и Југославије, и Југославије и Румуније, у знатној мери опало, али се ипак све до Другог светског рата одржало. После Другог светског рата под ударом закона о устаљењу радне снаге и стављањем под контролу упражњавање слободних професија, као и планском изградњом и расподелом кадрова, зидарство је изгубило свој првобитни значај за допунску привреду Висока; јер му се делатност ограничила само на ову област и свега неколико људи из сваког села. То се најбоље може видети из овог табеларног прегледа, састављеног на основу прикупљених података са терена.

Година	С т а р и										Н о в и					
	Зидара	Каменорезаца	Терзија	Абација	Самарџија	Мутавџија	Циглара	Лончара	Ковача	Ваљевичара	Столара	Кројача	Опанчара	Обућара	Плетачки	Качкаваљџија
1880	500	12	20	2	5	20	20	14	14	8	—	—	—	—	—	—
1900	1.400	20	25	2	4	25	30	10	20	8	—	—	—	—	—	—
1920	300	10	10	—	3	12	30	4	25	8	6	4	3	2	1	30
1940	200	10	3	—	1	5	30	4	32	8	20	30	3	4	32	600
1950	100	10	1	—	1	1	2	9	38	8	30	47	—	—	32	120

Само стругарство се законом о заштити шума и преласком сеоских шума у државне руке, као и национализацијом и конфискацијом приватних стругара, потпуно угасило као слободна професија, а наместо њега, као што смо напред видели, формирала су се државна предузећа за прераду дрвета.

Занати из друге групе нису у почетку добро напредовали из поменутих разлога, али су се и до данас одржали. Истина, број занатлија те групе није се нарочито повећао, али то не

значи да се ти занати нису добро усавршили и модернизовали. Напротив, они су се добро развили, а њиховом слабом омасовљењу треба тражити узрок у појави сталног иселјавања сеоских занатлија у Пирот и друге крајеве наше земље; тако да и данас највећи број занатлија у Пироту води порекло из Висока.

Скоро сваки занатлија те групе имао је мање или више земље и стоке, те се у току лета бринуо о прикупљању летине за њу. Зимом, пак, стока се претежно држи на јаслима; око њене исхране се брину жене и нејака деца, док домаћин-занатлија, сваког дана, изузев празника, иде од села до села, од куће до куће, вршећи занатске услуге. Наведени случај је раније био много чешћи, док се данас наруџбина претежно врши у кући мајстора.

Занатлије друге групе разликују се од занатлија прве групе и у погледу стицања занатског знања. Раније се најчешће једна врста заната ширила у оквиру једне патријархалне задруге и са поделом задруге ширио се и сам занат. То се дешавало са ћурчиским занатом у Засковцима, терзиским и ковачким у Славињи, столарским и коларским у Каменици, лончарским и ваљевичарским у Брлогу итд. Много је ређи био случај да се занат учио код туђинца, а још ређе код варошких занатлија. Тек у времену после свршетка Првог светског рата додаје се мало више важности развоју занатства и изградњи нових кадрова. У домаћинствима, у којима је било више браће, а мало земље за обраду, обично се давао покоји од ње на занат код специјалног и по раду прочутог мајстора, где је пролазио кроз шегртски и калфенски степен, па тек онда постајао мајстор. Све до тог времена занатство је у Високу било такоређи дивљег карактера — самоучко, без мајсторске обуке и припреме за занат. Саме занатлије нису се међусобно повезивале, нити пак стварале неке стручне еснафе или удружења, јер за то нису, услед одсутности међусобне конкуренције, ни имале потребе. О њиховом квалитету рада доносила је суд муштерија, која их и лично звала да јој у њеној кући, по њеним жељама обаве извесне занатске услуге. После Првог светског рата, на захтев стручних занатских еснафа да власт са ондашњим законодавством утиче на изградњу занатског кадра, дошло је до нагле промене у даљем уздизању подмлатка височког занатства. Наиме, варошке занатлије, гледајући у сеоском занатлији непожељног конкурента, тражиле су да сваки занат може упражњавати само оно лице које је за то имало диплому, издату од одговарајућег стручног еснафског удружења; док се сва остала лица, која упражњавају и даље макоји занат имају сматрати бесправним и пред законом одговорним. Да би се дошло до те мајсторске дипломе, или како су је обично називали „мајсторско писмо“, било је потребно претходно учити занат код неког већ признатог мајстора и проћи кроз шегртски и калфенски стаж. Како височке занатлије нису имале ни шегртски ни калфенски испит, то нису имале ни услова да

легално дођу до мајсторског права, па су биле приморане да обуставе занатску праксу или пак да плаћају велике суме новца варошким занатлијама да им на неки начин помогну у прибављању потребног мајсторског писма. Наравно, то је било само у почетку, док се с временом нови кадар усавршавао под руководством правног мајстора. Поред тога, у датом периоду се у Пироту отвара и занатска школа, без које се исто тако није могло доћи до мајсторског права, јер је била обавезна за све занатске шегрте: У таквим условима височке занатлије, притешњене постојећим законодавством и борбом градских еснафских удружења, биле су приморане на претходну обуку, чиме се смишљено ометало даље узрастање дивљег занатства, али оно ни до данас није потпуно ликвидирано.

Стручних еснафских удружења није ни после те корените промене било у Високу; али се зато сваки правни занатлија припајао одговарајућем стручном еснафском удружењу у Пироту, или је пак остајао по страни изван еснафа. Ово последње се најчешће дешавало, јер су државни органи занатлијама разрезивали велике порезе на доходак, па се чак захтевало да се од државе, путем високих такса, прибави радно занатско право.

После Другог светског рата поједини занати из ове групе се постепено губе под ударом сасвим других фактора. Тако је засада привремено замрло плетарство услед несташнице игала; ћурчијски занат услед исељавања већег броја ћурчија и строге забране прераде кожа за приватне сврхе. Њихова се делатност свела на крпљење појединих ћурчијских предмета; обућарски због несташнице потребног материјала, а нарочито због оскудице у кожи итд. Неки од ових заната су се, иако у јеку свог развоја, моментално изгубили још у времену пре почетка Другог светског рата. Такав је био случај са опанчарским занатом, који се био јако омасовио и толико модернизовао у Горњем Високу, да је и по квалитету и по квантитету задовољавао локалне потребе, па се баш у том јеку потпуно изгубио. Овоме је несумњиво био узрок подизање фабрике за израду гумених опанака у Пироту, јер је она производила и трајније и јевтиније опанке него опанчари. Слично се десило и са обућарима, и то под ударом изградње комбината у Борову, који је почео јако да конкурише занатској производњи обуће; па обућарски занат, који је тек почео да продира у Висок, одмах се изгубио.

Данас су још у развоју једино кројачки, ковачки, столарски и лончарски занати, који се по организационој форми доста разликују од претходних. Наиме, полако се при задругама општег типа стварају занатски радни отсеци, који обухватају читаво занатство једнога села, или само поједине занате. Тако су кројачи села Росомача створили задружну кројачку радионицу, а столари Брлога задружну столарску радионицу. Ово несумњиво претставља корак напред у височком занатству, које ће се убудуће једино развијати преко таквих и сличних радних от-

сека или чисто занатских задруга, тј. онаких, какве већ видимо по свим градским местима. У њима ће се моћи лакше приступити планском уздизању подмлатка и извршити потпунија модернизација и механизација производње читавог занатства у Високу. Оно ће тиме бити у стању не само да врши извесне занатске услуге, већ да пређе и на робну производњу. Ту ће најважнију улогу одиграти столари, колари, плетачи, лончари, циглари, стругари и ћурчије, јер за њихов рад и омасовљавање постоје сви потребни услови. Те услове треба што рационалније искористити, како би се створиле могућности за упошљавање већег броја људи и тиме се потисло печалбарство и непотребно и непожељно исељавање височког становништва.

Али и поред свих недаћа које су задесиле височко занатство, у Високу и данас има око 400 занатлија или око 2,6 на 100 становника (види табеларни преглед о занатству). Овде је важно истаћи да се све до данас није могла извршити строга подела рада, те се и врло мали број људи издиференцирао као професионалне занатлије. Једино би се за сеоске коваче могло рећи да се искључиво баве, али не и да живе, од прихода своје занатске делатности. Наиме, како се овај случај претежно односи на коваче Цигане, то се поједини чланови њихових породица баве још и просјачењем по селу.

Као опште за све данашње занате Висока може се рећи да су технички врло слабо опремљени, јер се осим плетачког, кројачког, лончарског и ваљевичарског, који су снабдевени каквим таквим машинама, остали упражњавају ручним алатом. Није редак случај да је покоји занат опремљен само једном једином алатком (абације, терзије — иглом, каменоресци — чекићем и длетом, самарције — иглом и секиром итд.), или чак и без тога, као што је случај са качкаваљцијама и цигларима.

Одређенији годишњи приход од своје занатске делатности имају само ковачи (што је изгледа и довело да се они издиференцирају као професионалне занатлије), кројачи, лончари, ваљевичари, самарције и нешто плетачи, столари и каменоресци; док је приход зидара, терзија, циглара, качкаваљција, обућара и др. несталан и повремени — сезонски. Међутим, како височке занатлије још увек у већини случајева упражњавају „дивље занатство“ то је врло тешко доћи до тачне њихове зараде, јер је свега 10% занатлија са протоколираним фирмама и то претежно ковачи, кројачи, лончари, ваљевичари, столари и плетачке.

Годишњи приход појединих занатлија се види из овог табеларног прегледа, састављеног на основу података прикупљених са терена и пореске основице за поједине занате.

Доходак	Зидари	Самарције	циглари	лончари	ковачи	кројачи	плетачке
Један занатлија	20.000	20.000	30.000	100.000	100.000	50.000	5.000
По 1 становнику	133	1,20	3,60	60	50	94	1,07

Узрок овако ниском годишњем дохотку лежи несумњиво у добро развијеним истоименим гранама радиности, с једне, и ангажовање занатлија у пољопривредној производњи, с друге стране, као и све већа потрошња фабричких производа на селу и јако развијено занатство у Пироту и Димитровграду.

ПЕЧАЛБАРСТВО

Печалбарство се као допунска привредна грана јавља врло рано у привредном животу височког становништва. Према извесним споменицима његово постојање се може везати већ за ренесансу дубровачке трговине, а и за владавину средњевековних српских владара.

Елементи који су проузроковали појаву печалбарства у овој области били су не само разноврсни него и различити у појединим етапама од његовог зачетка до данас. Јер, појава печалбарства не зависи само од постојећих природних услова — слабе плодности земље, оголелости земљишта, оштре планинске климе, оскудице у зиратним површинама — или пак само од појаве великог прираштаја становништва, већ и од економско-друштвеног развоја ове старопланинске области. Управо, баш овде се добро показало да природни услови сами за себе нису довољни да проузрокују веома масовно и разноврсно печалбарство. Они су остали релативно непромењени, а за земљиште се може чак рећи да је раније било плодније, па ипак се печалбарство у Високу јавило управо онда, док се данас, када су поменути природни услови много неповољнији, оно сасвим приводи крају. Узрок овој појави лежи у степену развитка производних снага.

У времену ницања печалбарства у Високу производне снаге су, како смо раније већ видели, биле на врло ниском ступњу, а њихова производња аутархична и недовољна; па је височко становништво, да би прибавило поједине потребне предмете које није могло да само произведе било због недостатка сировина у самој области, било због рђавих техничких средстава и навика, морало прво да их радом заслужи па их тек онда купи. Значи, височко становништво није тражило средства за прибављање неопходних предмета у разграњавању, повећавању и усавршавању основне производње, већ у посредној или непосредној заради код власника дотичних предмета, па било то у натуралном или новчаном облику.

Све ово се најбоље види на примеру појаве кирицилука, као посебне гране у привредном животној височког становништва; а у циљу прибављања соли, извесног алата, оружја и појединих зачина још у времену појаве дубровачке трговачке ренесансе. К. Костић, говорећи о увозној трговини српских земаља каже: „Главни увоз у српске земље био је увоз соли. Велика потрошња соли тумачи се тиме, што је српска земља била сточарска, па је српским сељацима, Власима и Арбанасима, поред домаће потребе, требало много спудова и товара соли за крмљење њихових стада оваца и целепа волова“ (13, с. 52). Погледајмо онда ко је држао монопол производње соли и где се она налазила, како би смо знали од кога је српски сељак — сточар, набављао тако велике количине соли. Зна се, да се со увозила из приморских солана, из Босне око Тузле, из солунских сланика и из Влашке, па су и височки Власи и тек досељени Словени морали отуда да је добављају. Међутим, и једни и други имали су своје коње са којима су могли да је пренесу, али нису имали довољно средстава да је купе од Дубровчана или Влаха из Влашке. Насупрот томе, Дубровчани су имали соли, али нису имали коње за пренос, не само соли, већ и друге робе, са којом су трговали на Балкану. То је и једне и друге навело на узајамно садејство ради постизавања компензације између купца и продаваца. Овоме иду у прилог и развој рударства на северној страни Старе Планине у Ђипровцу, Копиловцу и др. местима у Загорју, које су уз помоћ Саса развијали и искоришћавали Дубровчани све до 1688 године (13, с. 154—158). Самим тим се намеће питање, ко је вршио пренос овог силног рудног блага од Загорја до Дубровника, када се зна да Дубровчани нису имали довољан број коња за такав транспорт. Највероватније је да су пренос вршили старопланински сточари са својим коњима. Ово се може поткрепити и наводницама К. Костића који каже: „у српским земљама, које су биле на гласу као сточарске земље, било је доста коња, па су Власи били поносници дубровачким трговцима“ (13, с. 195). За обављени посао кирицилуком они су добијали материјалну надокнаду; па било у ком облику — у природи или новцу, тј. кирицилуком они су вршили допунско привређивање — зарађивали су дубровачку со, без које нису ни они ни њихова стока могли опстати.

Кирицилук се, дакле, као посебна привредна грана, јавио врло рано, па се у знатној мери одржао све до данас. Мауком правцу се одвијала балканска трговина (исток или запад, југ или север), старопланински сточари су увек били једни од главних кириција за пренос робе од тржишта до тржишта; од произвођача до купца, зарађујући притом увек за со и хлеб. Денко Ђорђевић, 80-годишњи старац из Брлога и Стамен Аврамовић 95-годишњи старац из Росомача, знају добро када су њихови очези

стварали сеоске караване и одлазили за Цариград и Солун, одnoseћи вуну, сукно, сир и др., а отуда доносили разне еспапе и со.

Са појавом железнице дуж нишавско-маричке удолине, каравански саобраћај је постепено био истиснут са главне магистрале, а тиме је и кирицилук као допунска привредна грана нагло опао. Он се свео само на ужу околину Пирота. Рђави путеви преко гребена Старе Планине и од Пирота до сеоских насеља у Високу нису могли да омогуће модернији и рентабилнији саобраћај, па се трговина и даље морала вршити караванским саобраћајем. Данас, задружне набавно-продајне продавнице, откупне државне станице, државна и задружна млекарска и стругарска предузећа још увек су приморана да отпремају и допремају робу коњима и воловским колима, којих у довољном броју има једино височко становништво, па је оно и данас једини њихов кириција. Изградња аутобуског пута од Пирота до Височке Ржане, од Пирота до Лукање, од Пирота до Топлог Дола, од Димитровграда до Доњег Криводола и на другим релацијама, утицаће на опадање кирицилука.

Ако је со била важна и неопходна потреба, она није била и једини производ у којем је височко становништво оскудевало. Хлеб је био исто тако велика потреба, која се због слабих и неразвијених производних снага није могла сопственом производњом подмити, па су се морале набављати велике количине жита са стране. Загорје, као најближа житородна област, врло је рано привукло пажњу старопланинских сточара и заинтересовало их за своју производњу жита. Влашка, пак, са својим планицима, како смо видели напред, привлачила је такође, Старопланинце. И једна и друга област су релативно ближе Високу од макоје друге по производњи сличне области; али их Височани нису могли услуживати кирицилуком, јер за то нису имале потребе. Напротив, ове области су увек оскудевале у радној стоци за вршидбу и у људској радној снази за обављање многобројних пољских радова, са којима је Висок релативно обилавао. Значи и у овом случају се јавља потреба за компензацијом обостраних недостатака; тако Загорје почиње да апсорбује височку људску и сточну радну снагу, а Висок загорске вишкове жита.

Све је то утицало да се код височког становништва појави потреба за проширивањем печалбарске делатности и за одлажењем у аргатлук и вршидбу у поменуте житородне области. Да је и пре Турака постојало одлажење у аргатлук и вршидбу у Загорје и Влашку може се само претпостављати. Тачно се о томе зна тек из времена турске владавине, а најпоузданије из XVIII и XIV века, када се у аргатлук и вршидбу ишло не само у Загорје и Влашку, већ и у унутрашњост Турске Империје, тј. у правцу Цариграда и Добруце.

У то време није било ниједне височке патријархалне задруге без довољног броја коња за одлажење у вршидбу. Деша-

вало се да покоја од њих остане без радних волова, али без товарних и „пашитних“ коња за вршидбу никако. Била је честа појава да нека височка патријархална задруга има и више од 20 коња, а ретко која мање од 2 или 3 коња. Дође ли јесен и жито се привезе на гумно, височко становништво сдружује своје коње или свако домаћинство за себе одлази са својим коњима у Загорје или Пиротску котлину, где остаје све док се не оврше и последњи сноп жита. Загорци су добро плаћали вршидбу. Плаћање се увек вршило житарицама и то по 10 ока по коњу за један дан вршидбе. Одлажење у вршидбу је и данашња појава, али не више ни у првобитном правцу ни обиму. Појава вршалице искључила је коња — дотадашње једино средство за вршидбу — из многих области, па и из Загорја и Пиротске котлине; али не и из осталих околних области Висока, као Забрђа и др.

У исто време ишло се у те области, али у мањем броју, и у аргатлук. Ова грана постаје масовнија тек средином XIX века, када је постала уједно и главна допунска привредна грана, путем које је височко становништво долазило до новчаних средстава и извесних количина жита. Ево шта о томе каже Јеленко Петровић: „Почетком XIX века у овом крају владала је натурална привреда, тј. такав привредни поредак у коме је свака кућа производила за своје чланове све што им треба. Новац се употребљавао само за плаћање данка и куповање намирница које домаће земљиште не производи (со и слично). Али поред свих злих прилика у Турској новчана привреда из културне Европе почела је полако продирати у турске покрајине, нарочито од покушаја да се Турска реформише. Посебно, затим, ова села су поред Цариградског друма и у непосредној близини Пирота чији су панађури били чувени по промету, и отуда се овде још за време Турака почео осећати утицај новчане привреде и новац стао бивати потребнијим. Услови производње, пак, са тим нису се упоредо поправљали. Необрађене земље бејаше доста, али раја није имала потстрека за већом производњом због самовољног и експлоататорског турског режима. И како на дому не беше услова да сиромашнији дођу до новца, они су тога ради морали ићи у печалбу далеко од куће и код Турака, којима је била обезбеђена већа производња, и где је за то било саобраћајних и тржишних услова“ (15, с. 10).

Ово је Ј. Петровић рекао на основу проматрања печалбарства села В. Јовановца, Трњана и Пољске Ржане; али се изврстан део цитираних опаски може применити и на прилике развоја печалбарства у Високу, где је оно било кудикамо масовнија појава него у поменутих селима Пиротске котлине. За нас је важно да се управо онда врши продирање новчаног облика привреде и замењивање натуралних ренти и пореских дажбина новчаном рентом и данком. У таквом привредном систему свако се трудио да прода своје производе за новац, па је и височко становништво и со и жито морало куповати за готов новац, а исто тако плаћати

ренту спахији и данак цару само новцем, којег није имало. Зато је становништво било приморано да још јаче развије своју печалбарску делатност, а на првом месту аргатлук и дунђерлук (зидарство). Чим дође Ђурђев-дан и стока се издигне у планину по бачијама, формирају се радне групе — дружине које су свака за себе бирале свога „драгомана“ — старешину, који их је предводио на путу и у самом раду. Једне су одлазиле за Загорје, друге у Влашку, треће у Србију, и четврте за Стамбол или Добруду. На послу се остајало по шест месеци тј. све док су трајали пољски радови, почев од пролећне сетве, па до жетве, косидбе и вршидбе. Тек по завршетку јесење сетве, око Димитров-дана, драгомана је делио зарађени новац са осталим члановима дружине, како би се сваки од њих старао за свој део на несигурном путу од места печалбарења до села. Њихова зарада је била врло мала и за шест месеци тешко је прелазила суму од 200—300 гроша по особи. Па ипак је то за Височане била велика сума, јер се за 1 грош могло купити 10 ока кукуруза или пола рала необрађене површине. Јачина једне патријархалне задруге није се ценила по величини поседа, већ по броју људи који су сваке године одлазили у печалбу.

Са даљим развојем производње у овом крају и с успостављањем чврстих граница између балканских држава, одлажење у аргатлук и туђину престало је; али као допунска привредна грана није ишчезло. Пиротска котлина је до последњег педља претворена у обрадиву површину. Стварају се велики приватни земљишни поседи, које сопственици нису могли да обраде својом радном снагом. Ослобођењем Косова и Метохије на југу и Војводине на северу наше земље, височком становништву су се створили нови путеви за одлазак у печалбарство, па се аргатлук од тада креће у том правцу. Дође ли Петров-дан код Гушевице у Пироту се виде многобројне радне групе, састављене од оба пола височког становништва, како са српом, косом или мотиком чекају газду да их изнајми за рад на својим њивама, ливадама или виноградима. Сада више, значи, не иду у печалбу само мушкарци, већ и жене и ојачала деца. По погодби газда их храни док су на његовом послу и плаћа надницу. То је већ нов облик аргатлука, који је условио и нов начин експлоатације становништва. Пошто није било на малом селачком поседу услова за већу производњу, селаштво је падало у све веће дугове; што их је неминовно економски све више слабило и доводило до њиховог пропадања и претварања у надничаре са мало или уопште без земље. Ово би по Лењину био процес „расељачивања“ сеоских маса. Од раније погодбе за време аргатлука „ђутуре“ (од ока) прешло се на надницу тј. на плаћање дневнице. Ноћило се на самој њиви, ливади или винограду, како би се наредног дана рано почело са радом; или пак по кафанским „авлијама“, у случају да је посао пре наступања ноћи био завршен. Суботом увече газда их, кад сунце дође „на једно копље“ од земље, исплаћује и ослобађа посла, како би

имали времена да стигну својим кућама. Само недељом височка села оживе, а у понедељак кад осване, сви сељани ће се поново наћи код Гушевице, где чекају свог новог газду. Из доњег табеларног прегледа се види колика је била надница по особи, уједино и колика је експлоатација височких аргата и надничара од стране спахија и домаћих капиталиста.

Врста сезонских радника	Г О Д И Н Е													
	1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1910	1912	1920	1930	1941	1950
Орач	1	1,5	2	2,1	2,1	2,5	2,5	3	4	5	10	20	400л	500
Копач	0,5	0,6	0,6	0,7	0,6	0,7	0,8	0,9	1,2	1,4	2	10	150л	250
Жетвар	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	1,1	1,2	1,6	1,8	1,8	3	12	200л	300
Косач	0,8	1	1,4	1,6	1,6	1,8	1,8	2	2,5	3	8	15	300л	500

Међутим, Пиротска котлина није могла да апсорбује све височке печалбаре — аргате и надничаре, па су у њу одлазиле већином жене и девојке, док су мушкарци у већем броју одлазили у Војводину, или пак као занатлије у Босну и остале делове Југославије. У Војводину се спрочећа ређе одлазило, али сјесени, за време бербе кукуруза, чешиће и у већем броју. Ова појава била је прекинута само за време Другог светског рата; али одмах по свршетку поново је оживела, само у знатно мањем обиму услед забране извоза житарица из једне области у друге.

За време Турака почела се ширити и друга печалбарска грана височког становништва и то на бази занатских знања. Наиме, поред аргатских дружина почеле су се стварати и мале занатске групе (лончара, циглара, а нарочито дунђера). Ова појава постала је масовнија, па чак и превазишла остале печалбарске гране, тек са ослобођењем од Турака. Тада је сваке године преко хиљаду људи одлазило само у дунђерлук, и то у првом реду у Загорје, потом за Влашку, Софију и Србију. Овакав развој дунђерлука условиле су крупне промене у привредном и друштвеном развоју поменутих области. Најпре треба поменути рушење турског феудалистичког режима и стварање националних државица са слободним селима и сопственим поседима. Ђевошта о томе каже Ј. Петровић: „После руско-турског рата, пошто су Румунија и Србија, која је увећана са четири округа, постале независне и створена Бугарска у свим тим земљама осећа се привредни напредак. У ослобођеним окруженима Србије, где спада ова општина, привредни поредак се мења. Ослобођени од феудалних обавеза и турског насилничког режима уопште земљораднички посед постаје сав и потпуно слободан, зајамчава се лична имовинска безбедност, и производња се повећава, јер селјак ради све за себе. Улога новца јача: 1. услед побољшања услова за привредну делатност; 2. што је новац нарочито потребан за откуп турских земаља; 3. што се сада сви порези

плаћају у новцу и још поступно повећавају; 4. што потребе за куповином код становништва расту у додиру са културнијим животом, који доносе народне државе у додиру са културном Европом....“ (15, с. 16). Овоме треба додати још и појаву јаког уситњавања индивидуалних газдинстава. У тим узроцима лежи даље јачање и гранање печалбарства у Високу, а у првом реду дунђерлука. Селјак, ослобођен од спахија и чифчиског положаја, а нарочито појава делидбе и тежња за изградњом сопствене и одвојене куће, условили су масовну изградњу кућа, а тиме и већу потражњу дунђера — зидара, које је Висок одмах усавршио у довољном броју. За дунђерлук су се исто стварале дружине, али не на исти начин и у истом облику какве смо видели код аргатлука. Овде се место драгомана јавља мајстор на челу дружине, који је уједно и закупац посла и закупац радне снаге. Тако мајстор изврши погодбу посла око подизања неке куће, од ока „ђутуре“, или од наднице, а потом независно од ове погодбе изабире себи раднике и посебно са њима уговара висину наднице. Обично се у дунђерлук полазило око 6 маја (Ђурђевдан) и то у загорске села, па и градове као Видин, Лом, Берковицу и Плевен (15, с. 17). Деси ли се да заврше брзо грађевински посао, а потом не нађу други, онда прелазе на обављање пољских радова и до краја сезоне остају као аргати. Ако погледамо тип кућа у Загорју и Високу из тог времена, видећемо да су оне потпуно идентичне, што указује да су дело једних руку — руку височких дунђера. Ја сам имао прилике да у времену од 1941 до 1944 године у циљу набавке кукуруза и пшенице пропутујем добар део Загорја и запазио сам мноштво кућа које су и по типу и по материјалу одговарале височкој кући. Старији људи из Загорја су још и тада памтили име мајстора који им је кућу градио. Обично су то били Завојци, а потом Брложани и Росомачани. После Првог светског рата дунђерлук се као печал-

Одлазило: у дунђерлук	у Цари- град и Добрини	У Влашку и Загорје				У Србију у Висок			
		Г о д и ш њ е				Д н е в н о			
	1865	1870	1880	1895	1912	1920	1930	1942	1950
Број дунђера	100	300	800	1.000	1.200	300	200	100	100
Зарада мајстора са 5—6 чирака	200	300	400	500	1.000	10	20	400 л	500
Зарада обичног радника	70	80	80	120	240	8	18	350 л	450
Зарада чирака	40	40	60	70	120	3	8	150 л	300

барска грана потпуно потискује из ових крајева и његова се делатност своди на Висок и најужу околину. Нове границе су несумњиво негативно утицале на даљи развој дунђерлука у по-

менутим областима; али оне нису биле једини одлучујући фактор за његово потискивање из осталих крајева Србије. Овде је вероватно важнији узрок био појава црнотравских зидара, који подижу модерније куће од ћерпича и цигле, а потом и све већа потражња добрих мајстора за прераду млека у качкаваљ, те се Височани не труде да се даље усавршавају као зидари, већ се у све већем броју сврставају у ред најбољих мајстора за прераду млека у качкаваљ.

Јачање и разграђивање пољопривредне делатности, усавршавање техничких средстава у обради земље, стварање крупних поседа и јачање капиталистичких елемената у граду и на селу јесу основни узроци који су после Првог светског рата изазвали појаву новог облика печалбарства — слугарење („момштина“). Много пре тога слугарење је било врло редак случај на бујерским имањима у Влашкој, код турских спахија; тако да његов почетак треба тражити још у доба феудалних односа, а максимални развитак у времену капиталистичке епохе. Трговци и занатлије по градовима као и аристократија све више су узимали најамну радну снагу — слуге, за обављање трговачких, пољских и домаћих послова. — Ако је трговац имао поред трговачке радње још и виноград, онда му је био потребан чувар; а ако је уз то имао још и кафану, потребни су му били коњушар, кувар и др. За кућу, пак, била му је потребна кућна помоћница — служавка. Сеоским газдама били су потребни пастири и пољски радници (косачи, орачи др.). Овакву радну снагу тражило је новостворено друштво, а височко становништво, које је увек имало радне снаге напретек, морало се повинovati овим друштвеним односима, и ради тога се сваке године давало по неколико стотина снажних младића и девојака, деце и старца градским и сеоским газдама на служење. Слуга је обично узиман за 6 месеци или годину дана. Дан ступања у службу обично је био Ђурђевдан, а дан иступања Дмитровдан. Народ Висока каже: „До Ђурђевдан свака птица нађе своје гнездо, а височки слуга свога газду“. То су били тешки дани за височке печалбаре, који су од стране газда немилосрдно експлоатисани у циљу што већих профита: градски трговац гледао је да уложени капитал од 100 динара троструко наплати, па је радник морао и преко 20 часова дневно да ради у кући, пољу и дућану. Па ипак људи су се грабили да служе и градског и сеоског газду. Преко хиљаду људи годишње одлазило је да служи да би зарадили новац за порез и исхрану своје породице. Тај облик печалбарења је био најтежи начин експлоатације, па су га сматрали проклетством — на раду се умирало, а зарађивала се само кора хлеба. Стање слугарења од 1860—1950 године изнето је у табели на стр. 162.

Још дете није завршило ни основну школу, а немаштина и беда његових родитеља терале су га од огњишта родитељског дома у свет — у печалбу.

Број слугу и време служења	Влашка			Загорје и Пиротска котлина				Висок и Пиротска котлина			
	1860	1870	1880	1890	1895	1910	1912	1920	1930	1940	1950
Број слугу	20	40	70	120	150	180	200	400	1.200	400	100
Од Ђурђев до Дмитров-дана	70	100	100	120	130	200	250	500	1.500	6.000	1.200
Од Дмитров до Ђурђев-дана	30	40	70	80	85	100	120	300	800	4.000	8.000

Насупрот овом броју људи, који су морали услед превелике породичне беде да се баве слугарењем, у Високу, а нарочито у Горњем Високу, јавља се изванредан број девојака које одлазе у слугарење по неколико година пре удаје; не толико ради зараде новца, колико ради бољег обучавања у кућевном раду, како би сутра у сваком погледу постале одличне домаћице и културне жене. Та је појава бивала све чешћа, па су је чак и богатије девојке примењивале.

Број слугу по узрасту најбоље се види из овог табеларног прегледа, састављеног на основу прикупљених података са терена за 1930 годину.

У з р а с т	Упослено		Од Ђурђев до Дмитров-дана		Од Дмитров до Ђурђев-дана	
	у граду	у селу	у граду	у селу	у граду	у селу
Од 12 до 18 год.	200	100	200	100	150	20
Од 19 до 25 год.	150	350	150	350	100	150
Од 26 до 50 год.	60	160	60	160	50	50
Од 51 до 70 год.	100	80	100	80	20	80
С в е г а	510	690	510	690	320	300

Највећи проценат од овог укупног броја чине људи из Доњег Висока и то у првом реду из Завоја, Копривштице, Покривеника, Беле, Паклештице и Велике и Мале Лукање.

После слугарења под напред наведеним условима, у капитализму се јавља и одилажење „у качкаваљ“, као сасвим нов вид печалбарења. Овај вид се јавља баш онда када се дунђерлук и аргатлук све више губе из допунске привредне делатности овога краја, а само слугарење се није могло развити до те мере

да би могло да апсорбује све височке печалбаре, те мањи број одлази на рад у Америку, а већи, постепеним стицањем знања, све више продира у израду качкаваља. У почетку, такви мајстори су налазили упослење по бачијама Старе Плавине, Забрђа, Заглавка, Суве и Влашке Планине. Касније, са повећањем њиховог броја, када их бачије поменутих крајева нису могле више све упослити, изванредан број је почео одлазити у бачије Источне Србије, а потом у Војводину и остале крајеве наше земље где се израђивао качкаваљ. До те појаве дошло је тек после свршетка Првог светског рата, када је чувени трговац качкаваља из Пирота, Милутин Манчић, преузео у своје руке највећи део израде качкаваља у Војводини, где људи нису били ни вични ни добри мајстори, па је он за тај посао морао узимати добро извешбане височке мајсторе. Тако већ 1939 године само из Рсоваца је одлазило око 200 људи, а из читаве области више од 700 људи. Дobar део ових печалбара се временом исељавао у Војводину, где су оснивали своје млекарске радионице и предузећа, тако да су до тога времена успели да сопственим снагама и у сопственим радионицама обухвате највећи проценат прераде млека у Војводини.

Други светски рат и послератни период важе као два крупна момента за даљи развој печалбарства Висока. Наиме, Други светски рат само је изменио правце дотадашњих одлажења у печалбу, али га није и ликвидирао као привредну грану. Печалбари Висока се поново крећу преко гребена Старе Планине и спуштају у Загорје, па чак и Добруџу, и то не као њихови преци у својству аргата, дунђера и амала, већ у својству чувара поља, сеоских пастира, мајстора качкаваља и др. За Други светски рат може се рећи да је само обновио старе путеве печалбарства и да га је све до Народне револуције одржао у животу.

Тек после Другог светског рата, са победом прогресивних снага над фашистичким завојевачем и народним непријатељима, када су наши народи, па и Височани, под руководством КПЈ из основа изменили лик и облик привредне структуре, измењено је и само печалбарство ове области. Нова народна власт на челу са КПЈ схвативши печалбарство као велику нужду народа, које је он морао обављати јер му је било наметнуто рђавом политиком свих владајућих класа претходних режима, предузела је низ мера да би га ликвидирала. У том циљу, како смо напред видели (види одељак о главним политичким и економским променама у социјалистичком друштвеном и привредном систему), она је предузела ширу колонизацију сиромашних и у Народно-ослободилачком рату нарочито заслужних породица, конфискацију непријатељске имовине и њено додељивање сиромашним породицама, повлачење сељаштва из пољопривреде и др. Све ово је довело да се и најмасовније печалбарске гране постепено губе, или само провлаче као ствар која је доживела своје последње часове. Међутим, ипак се печалбарство као појам у свести поједи-

них Височана још увек одржало. Ту у првом реду треба поминути велики број данашњих чиновника-службеника по државним установама и предузећима у Пироту, Димитровграду и др. местима наше земље, који су се упослили у њима, али су још увек, постојањем својих земљишних поседа и породица које живе на њима, везани за село, те свој радни положај у установама или предузећима и данас сматрају привременим и печалбарским. Отуда и та честа појава да се на свим тим местима они повремено појављују и задржавају само у месецима када им временске прилике не дозвољавају да обављају пољопривредне послове на селу. Овај број службеника из дана у дан све више потпада под градски утицај, те напушта своје село и везује се за град. Може се очекивати да ће се у најскорије време и ова појава искоренити.

Насупрот свему овоме, највећи део височког становништва уз свестрану помоћ и свакидашњу бригу КПЈ и народне власти почиње да све јасније гледа свој даљи опстанак и удобнији живот не у печалбарству, већ у сопственој производњи, односно у проширеној пољопривредној производњи као основној привредној грани.

III. ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ

Трговина и саобраћај у Високу се могу посматрати као посебне привредне гране, мада немају толику производњу моћ, као височко сточарство, земљорадња или домаћа радиност. У ширем смислу трговина се може сматрати као реализатор вишкова височке производње и набављач мањкова потрошње, односно као посредник између домаће потрошње и извоза, с једне стране, и домаће производње и увоза, с друге стране, а саобраћај више као спона између производње и тржишта, јер и једно и друго у националном дохотку учествују са незнатним процентом.

Услед природних и друштвено-економских противречности између појединих делова у самој области, као и оних између Висока и његових суседних области, ове привредне гране појавиле су се врло рано у облику унутрашње и спољашње трговине и саобраћаја. Захваљујући, пак, своје географском положају (одваја Загорје и влашко-пантијски басен од нишавско-маричке удолине) као и свом периферном положају према Бугарској (северна и источна граница у целини иду граничном линијом између Југославије и Бугарске) трговина у Високу се појавила, мада не тако жива, као унутрашња и спољашња транзитна трговина.

УНУТРАШЊА ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ

Потрошња основних животних производа по становнику, са незнатним отстапањима од средњих вредности, је доста рав-

номерна по селима свих делова Висока. Насупрот овоме, као што смо напред видели, а сходно разлици у размештају појединих природних и економских богатстава, развила се по садржини и обиму друкчија производња у Горњем, а друкчија у Доњем и планинском делу Висока. Тако су се у планинским насељима, захваљујући пространим пашњацима и буковим и четинарским шумама, с једне, и врло малим ораничним површинама, с друге стране, развиле у великој мери сточна и дрвна, а у врло малој ратарска производња. У горњевисочким, пак, насељима, благодарећи доста плодним и врло пространим ораничним површинама као и због оскудних и врло слабих пашњака и шума, интензивнија је ратарска, а врло слабо је развијена сточна и дрвна производња. Нешто друкчије је са производњом прехранбених добара у доњевисочким насељима, која, услед недовољних и по квалитету најгорих пашњака, шума и ораница, нису у могућности да ни издалека приближе своју ратарску, сточну и дрвну производњу обиму и садржини своје потрошачке моћи. Таква разнолика производња, а једнолика потрошња основних добара, довеле су до појаве стварања различитих вишкова у производњи (сточних и дрвних по планинским, ратарским и горњевисочким, а скоро никаквих у доњевисочким насељима), с једне стране и до мањкова у потрошњи (сточних и дрвних у горњевисочким, ратарских у планинским, а једних и других у доњевисочким насељима), с друге стране. Саме те околности довеле су до појаве да и данас горњевисочка насеља увозе из планинских 50% или око 6.000 м³ огревног и грађевинског дрвета, вуне и вунених прерађевина 10% или око 1.000 кг, сира 10% или 700—1.000 кг, урде 20% или 800—1.000 кг од своје укупне потрошње; и обратно, планинска насеља увозе из горњевисочких села: крушне стоке око 20% односно 23 грла, житарица 4% односно 12.000 кг, ракије 3% односно 700—800 лит. и нешто мало воћа и поврћа. Наравно, интензитет ове трговине, зависно од остварених вишкова и мањкова, раније није ни приближно био раван данашњем. У времену док је становништво читавог Висока имало исти облик производње, тј. само сточарску и нешто мало ратарске, као што је био случај у турском привредном режиму и док су вишкови производње и мањкови потрошње били квалитативно и квантитативно исти по свим селима, до међусеоске трговине није ни могло доћи, јер није било узајамног интереса. Касније, када је та разлика постала виднија, а залихе тржних добара веће, интензитет трговине се повећао. Могућност проширења њеног интензитета је у релативно блиској будућности засада врло мала, јер зависи од повећања ратарских вишкова односно повећања извоза из горњевисочких насеља у којима је он из године у годину пасиван са око 2—3 милиона динара. Али зато неће доћи ни до смањења, јер се та пасива, маколико она била велика, надокнађује многобројним занатским услугама, које горњевисочке занатлије чине планинским сточарима и ратарима.

Посматрајући ужи склоп ове трговине види се да је она нарочито жива између Доњег и Горњег Криводола, с једне, и Росомача и Сенокоса, с друге стране. То је и нормално када се зна да су Горњи и Доњи Криводол једина села са апсолутним вишковима житарица, али и једина са апсолутним мањковима сточарских и дрвних производа у Горњем Високу, и да су им Росомач и Сенокос, који као планинска насеља располажу сточним и дрвним вишковима, најближа. Одвијајући се увек на бази размене („трампе“) — жито за дрво или неки сточни производ (1 кг вуне за 10—12 кг пшенице, или 1 кг урде за 3 кг пшенице итд.), она је увек у повољном положају, јер се вредност увезених увек поклада са вредношћу извезених добара и код једних и код других насеља. После ових, нарочито је жива трговина између Славиње и Росомача у којој Славиња више увози него што извози. Али, захваљујући многобројним и веома развијеним занатима у Славињи, она није у неповољном положају, јер се мањак извоза надокнађује многобројним занатским услугама, у којима пак Росомач више оскудева него макоје друго височко село. Тако, ако је занатлија хтео да увезе за себе сир, урду, вуну или дрво, он их је добијао од своје муштерије из Росомача, а на рачун учињене му неке занатске услуге.

Нормално би било да доњевисочка села одржавају скоро равномерне трговачке везе и са планинским и горњевисочким насељима и то искључиво у увозу, што међутим, није редован случај. Наиме, са горњевисочким насељима она све до данас нису трговала, док су из планинских насеља искључиво увозила, а не и извозила. И један и други случај имају своје оправдане разлоге. У првом, до трговачких веза са горњевисочким насељима, и поред интереса, није могло доћи не само због брзог исцрпљивања горњевисочких житарица од стране Росомачана и Сенокосана, већ и због врло слабих саобраћајних веза кроз кањонску и скоро непроходну клисуру Владикину Плочу, као и због много ближе, саобраћајно добро повезане и житом много богатије Пиротске котлине. У другом, били су одлучујући, не само блиске и врло јевтине шуме, веома пространи и богати пашњаци, или у сваком погледу довољни и врло јевтини сточни производи, већ и, у првом реду, повољан облик плаћања увезених производа; плаћање у виду зарађивања као слуга, косач и др. Тако, ако је неком доњевисочком домаћинству, претежно из Завоја, Копривштице и Покривеника, била потребна испаша за стоку, четинарска грађа или који сточни производ, његови чланови су претходно морали као сеоски чувари стоке или слуге на туђем поседу у Топлсм Долу и Засковцима прво зарадити, па тек онда известити или са стоком пашњаке искоришћавати.

На крају да напоменемо, да поред међусеоске, унутрашња трговина се у Високу развила и у облику унутарсеоске, тј. између појединих домаћинстава различитих друштвених и привредних категорија. Обично се она одвија између занатских и

земљорадничко-сточарских домаћинстава или између богатијих и сиромашнијих а поготово између богатијих и, беземљашких; у првом случају на бази плаћања занатским услугама, а у другом и трећем на печалбарској основи — служењем и надничарењем.

Дакле, све у свему, унутрашња трговина је и у једном и у другом облику сведена искључиво на размену ратарских производа Горњег Висока за сточарске и дрвне продукте планинског дела Висока. Уколико и постоји новчана размена она је незнатних размера; искључиво се своди на дојкиначку трговину чамовсм грађом са горњевисочким занатлијама и суседним планинским насељима, која иначе у својим атарима немају четинарских шума. Трампа, односно непосредна размена продуката у унутрашњој трговини учествује са 95%, док размена добара за новац само са 5%. Први начин трговања, иако стар колико и трговина, одржао се све до данас само захваљујући томе што домаћинства и једних и других насеља долазе до неопходно потребних животних производа без икаквих трошкова тј. без плаћања пијачних такса и транспортних трошкова приликом отпремања извозних и допремања увозних производа до и са димитровградске и пиротске пијаце. До другог начина трговине — купо-продаје дошло је углавном искључиво између столарских занатлија, које немају довољно пољопривредних добара ни за себе акамоли за размену у Горњем Високу, и домаћинстава са истоветним увозним и извозним артиклима у планинским насељима.

Захваљујући појави каквог таквог међусеоског промета робом развио се у одговарајућој мери и унутрашњи саобраћај. Аналогно положају насеља, конфигурацији терена између појединих насеља у овом или оном делу Висока, с једне, и природи и обиму посла, с друге стране, промет робе, одлажење родбини итд., појавио се унутрашњи саобраћај у различитим облицима: пешачки, каравански, колски и саонички са одговарајућом мрежом путева и саобраћајним средствима. Тако, између Каменице и Росомача и Сенокоса, Росомача и Јеловице, Брлога и Рсоваца, Рсоваца и Паклештице, Дојкинаца и Паклештице, Дојкинаца и Топлог Дола, Дојкинаца и Беле, Дојкинаца и Гостуше, Гостуше и Беле у првом реду због врло слабог међусобног промета овом или оном робом, чија количина ниједне године не пређе 1.000 килограма, а потом и због врло сложене конфигурације терена између њих, јер су сва ова села расположена у оделитим, врло дубоким скоро кањонским попречним долинама из којих се тешко пење у планине и прелази из једне у другу, изграђени су само пешачке стазе и врло рђави и уски путеви, на којима се најчешће одвија пешачки, а у изузетним случајевима и каравански, као једино могући и једино рентабилни саобраћајни облици. Ако би се хтео пребацити већи терет него што може да понесе човек или брдски коњић, између појединих наведених села мора се то учинити врло заобилазним путевима, који су понекад и по десет пута дужи од најпречег. Тако например, ако би се хтео пребаци-

ти неки већи терет од Рсоваца до Паклештице, то се не би могло учинити најкраћим путем, јер он води кроз непроходну кањонску клисуру Владикине Плоче, већ путем Рсовци—Пирот—Нишор—В. Лукања—Паклештица, који је од првог дужи неких 40 километара. То је и један од главних разлога што се између Горњег и Доњег Висока није појавила унутрашња размена добара, мада за то постоји извештан интерес код доњевисочког становништва.

Насупрот предњем, између сеоских насеља распоређених у уздужној долини Височице, с једне, и насеља у попречним долинама Каменичке, Росомачке, Јеловичке, Дојкиначке, Белске, Гостушке и Засковачке Реке, с друге стране, становништво је, користећи доста уравниене, простране и благо нагнуте равни дуж речних токова (због великог промета, не само између самих насеља, већ и, у првом реду, са Димитровградом и Пиротом као њиховим јединим економским, административним и културним центрима) изградило 3—5 м широке и туцаником насуте путеве, који су омогућили врло жив не само пешачки и каравански, већ и колски, саонички, па чак и аутомобилски и бициклически саобраћај. Овај саобраћај је новијег датума, а условљен је како економским приликама, тако и потребом за што ефикаснијом одбраном у случају напада Бугара на нашу земљу. Овај моменат је, поред тога, нарочито утицао да се још 1930 године сва села повежу телефонском мрежом и да се између њих успостави телефонски и телеграфски саобраћај. Истина, он је за време окупације био обустављен, јер је читав телефонска мрежа била уништена; али је, захваљујући брзој обнови, поново успостављен и то на два линијама: димитровградској и новоизграђеној пиротској. Али, као што је већ речено, читав овај саобраћај је више намењен спољним економским везама, а само незнатним процентом, са неких, 20%, унутрашњим потребама. То нарочито важи за телефонски, поштански и телеграфски саобраћај, код кога је тај удео 2%, па и он у целини отпада на војску и остале државне установе.

Нешто друкчије је са саобраћајним приликама у сеоским атарима. Наиме, ради прикупљања летине и обављања различитих сезонских послова на појединим, иначе врло разбацаним и по 10—15 км од сеоских насеља удаљеним парцелама, као и ради искоришћавања огромне дрвне масе у шумском и испаше у суватском региону Старе Планице, изграђена је врло густа и по квалитету веома разнолика мрежа путева. То су уске стазе до 0,5 м; путеви од 1—3 м, наравно без туцаника, итд. Обично се зракасто разилазе у свим правцима од села и то: као улазни у дубодолинама и силазни низ планинске гребене, повијарце и била. Зато је на њима најчешће развијен пешачки, каравански и нарочито саонички, а незнатно и колски саобраћај, који се претежно одвија једнососовинским, а ређе и двососовинским колима. Особито је отежан саобраћај у току оштрих зима, када су

путеви завејани са понеколико метара дебелим снегом, па се на њима једино помоћу примитивних „крпа“, а тек у најновије време и скијама одржава пешачки саобраћај. Интензитет овог саобраћаја, зависно од летине, по годинама је врло различит; али просечно на једно домаћинство отпада годишње по 60.000 кг и то, на пешачки и каравански 10%, саонички 50 и колски 40%.

СПОЉАШЊА ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ

Унутрашњим привредним животом Висока су постепено све јаче завладала три битна елемента, која су временом постала пресудна у височној привредној политици.

1. Велики несклад између производње и потрошње основних потрошних добара и то: код ратарских у виду милионских мањкова, а код сточарских и дрвних производа у виду милионских вишкова;

2. потпуна отсућност производње соли, петролеја, дувана, памука, колонијалне робе, гумених опанака и других, који се иначе у Високу у милионским вредностима и количинама троше; и

3. врло слаба моћ унутрашњег тржишта, тј. отсућност једног снажног унутрашњег и економског центра да све вишкове производње у потпуности реализује и све мањкове потрошње подмири. Покушај са Великом Лукањом, да се одмах после ослобођења од Турака преко њеног уздизања до средњег административног центра уздигне и до економског центра, брзо је пропао; јер су ка њој гравитирала само села Доњег Висока, док су села Горњег Висока одлуком Берлинског конгреса била припојена бугарској кнежевини, па се ни као административни, ни као економски центар није могла више од неколико година одржати.

После ослобођења од бугарских окупаторских власти, тј. од 1944 године па све до данас, чињени су покушаји да се стварањем месне народне власти, а нарочито оснивањем општинских одбора у Вис. Ржани, В. Лукањи, Каменици и Д. Криводолу они изграде у мале локалне центре и то не само административне, већ и културно просветне, саобраћајне и трговачке. У том циљу је у њима концентрисана општинска власт, отворене су општинске телефонске и телеграфске станице, затим седмогодишње и осмогодишње школе; формиране су станице за откуп пољопривредних вишкова, купо-продајне задружне сеоске продавнице, набавно-продајне продавнице трговачких предузећа „Обнове“ и „Висока“. Међутим, ни ти центри нису ништа више могли постићи него што се првих дана остварило. Локалистичке тенденције, одвајање у административном смислу, нису дозвољавали да се цео крај обједини културно, политички и економски.

Да би се све те противречности унутрашњег привредног живота бар колико-голико ублажиле, височко становништво је вечито морало да се бори за изналажење спољних тржишта, како за покриће мањкова своје потрошње, тако и за реализацију вишкова производње, тј. да развија живе трговачке и саобраћајне везе са свим оним областима у којима је могло да реши ову или ону противречност свог унутрашњег привредног живота.

Кроз све етапе друштвеног и привредног развоја Висока, склоп његових спољашњих економских веза није остао непромењен; већ се аналогно историским збивањима и економско-друштвеним променама и сам мењао. Тако, довољно је било да се гранична линија између Бугарске и Југославије помери са главног гребена Старе Планине ка Нишу или Софији, односно, на југ или север од Висока, па да се читава спољна економска политика височког становништва, зависно од тога да ли се Висок припаја Бугарској или Југославији, преоријентише ка првој или другој земљи. Или пак, да се промени правац спољне економске политике Југославије или Бугарске, тј. државе којој припада, па да се сагласно њој и целокупна спољна економска политика Висока промени. Али, са којим ће се тржиштем Висок повезати, да ли са Загорјем, Годечом, Софијом, Добруцом или Пловдивом, ако би се налазио у склопу Бугарске, или са Пиротом, Војводином, Босном, Македонијом или чак и Дубровником и Млечима, када је био у склопу средњовековне Србије и касније Југославије, или са свим поменутиим тржиштима истовремено, када се налазио у склопу Турске империје, одлучивали су следећи фактори: удаљеност и саобраћајне везе између Висока и тржишта, повољне цене увозним и извозним височким артиклима, а нарочито да тржиште буде уједно и добар потрошач извозних и добар понуђач, односно произвођач, височких увозних артикала. Овакве услове у спољној економској политици постављао је највећи број височких газдинстава, у првом реду средњачка, која су због своје склоности за трговину трампом — вуну, масло и сир за пшеницу и кукуруз — увек тражила тржиште са производњом добара супротном њиховим извозним, а у складу са њиховим увозним производима. Али како сва височка газдинства немају подједнаку тржишну моћ, тј. куповну и продајну, то је поред предњих спољашње тржиште морало да испуни и ова два услова: да има велику потребу за најамном радном снагом како би и височким сиромашним газдинствима, која иначе нису имала довољно производа, омогућило да путем размене подмире своје мањкове потрошње; или пак да има велику новчану платежну моћ, како би могло да откупи све извозне вишкове који су богатим газдинствима преостајали после извршене непосредне размене.

1. **Средњовековна спољашња трговина и саобраћај.** — Захваљујући само таквој спољној економској политици височког становништва може се објаснити што је кроз читав Средњи век,

све до доласка Турака, његов економски живот био већином оријентисан према Пироту (у долини Нишаве), Ђипровцу, Копиловцу, Железни и Клисурси (у Загорју), и нешто према Влашкој, па чак и Дубровнику и Италији.

Наиме, у том времену су се у Загорју, у подножју Старе Планине налазили Ђипровац или Чипоровци, Копиловац, Железна и Клисурса као познати средњовековни рударски и трговачки центри, које су држали у својим рукама дубровачки трговци преко својих предузимача Саса. Најкраћи, пак, пут од Дубровника до Ђипровца идући преко Оногшта, Брскова, Пећи, Косова, Новог Брда, Топлице или Јабланице, Лесковца, Власотинаца, Лужнице и Пирота, водио је преко Висока, па се њиме највероватније одвијао сав транспорт рудног блага од Ђипровца до Дубровника (13, с. 182). Говорећи о појави печалбарства видели смо да је сву провозну робу држало у својим рукама ондашње височко становништво. Највећи део тадашње спољне трговине Висока одвијао се према Ђипровцу, Копиловцу и Пироту, као највећим и јединим центрима. Нарочито је добро била развијена трговина вуном, сиром, маслом, кожом, сувим месом, живом стоком итд., коју су Височани непосредно на њиховим панађурима реализовали. Особито су добро били познати и далеко чувени пиротски панађури, који су, како каже К. Костић, трајали „читав месец дана“ (13, с. 214). Поред ове непосредне, нема сумње да је била развијена и посредна трговина, коју су по свим знацима могли у својим рукама држати једино дубровачки и млетачки трговци. Наиме, било би врло логично да се претпостави да су дубровачки трговци, одлазећи преко Висока за своје рударске и трговачке центре у Загорју, непосредно куповали од Височана извесне количине вуне,¹ која је била потребна дубровачкој гласовитој фабрици сукна, и друге производе. Овом тврђењу иде у прилог и чињеница да је кроз цео Средњи век дубровачка трговина, како каже К. Костић, „захваљујући географском положају свога града, високој интелигенцији и живој активности својих трговаца, средњовековним политичким приликама и социјалном стању нашег народа“, и нарочито повлашћеном положају његових трговаца, који су добијали

¹ „Извоз вуне из српских земаља особито је порастао, када се 1433 године отвори у Дубровнику гласовита фабрика сукна. У јуну и јулу када је на планинама бивала „стрижба брава“ (овнова и оваца), трговци су од пастира куповали непрана руна, па их караванима носили у приморје, где се прала и прерађивала вуна“ (13, с. 38).

од српских и бугарских владара,² држали у својим рукама читаву извозну и увозну српску и бугарску средњовековну трговину (13, с. 14), а самим тим и изванредан део спољне трговине Висока, без обзира на то да ли је он онда припадао Србији или Бугарској.

Према закључцима Јиречека и К. Костића може се, такође, утврдити да су у Висок долазили и неки италијански трговци, и то нарочито у времену крсташких похода са Запада ка Јерусалиму, „када је додиром са Левантом почео ренесанс медитеранске трговине“ (13, с. 17).

Овом закључку иду у прилог следеће чињенице:

1. многобројне речи, које се и данас употребљавају у народном говору, а за које Јиречек и К. Костић тврде да су италијанског порекла као: *пјата* (piatto), *пенерка* (paniere), *манџа* (mangiare), *калчине* (calze), *пљака* (placca), *фустан* (fustagno), *бокџал* (boccale), *пеџар* (pecchiero), *барла* (baretta) и др. (13, с. 17);

2. историске поставке и записи. У регистру имена и титула владара који су у почетку XIV века имали односе са Италијом помиње се Михаило као „деспот Бугарске, господар Видина и зет краља Уроша . . .“ (13, с. 18). Полазећи од тога да је „господар Видина“ одржавао везе са Италијом може се, такође, узети као доказ да је сличне везе са Италијом одржавало онда и височко становништво. Пут од Италије до Видина, идући од Св. Срђа преко Скадра, Призрена, Новог Брда, Топлице, Лужнице и Пирота водио је преко јужног дела Висока, па се највероватније њиме одвијала читава та трговина (13, с. 182); и

3. постојање католичке колоније у Ђипровцу, Железни, Клисурси и Копиловцу; у којима је све до 1688 године имала превласт католичка црква. Наиме, она је у сваком од њих имала своју цркву и школу и лично се о њима столица „Св. Конгрегације из Рима бринула“ (13, с. 155).

Напред смо видели да је најкраћи пут од Рима до тих колонија водио преко Висока, па је сасвим нормално да се претпостави да је и Висок морао бити увучен у италијанску трговину.

Све ове чињенице нам указују да су онда италијански трговци извозили из Висока производе кућне дрвне индустрије (пенерке, пеаре, и др.), стоку и сточарске производе (коже јаг-

² У свим трговачким уговорима између Дубровника и кнеза Лазара, Вука Бранковића, деспота Стевана (који је све до доласка Турака држао Висок и у њему чак имао и свој јако утврђени градић Темаш), деспота Ђурђа, постоји клаузула: „и ко жели из земље мога господства ићи у Дубровник или Собин или Влах или ма чији човек по крповину, сваки слободно да иде, да га не оставља моје господство нити њефалија мога господства“ (13, с. 14). Цар Асен II назива Дубровчане „гостима свога царства“ (13, с. 15).

њеће, јареће и волујске), а уједно увозили фустане, бокале и др. робу, која је онда била потребна височком становништву.

Поред трговине с Дубровником, Италијом и околним трговачким центрима у Загорју и долини реке Нишаве, у Средњем веку Височани су одржавали живе економске везе и са Влашком, и то претежно на бази набавке влашке соли. Влашки сланици помињу се још у средњовековним записима и трговачким уговорима појединих владара. Тако их помиње још у IX веку немачки краљ Арнулфо.¹ Поред тога К. Костић каже да се „Влашка со увозила у Моравску, а тим пре у источне српске крајеве, који су за дуго били под Бугарима“.

2. **Спољашња трговина и саобраћај за време Турака.** — Потпадањем Висока под турску власт дошло је до битних промена, не само у унутрашњем привредном животу, већ и у спољашњем. У првом реду, височко становништво оставши без загорских тржитша (Ђипровац, Копиловац, Железна и Клисура), која су 1688 године Турци до темеља порушили и опљачкали,² отсечено од средњовековних приморских тржишта (Дубровник, Млетци и др.), после доношења познате турске забране на слободно трговање са градовима изван Турске империје, било је у могућности да потпуно слободно тргује једино са становништвом из Пиротске котлине и Северне Бугарске. Али, како Пиротска котлина са својим главним градом Пиротом и Северна Бугарска, која је остала без градских тргова, нису биле у стању да својом потрошњом апсорбују све количине височких извозних производа, нити да својом производњом подмире све количине височких мањкова потрошње, то је височко становништво било приморано да спољашњи економски живот оријентише и према другим трговачким центрима. Руководећи се, пак, напред изнетим принципима, оно је оријентисало извозну и увозну трговину искључиво према Софији, Пловдиву и Цариграду, као онда јединим тржиштима у Турској империји, која су у потпуности одговарала његовој спољној економској политици. И данас ће се чути да су у

¹ К. Костић у свом делу Стара српска трговина и индустрија каже да „немачки краљ Арнулфо 892 г., у почетку великог рата са Светопуком, шаље посланство Владимиру, наследника Михаила Бориса, да се обнови тулински савез, и да Владимир забрани извоз соли из Влашке у Мораву“ (13, с. 52—53).

² „Ђипровачки рудници, у којима се у XVII веку вадило гвожђе, сребро, бакара, злато, олово, престали су радити у катастрофи од 1868 г. Католичке општине у Ђипровцу, Копиловцу, Железној и Клисури не сачекавши аустријску војску, побунише се пре времена, Турци на њих навалише и бој се био по народном предању у долини Кутловице. Према писму никополског бискупа Антонија Стефанија, католици побуњеници зло прођоше: многи бише посечени, поубијани, измучени, одведени у ропство, а заостали разбегну се на све стране, нешто у Влашку и Сибињ; опљачкани и уништени многи дућани, млинови, виноградни, ливаде, шуме; многи грађани поубијани . . .“ (13, с. 157).

„турско време“, Пловдив, Софија и Цариград били „мала врата“ височком становништву. Овим хоће да се каже да све оно што је височком становништву у том времену било потребно, а није га могло наћи у својој кући, морало је потражити једино у Софији, Пловдину или Цариграду.

За ондашње прилике то је било и сасвим разумљиво када се зна:

1. да су Софија, Пловдив и Цариград лежећи на главном Цариградском путу били не само повезани dobrим путевима, већ и војском добро чувани;

2. да су били најближи трговачки центри Високу од свих осталих у ондашњој Турској Империји;

3. да су били настањени турским живљем, које је било одличан потрошач сточних производа; и

4. да су имали јако развијену трговину оних добара која је ондашње височко становништво трошило у великим количинама (со, шећер, памук, свилу, гвожђе и др).

Али ако је правац кретања спољне височке трговине био из основа измењен, тј. са Запада на Исток, то није и једина промена, коју су Турци у њој изазвали својим доласком у Висок. Начин, обим и садржина спољне трговине су, такође, претрпели знатне измене. Једино је непосредна трговина, бар за прво време, остала скоро иста, јер се као и раније одвијала путем панађура, вашара, манастирских и црквених сабора, или пак сваког дана путем „трампе“.

Од ондашњих вашара Височани су најчешће посећивали пиротске, пловдивске, софиске и цариградске, а потом берковске и фердинандске, који су се после рушења Ђипровца, Копиловца, Железне и Клисуре налазили тек у формирању као градске насеља. Наиме, дође ли који од поменутих панађура, било пролећни или јесењи, селјаци свакога села формирали би сеоске караване, којима су односили све оно што им је за продају: вуну, сир, масло, суво месо, кожу, „дудуке“, „цоваре“, „паралије“, „копање“, „ковчеге“, и др. на овај или онај вашар, а отуда доносили, у првом реду, со, житарице, разни кућни еспап и колонијалну робу.

Манастирски и црквени сабори имали су мањи значај за ондашњу височку спољну трговину, јер их је посећивао врло мали број људи из најближе околине, као и због тога што су трајали највише 3 дана. Међу њима нарочито је био чувен сабор Суковског манастира. Он је трајао 2—3 дана, а на њега су долазили не само људи из околине Трна, Пирота, Димитровграда, Лужнице, Црне Траве, већ и из Софије, па чак и Пловдива. Поред тога, долазили су и поједини трговци и откупљивали у првом реду све коже, а потом и крупну стоку и производе домаће радиности (чарапе, шалове, черге и др.). После овог дошли би сабори манастира „Св. Јована“ крај села Крупца, „Св. Кирила и Св. Јулите“ у Забрђу и „Св. Богородице“ изнад Височке Ржане. Овај

последњи је био од особите важности за височку спољну трговину јер се одржавао у самом Високу, трајао је два дана привлачио је људе, не само из Висока, већ и из Загорја, Забрђа и Пиротске Котлине. Ту су Височани куповали нарочито воће и поврће, а у замену продавали јагњад и јагњеће коже. Под заклетвом манастирског свеца давани су у закуп ради испаше сеоски сувати трговцима или суседним селима из Забрђа, Пиротске котлине и Црновунцима; склапани су уговори о закупу млека, сира, качкаваља, јагњади, коже и др. са трговцима из градова; и на крају, височки печалбари налазили су послодавце са којима су утврђивали цену и време извођења посла. Једном речју, све до данас на тим саборима свршавали су се најважнији сеоски послови — слуге су налазиле своје газде, а село свог партнера за увозну и извозну трговину.

Свакодневне трговачке везе, Височани су одржавали једино са становништвом из Пиротске котлине и северне Бугарске, односно Загорја. До тешњих веза дошло је захваљујући томе што је Висок као планинска област, са добро развијеним сточарством и вишком радне снаге, а са сасвим слабом ратарском производњом, нашао допуну у Пиротској Котлини и Загорју, као равничарским областима са развијеном ратарском производњом а сасвим слабом сточарском производњом, као и са недовољном радном снагом. Разлика у природним и производним условима, као и њихова велика близина, нагнале су становништво на врло рану и живу трговину. Уколико је разлика у производњи између Висока и ових двеју области бивала осетнија, утолико је размена између њих бивала све чешћа и већа. Нарочито је брзо расла производна разлика између Висока и Загорја, па је временом Загорје постало права житница, не само за Висок, него и за Знепоље, Лужницу, Црну Траву и др. области. Скоро свака породица или патријархална задруга из Висока је у том времену слала по једног или више чланова да путем печалбе или размене за своје продукте, дођу до загорског жита. Данас свака породица има у Загорју рођаке, чије се време исељавања скоро и не памти, или уопште не зна. Од појединих исељавања можда је прошло и више од 200 година, па се ипак, иако се за то време изменило неколико генерација, оне знају као род. Томе је, доприносила чињеница да су се становници увек, кадгод се указала разлика, у првом реду због размене својих по карактеру различитих производа и одласка у печалбу, родбински повезивали. Временом њихове родбинске везе би ишчезле, али тежња за загорским блиским и за разменом врло погодним житом и кукурузом, као и жеља за височким сиром, вуном и сукном су ствари које су их увек, поново и много јаче везивале. Реткост би била да се ко само из чисто родбинских осећаја усуди да по цичи и зими превали опасан пут преко високог и дубоким снегом покривеног старопланинског гребена. Али, потреба за загорским житом је увек гонила Височане, да и по цени свога живота (људи су умирали или

били завејавани прелазећи преко старопланинског гребена) пођу у Загорје.

Читава непосредна трговина за све време турске владавине одвијала се претежно путем „трампе“, а нешто мало и за новац, односно онолико колико да се подмире све пореске дажбине и набави све оно што се није могло прибавити путем обичне размене. Нарочито је „трампа“ била примењивана у непосредној трговини са Загорјем ради набавке житарица и то: 12—15 кг жита или кукуруза за 1 аршин сукна, или 2—3 кг сира и др.

Насупрот непосредној трговини највеће промене претрпела је посредна трговина. Наиме, посредничку улогу коју су у височком увозу и извозу, све до доласка Турака, имали искључиво Дубровчани и Италијани, сада су преузели Турци и нешто мало Јевреји и Црноунци.

Турака трговаца, који су учествовали у височкој увозној и извозној трговини било је вероватно највише из Пирота. Они су, углавном, спролећа откупљивали велики број овнова и мушку јагњад и преко целог лета их товили на старопланинским сува-тима, а сјесени их гонили на софиске, пловдивске или цариградске вапшаре. Поред тога они су извозили и велике количине височког сукна за Босну и сира за Малу Азију. У увозној трговини су, такође, имали великог удела и то у увозу памука, свиле, кафе, самоковског гвожђа, а нарочито турског жутог гајтана, који се у Високу трошио у великим количинама као украс народне ношње.

Црноунци су после Турака били највећи височки увозници и извозници. Уствари они се у тој трговини јављају тек у XIX веку; али су за врло кратко време успели да узму у своје руке скоро читаву извозну трговину височког сира, масла, а касније и качкаваља. Све ово извозили су за Грчку односно Солун, а отуда увозили у првоме реду тамњан (овде познат као „грчки тамњан“), и нешто соли. Пред крај XIX века читаву ту трговину имао је у својим рукама Димитрије Дроса, а обављао је са својих 300 коња.

Јевреји су у почетку турске владавине, вероватно процентуално најмање учествовали у височкој спољној трговини, јер су се онда више бавили лихварењем односно давањем новца на зајам. Али касније, а нарочито пред крај турске владавине, они су успели да преузму читаву височку трговину кожом, као и добар део увоза соли из Влашке. У тој трговини учествовало је око 10 јеврејских породица, а нарочито породице Леви и Абраванели.

Пред крај турске владавине, за време наглог продирања капиталистичких елемената у производњу ових делова Турске Империје, дошло је до битних промена како у непосредној тако и у посредној трговини ове области. Као нарочито битна промена истиче се појава првих трговаца Височана и првих дућанчића за промет разном увозном и извозном робом Висока. Наиме, среди-

ном XIX века почели су поједини људи из Висока — да се појављују као „калаузи“ пиротских и других градских трговаца, и то у куповини височке стоке. Тај систем извоза и увоза путем калауза се временом толико раширио да већ пред крај турске владавине није било скоро ниједног села у Високу у којем није било калауза овог или оног трговца из Пирота. Временом су се сви ти калаузи потпуно или делимично осамосталили, па су чак поједини, стекавши извешан капитал путем добијања извесног процента од својег посредништва, отварали дућанчиће, у којима су крчили прекупљену со, шећер, тамњан, дуван и неку другу робу. Од свих тих трговаца и „калауза“ у Високу су у том времену били најпознатији Коста Младеновић-Гага из Топлог Дола и Славча Аџијин из Росомача.

Из скоро истих разлога је дошло до промене у непосредној трговини. Све већим увлачењем градског и сеоског становништва у робно-новчану производњу и трговину, дошло је до појаве првих пијаца у свим већим градским насељима око Висока, а потом и до формирања њихових гравитационих сфера. Од Високу најближих градова прва је Софија добила своју пијацу, па су за врло кратко време скоро сва височка сеоска насеља била увучена у њену гравитациону сферу. Касније, када су Видин и Пирот такође добили своје пијаце, сва височка села припојила су се сталној пиротској гравитационој сфери, док су према Софији и Видину задржала повремени карактер гравитације и то: горњевисочка ка Софији, а доњевисочка ка Видину.

3. Спољна трговина и саобраћај за време капиталистичког друштвеног и привредног система. — Потпуно отсецање Висока од Влашке, Загорја, Софије, Пловдива и Цариграда после распарчавања Турске империје на неколико балканских државица и успостављања државних граница између њих; измена у социјалној и привредној структури височког становништва; појава државног монопола у увозној и извозној трговини соли, петролеја, шећера, дувана и неке друге робе; као и појава повлашћених трговаца и трговачких компанија у извозној и увозној трговини читаве Србије; и на крају, скраћивање времена транспортовања увозне и извозне робе од произвођача до потрошача после ишчежавања караванског саобраћаја и изградње железничке пруге у долинама В. Мораве, Ј. Мораве, Вардара, Нишаве, Марице и др — све су то били фактори који су височко становништво приморали да по другипут у својој историји из основа измени читав свој дотадашњи економски живот и прилагоди га онаквом животу какав су Милош и његови наследници за више од пола столећа изграднили у Србији.

а) Склоп спољашњих економских веза. — Као и увек пре тога, када је долазило до померања државне границе на север или југ од Висока, после успостављања српско-бугарске границе на главном гребену Старе Планине, у првом реду је дошло до ко-

ренитих промена у склопу височке спољне трговине. Те промене огледају се у следећем:

1. Отсецањем Висока од Загорја, после успостављања српско-бугарске границе височко становништво је скоро читаву своју увозну трговину жита преоријентисало од Загорја према Пиротској Котлини, а касније према Војводини и Космету када су припојени Југославији. Према сачуваним списковима увоза житарица општине Вис. Ржане за 1928/29 економску годину излази да је те године ова општина увезла око 25 вагона кукуруза и пшенице и то 70% из Војводине, 10% са Космета и 20% из Пиротске и Димитровградске котлине.

2. Изоловањем Висока од Влашке, после успостављања државне границе између Србије и Румуније, а нарочито после преузимања увоза соли од стране државе, височко становништво је било приморано да поред влашке соли, у складу са опште државним увозом соли, почне да је увози и из наших приморских градова (Дубровника, Улциња, Котора и др), Босне па чак и из Грчке. Према подацима државног монопола у Широту је све до почетка Другог светског рата преко разне трговачке мреже продавано височком становништву просечно годишње око 50 вагона соли и то: око 15 вагона ситне морске соли пореклом из наших сланика и око 35 вагона камене соли пореклом из влашких сланика.

3. Отсецањем Софије, Пловдива и Цариграда од Висока после отварања Бугарске кнежевине између Србије и Турске, а нарочито од времена везивања читаве српске спољне трговине многобројним трговачким уговорима са западноевропским тржиштима (Аустријом, Италијом, Француском и Северном Африком) височко становништво је у складу са том општедржавном политиком читав свој увоз колонијалне робе, текстила и др. и читав извоз свих сточних производа преоријентисало од Софије, Пловдива, а знатним делом и од Цариграда, према тим тржиштима. Тако све до избијања Другог светског рата, око 70% извоза качкаваља и масла ишло је за Солун, Каиро и Александрију, а око 30% за Цариград, Северну Америку и др. тржишта; око 90% увоза колонијалне робе ишло је преко Аустрије, Француске, Енглеске и Италије, а свега око 10% преко Грчке и осталих земаља увозница те робе; око 100% увоза памука ишло је преко Египта итд. На крају се уопште за промену правца кретања височке спољне трговине може рећи да је ово био период у коме је височка спољна трговина, као саставни део општедржавне, била укључена у трговину са свим земљама са којима је онда наша земља имала трговачке везе.

б) Структурне промене. — Из скоро истих разлога дошло је такође и до промене у структури спољашње трговине и саобраћаја.

Поставши периферна област после припајања Србији, Висок је изгубио ранији значај једне транзитне области. Наиме, после успостављања српско-бугарске границе на главном гребену Старе Планине и линији Ком-Бела Вода-Суково дошло је до потпуног затварања свих путева, који су водећи преко Висока повезивали Загорје и Влашку са Понишављем, Забрђем, Знепољем, Лужницом и Црном Травом; а с тим и до замирања читаве транзитне трговине. Уколико се она, ипак, даље — одржала, бар за прво време после ослобођења, захваљујући отварању царинарнице на Белој Води (код села Вис. Ржане) и у теснацу Св. Николе (код села Равног Бучја) постала је после избијања, и после српско-бугарског рата 1885 године непожељна, а после изградње железничке пруге у долини Нишаве и на релацији Софија-Видин нерентабилна и ускоро је сасвим замрла; царинарнице су биле затворене, а читав транзит робе са Висока био је пребачен на долину Нишаве, тј. на новоизграђену пругу и царинарницу у Сукову.

в) Увоз и извоз. — За време средњовековног и турског феудалног друштвеног и привредног система непосредна трговина је имала прворазредни значај у извозу и увозу ове области. Међутим, од друге половине XIX века, а нарочито од ослобођења од Турака, са појавом првих височких трговаца, великих увозних и извозних трговачких предузећа по околним градовима (Пироту и Димитровграду) и државног монопола у извозу и увозу појединих артикала, када су градски и неки сеоски и страни трговци преузели највећи део увоза и извоза, непосредна трговина је изгубила свој ранији значај. У овој етапи височко становништво је непосредно учествовало са 40%, а градски, сеоски и неки страни трговци са 60% у увозу и извозу Висока.

Непосредна увозна и извозна трговина. — Нагли развој робе производње и стално повећавање стандарда живота потстицали су височко становништво на обимнију и чешћу непосредну размену добара. Међутим, градски вашари и манастирски и црквени сабори, који су све до ове етапе важили као главни носиоци непосредне трговине, због тога што су се одржавали једанпут или највише двапут годишње, нису могли у потпуности да задовоље па су се поред њих почеле отварати недељне пијаце. Истина, недељне пијаце по свим околним градским насељима постојале су још у другој половини XIX века тј. пре ослобођења од Турака, али оне тек у овој етапи добијају прави значај за непосредну трговину ове области.

Пре ослобођења од Турака, видели смо да је читаву непосредна трговина била оријентисана према загорским, софиским, пловдивским и цариградским вашарима и пијацама. Међутим, после ослобођења, са успостављањем српско-бугарске границе на главном гребену Старе Планине и линији Ком-Бела Вода-Суково, сви ти центри, како смо напред видели, били су потпуно

отсечени од Висока, па је његово становништво било приморано да сву непосредну увозну и извозну трговину пренесе на пиротске и димитровградске вашаре и пијаце. Од тада па све до данас они важе као главни носиоци височке непосредне трговине. Али, овде је важно истаћи да су пиротски вашари и пијаце имали много већи значај од димитровградских, јер су ка пиротским гравитирала сва села, док су ка димитровградским гравитирала само села Горњег Висока.

Просечна годишња снага пиротских и димитровградских вашара и пијаца види се из овог табеларног прегледа, састављеног на основу прикупљених података са терена и архивског материјала појединих општина (књиге издатих билета за стоку).

Производи	И з в о з		Производи	У в о з	
	Пирот	Димитровград		Пирот	Димитровград
Бели Сир	30.000 кгр.	5.000 кгр.	Пшеница	30.000 кгр.	5.000 кгр.
Урда	5.000 "	500 "	Кукуруз	40.000 "	15.000 "
Масло	1.000 "	100 "	Поврће	100.000 "	10.000 "
Вуна	5.000 "	1.000 "	Грожђе	10.000 "	2.000 "
Јагњад и јарад	20.000 "	4.000 "	Воће	1.000 "	500 "
Овце и овнови	3.000 "	1.000 "	Крупна стока	1.000 "	100 "
Копање	800 ком.	—			
Заструзи	600 "	—			
Буклије	600 "	—			
Чутуре	50 "	—			
Ковчези	700 "	—			
Наћве	200 "	—			
Држаље	3.000 "	—			
Пармаци	2.000 "	—			
Косила	500 "	—			
Виле	500 "	—			
Љопате	1.500 "	—			

Снага пиротских вашара и пијаца је према томе просечно десет пута јача од димитровградских. Ово је и сасвим разумљиво када се зна да је Пирот као онда велики административно-управни (био је седиште Пиротског округа и Нишавског среза), културно-просветни (имао је потпуну мешовиту реалну гимназију, потпуну учитељску школу, нижу затлијску и трговачку школу), занатски (имао је више стотина занатлиских радњи), индустријски (имао је индустрију за прераду коже, индустрију гуме, индустрију зејтина и др) и трговачки центар (имао је преко 400 детаљистичких и 14 гросистичких предузећа), имао кудикамо већу економску (снабдевачку и потрошачку) моћ од Димитровграда, у коме је био смештен једино административно-управни апарат истоименог среза, непотпуна мешовита гимназија, а уз то

још и без развијене индустрије, са малим бројем занатлија (укупно је имао 93 занатске радње) и незнатним бројем трговачких фирми (укупно је имао 45 трговаца, 42 кафане и 2 књижаре).

Манастирски и црквени сабори, некада важни фактори у непосредној трговини ове области, у овој етапи су изгубили скоро сваки значај. Они су задобили више забавни карактер, а мање комерцијални; много мање но што су га имали на пример у Средњем веку, или за време турске владавине. Тако, док је за време Турака на све ове саборе допремана роба читавим караванима, у овој етапи могао се на њима видети само покоји торбар са поједним до највише два сандука воћа, поврћа или разних слаткиша, или понеколико калауза пиротских и димитровградских трговаца, да би на њима откупили неколико десетина кожа, односно онолико, колико се закоље за дотични сабор. Једино се свакодневна размена добара и то претежно на бази „трампе“ развила више него икада раније. Најбоље је била развијена између височких планинских села (Дојкинаца, Брлога, Јеловице, Росомача, Сенкоса, Топлог Дола, Засковаца, Гостуше и Паклештице) и пољских села у Пиротској и Димитровградској котлини (Извора, Бериловаца, Крупца, Гнилена, Великог и Малог Суводола, Блата, Трњане, Држине, Војенеговца, Жељуше и Градиње), а нарочито жива у јесен и пролеће. У раздобљу између 1930 и 1940 године само село Росомач је путем свакодневне размене извозило просечно годишње: 10.000 кг кромпира, 100 кг вуне, 300 кг белог сира, 500 аршина сукна, 500 кг урде, 1000 кг овса и др., а увозило 9.000 кг грожђа, 5.000 кг пшенице и кукуруза, 1.000 кг поврћа и др. Просечно узевши за читаву област може се рећи да је свако височко газдинство на овај начин увозило: 100 кг кромпира, 1 кг вуне, 5 аршина сукна, 3 кг белог сира, 5 кг урде и 10 кг овса годишње.

Посредна увозна и извозна трговина. — Као опште за посредну увозну и извозну трговину ове области треба истаћи да су се у њој аналого политичким и економским променама у овој етапи, одиграле крупне промене. Тако, док су у ранијим етапама читаву посредну увозну и извозну трговину Грчка држали страни трговци (Италијани, Дубровчани, Турци, Грци, Јевреји и др.) у овој етапи је добар део прешао у руке сеоских газда из саме области и трговаца из Пирота и Димитровграда, а само један незнатни део остао је и даље у рукама страних трговаца (Јаков Папа и брат из Цариграда, Зетар Караманлија из Солуна и М. Прекити из Цариграда). Поред тога ова трговина се не одвија више путем непосредног откупа или продаје од стране самих трговаца, већ се за њено несметано одвијање изграђује врло разграната трговачка мрежа: бакалнице, набавно-продајне задруге, кафане, задружне и привредне бачије за откуп млека и извоз качкаваља, као и читава војска накупаца и прекупаца разних трговачких предузећа из Пирота и Димитровграда.

Развој трговачке мреже види се из овог табеларног прегледа састављеног на основу архивског материјала Среза нишавског, занатске и трговачке коморе из Пирота, као и на основу прикупљених података са терена.

Год.	Бакалнице	Набавно-продајне задруге	Б а ч и је		Кафане	Заступници	Торбари
			задр.	прив.			
1900	18	—	—	20	14	80	4
1910	26	3	3	26	21	120	10
1920	19	2	5	24	17	90	12
1930	27	21	20	29	22	180	30
1940	26	23	19	28	24	230	35

Из ове табеле се види да се трговачка мрежа из године у годину све више разграњавала и број трговачких предузећа повећавао. Међутим, она није била у могућности да обухвати читаву непосредну трговину ове области, јер су сва њена предузећа располагала врло малим капиталом. Нарочито су кафане биле финансиски врло слабе. Њихов капитал просечно се кретао од 5.000—10.000 дин., а годишњи промет од 30.000—50.000 дин.; пошто се њихова делатност била свела искључиво на крчмење незнатних количина алкохола. Бакалнице су у том погледу биле нешто јаче, али ни код њих капитал није прелазео суму од 30.000 дин. Оне су, углавном, снабдевале височку села, почев од обичне игле и дугмади па све до тријера и гвозденог плуга. Једном речи у њима се могло наћи све оно што је било неопходно потребно једном сељачком газдинству — али у незнатним количинама. Највише су продавале со, дуван, шећер, петролеј, разне слаткише и нешто мало текстила, пољопривредне справе, катран, кројачки прибор и дрводељски алат. Просечан њихов промет кретао се од динара 50.000—100.000 годишње. Истим капиталом располагале су и набавно-продајне задруге, које су искључиво трговале са улозима својих чланова; њихов годишњи промет је у почетку био нешто мањи него код бакалница, док је касније постао нешто већи; јер су се почеле бавити и откупом појединих сеоских извозних производа. Једино су бачије располагале капиталом довољним за откуп свих количина млека или боље речено за читав извоз качкаваља и масла који се произведу у једном селу; њихов капитал се кретао од 100.000—300.000 динара. Трговачки заступници су се бавили искључиво откупом појединих извозних производа, а за рачун неког градског трговца из Пирота или Димитровграда. Може се рећи да је преко накупаца ишло око 30% извоза коже, сукна, јагњади, овнова, вуне и неке друге извозне робе. Торбари су располагали најмањим сумама новца — толико колико да купе један товар зелене паприке, грожђа, трешања, јабука или неких других производа. Торбара је било различитих бранши као: бон-

бондија, симидија (продавци луксузног пецива), болтаџија (продавци разног текстила), биртаџија (продавци соде, лимонаде, пива, ракије, вина и др) и зерзеватџија (продавци воћа и поврћа). Донету робу трудили су се да продају за јаја, коју кокош или кожу, како би и на тој роби нешто зарадили.

Како оваква трговачка мрежа није могла да обухвати у потпуности читаву височку посредну трговину, јер је просечно у њој учествовала са 70%, то је становништво било приморано да се извесним производима снабдева директно из пиротске и димитровградске трговачке мреже, као и да преко ње извози веће количине неких добара. Највећи извозници и увозници појединих производа били су Зарије Манчић и синови, Димитрије Младеновић-Гага и комп., Стојан Божиловић и син, Панта Вељковић, Самуил Аврамовић и многи други о којима је било речи у одељку о акумулацији трговачко-зеленашког капитала између два светска рата.

Да бисмо имали јасан увид над читавим ондашњим извозом и увозом ове области, даћемо овај табеларни преглед, који је састављен на основу података узетих из VIII књиге Миливоја Савића и општег привредног прегледа Округа пиротског од Негдељка Стојића, као и на основу прикупљених података са терена, а за период између два светска рата.

И з в о з		У в о з	
Производи	Количина	Производи	Количина
Бели сир	80.000 кгр	Со	500.000 кгр
Урда	15.000 "	Разно поврће	200.000 "
Масло	50.000 "	Житарице	2.500.000 "
Качкаваљ	250.000 "	Цигарете	30.000.000 ком.
Вуна	10.000 "	Петролеј	46.000 кгр
Сукно (пртенице)	100.000 аршина	Гумени опанци	20.000 пари
Јарићи и јагањци	60.000 комада	Текстил	50.000 м ²
Овце и овнови	20.000 "	Гвожђе	10.000 кгр
Коже	8.000 кгр	Вино	50.000 "
Кромпир	400.000 "	Ракија	10.000 "
Овас	30.000 "	Шећер	30.000 "

и сви дрвени производи који су продавани на пијаци (види таблицу о снази пиротских и димитровградских вашара и пијаца)

4. Социјалистичка трговина. — Да бисмо у потпуности разумели све структурне промене које су се у етапи социјалистичког друштвеног и привредног система десиле у спољашњем економском животу ове области, укратко ћемо изнети његово стање за време последње окупације.

После окупације наше земље, са њеним распарчавањем између немачких сателита, када је српско-бугарска граница била

померена са главног гребена Старе Планине и линије Ком-Три Пута на село Понор (југозападно од Пирота), односно када је Висок био припојен Бугарској, наступиле су крупне промене у његовом спољашњем економском животу. Војводина и Космет, који су у периоду између два светска рата важили као највећи увозници житарица у ову област, изгубили су после окупације тај значај. Из истих разлога је дошло и до прекида свих економских веза између Висока и његових светских тржишта (Солун, Цариград, Каиро, Александрија и др.) која су, како смо напред видели, важила као највећи потрошачи височких извозних производа, а уједно и значајни увозници извесних колонијалних и индустријских добара. Поред тога, били су заведени нарочити облици трговине, као систем гарантованог снабдевања у увозу и систем обавезног откупа — реквизиције у извозу. На тај начин је дошло до формирања двојне спољне трговине: слободан извоз и увоз на једној, и принудни откуп, на другој страни.

Слободна трговина се и даље одвијала преко градских пијаца, вапшара и свакодневне „трампе“, али не више само у Пироту и Димитровграду, већ и по многобројним градским центрима Бугарске, а нарочито северне, односно Загорја, на које је отпадало 50% од укупног слободног извоза и увоза овога краја. Наиме, за све то време Загорје са својим градским центрима — Берковицом и Фердинандом и западна Бугарска са Софијом и Годечом поново су постали главни увозници и извозници височких добара.

Принудни откуп — реквизиција био је искључиво у рукама окупационог комесаријата и појединих приватних трговаца из Пирота и Димитровграда, док је гарантовано снабдевање ишло преко општинских окупационих власти, задружне и приватне трговачке мреже.

Просечна величина годишњег откупа извршеног од стране бугарских окупационих власти за период 1941—1944 године види се из следећег табеларног прегледа, састављеног на основу при-

Производи	Количина
Месо	800.000 кгр.
Млеко	600.000 "
Живина	6.000 ком.
Кромпир	240.000 кгр.
Јаја	300.000 ком.
Дрва	2.000 м.
Пшеница	80.000 кгр.
Кукуруз	30.000 "
Овас	150.000 "
Јечам	50.000 "
Сено	250.000 "
Слама	150.000 "
Маст и масло	15.000 "

купљених података са терена и опште процене средских комисија, формираних при средским народним одборима у Пироту и Димитровграду одмах по ослобођењу, ради утврђивања величине штете коју је окупатор нанео привреди овога краја.

Преко система гарантованог снабдевања височко становништво је увозило минималне количине основних производа за живот: со, брашно, шећер и др. Снабдевање брашном обухватало је око 11.000 људи и то само у времену од јануара до августа, односно до појаве нове жетве. Насупрот овоме, снабдевање шећером, петролејом и сољу захватало је читаво становништво и то преко целе године. Минимум гарантованог снабдевања износио је: 7 кг брашна, 0,5 кг шећера и 1 кг соли по особи месечно, док се петролеј делио нередовно и по домаћинствима. На основу тога може се установити да су у периоду од 1941—1944 године окупационе власти преко приватних бакалница и задружне трговачке мреже на име гарантованог снабдевања увозиле у Висок просечно годишње: 500.000 кг брашна, 80.000 кг шећера, 400.000 кг соли, 20.000 кг петролеја и 30.000 м разних тканина.

Међутим, како сва увезена количина путем гарантованог снабдевања није била довољна да подмири све потребе височког становништва, оно је било приморано да се снабдева и путем тзв. „црне берзе“, тј. илегалним путем, од самих произвођача или од многобројних трговаца — прекупаца тзв. „црноберзијанаца“, који су до робе долазили „испод руке“. Ти трговци су углавном имали у својим рукама читаву провозну трговину између Загорја и Пиротске котлине, а неки од њих и знатан део провозне трговине између ондашње окупирани Србије и Бугарске. Они су становништво Пиротске котлине снабдевали великим количинама загорских житарица, а Загорце сточним производима и ексерима које су за ту сврху добављали из Србије.

Непосредно по ослобођењу земље од окупатора, спољна трговина је претрпела утолико измену што је њен правац кретања био поново преоријентисан од Загорја и западне Бугарске на Пирот, Димитровград, Ниш и друге трговачке центре наше земље, док је читав систем размене донекле остао онакав какав је био за време окупације; али само у измењеним условима и са друкчијим циљевима. Наиме, у условима обнове ратом опустошене привреде и наше земље уопште, великих напора за извршење Петогодишњег плана електрификације и индустријализације земље, стране борбе за изградњу социјалистичких односа на селу, уз сталан отпор развлашћених класа, и на крају, у условима економске блокаде и сталних провокација на границама наше земље од стране информбировских земаља, наше државно и партиско руководство морало је предузети разне мере у унутрашњој и спољној трговини, а нарочито у систему размене између града и села у појединим етапама развитка нашег привредног система. То су: систем обавезног откупа, систем гарантованог снабдевања, систем

везаних цена и систем слободне трговине. Свим тим системима, како каже Радивоје Херцог, требало је у првом реду решити све супротности које су својствене нехомогеној економици прелазног периода као: несклад између слабог пораста производње добара широке потрошње и сталног пораста потреба становништва, који се испољава у тенденцији бржег повећања куповних фондова становништва од робних фондова, који могу бити намењени широкој потрошњи тј. у релативној несташници робе, и на крају све тешкоће које је изазивао отпор индивидуалних пољопривредних произвођача према разним планско-административним државним мерама (плану сетве, плану откупа, одређивању цена итд.).

Тек у светлости тих околности, како каже Радивоје Херцог, могу се правилно проценити разне мере у области размене у периоду административног социјализма и положаја пољопривреде у тој размени (33, с. 27).

Све у свему, ове мере довеле су до појаве двојног тржишта за размену добара, односно до појаве обавезног откупа и гарантованог снабдевања, на једној, и слободног извоза и увоза, на другој страни.

Тако, одмах по ослобођењу, када се у условима оштрог смањења пољопривредне и индустријске производње, односно у условима опште несташнице производа широке потрошње поставило као главно, питање обезбеђења исхране становништва и снабдевања индустрије сировинама, морало се приступити увођењу крутог система обавезног откупа свих основних прехранбених добара и индустријских сировина, а у снабдевању становништва индустријским робом и животним намирницама режиму планске расподеле и строгог рационарања. Наиме, у том периоду обавезним откупом прехранбени производи су били обухваћени са око 80% укупне производње, док је само око 20% остајало за подмирење свих потреба произвођача и слободног тржишта.

Према статистичким подацима у 1948 години је из ове области откупљено: пшенице око 680.000 кг, овса 112.000 кг, јечма 15.000, кукуруза 20.000, меса 527.000, млека 460.000, вуне 31.105, кромпира 82.000, сена 112.000, масти и масла 7.000 кг, коже 6.300 комада, живине 2.000 и јаја 180.000 комада.

У истом периоду су гарантованим снабдевањем била обухваћена сва лица у овој области која су живела од социјалних давања (незбринуте старе особе, инвалиди, сиромашна лица и др.), лица чији су се храниоци налазили у радном односу, као и сва лица чија производња није била довољна да подмири све њихове потребе у исхрани, укупно 7.000 лица. Међутим, овде је важно истаћи да су се од тога броја на сталном списку снабдевања налазила свега око 2.000 лица, док је око 5.000 лица било на привременом списку снабдевања; јер су примала одређене количине само за оно време за које им је недостајала храна из сопствене производње. Полазећи од тога броја, као и од количина добиве-

них по становнику, долази се до закључка да је само у 1948 години из фонда гарантованог снабдевања било увезено у Висок: пшенице око 440.000 кг, зејтина 2.000, сагуна 2.200, пиринча 210, и шећера око 50.000 кг. Поред тога из истог фонда додељиване су с времена на време извесне количине шећера, зејтина и житарица (првенствено за сетву) и осталом височком становништву, тако да се количине увезене из поменутог фонда пењу код шећера на 60.000 кг, пшенице и кукуруза на 580.000 кг и зејтина на 3.000 кг.

На крају треба истаћи да је у том периоду путем дистрибуције, односно планске расподеле индустријске робе у ову област увезено просечно годишње: петролеја 26.000 кг, памука 500 кг, порцуланског посуђа у вредности од око 840.000 динара, конфекције у вредности од 500.000 динара, разног платна 45.000 метара, обуће кожне 1.000 пари, гумених опанака 10.000 пари, пољопривредног алата у вредности од 2.000.000 динара и друге робе.

Због свега тога слободна размена добара у том периоду била је врло слабо развијена, а у појединим сељачким газдинствима чак није била уопште заступљена. Уколико је и било, више је личила на трговину „испод руке“, јер је слободан промет оних пољопривредних производа који су били подвргнути систему обавезног откупа био у почетку забрањен. Наиме, у таквим условима, слободан промет се није могао одвијати као раније на пијацама и вапсарима, већ као што је напред речено, само „испод руке“, и то првенствено путем „трампе“ или уз знатно више цене од законом прописаних. Међутим, и поред свих тих сметњи, таквим начином трговине је скоро свако височко газдинство извозило око 5 кг вуне, 20—300 кг кромпира, 3 кг белог сира, 5 кг урде и др., а увозило око 200—600 кг пшенице и кукуруза и нешто мало поврћа, стоку за приплод и алкохолна пића.

Али како су ови облици размене из дана у дан све више постајали кочица не само у повећању размене, већ и у производњи добара обухваћених обавезним откупом, то се већ у 1948 години прешло на савршеније — еластичније облике размене између града и села. Проучавајући положај пољопривреде у размени село—град, Радивоје Херцог је истакао у вези с тим следеће: „Повећање индустријске производње, с једне, и недовољна стимулативност крупних облика размене (увећани принос је тада значајно увећани откуп) уз недовољну ангажованост крупнијих фондова села, с друге стране, доводили су у 1948 години до еластичних облика размене између града и села. Тада заведени облици размене усавршавани су све до почетка 1951 године.

Основне карактеристике тих нових облика размене састојале су се у следећем:

а) на бази еквивалентне размене омогућити сељаку да дође по нижим ценама до неопходних индустријских производа, да би уступио своје производе такође по нижим ценама граду (за ис-

храну становништва и за индустрију), било кроз обавезан или слободан откуп. Односи цена у тој трговини по везаним ценама били су повољнији по село него пре рата. Док је просечни индекс пољопривредних производа (база индекса 1938=100) износио 282, дотле је индекс индустријских производа износио 242 тј. односи цена у тој размени били су повољнији за село за преко 12% него пре рата.

б) Постепено сузити број артикала у обавезном откупу. У обавезном откупу оставити пољопривредном произвођачу извештан (мањи) део тржишног вишка на слободно располагање. Омогућити пољопривредном произвођачу пласман својих слободних вишкова на слободном тржишту (у слободном откупу по „леги-тимним“ ценама на сељачкој пијаци по слободним формираним ценама). Уз ову могућност реализације обавезни откуп необухваћених тржишних вишкова пољопривредних произвођача био је везан и за слободан промет индустријских производа, прво по вишим јединственим (комерцијалним) ценама, а затим, због тенденције пораста цена пољопривредних производа на слободном тржишту, по јединственим такозваним „конјунктурним“ ценама. Ниво тих цена требало је да буде прилагођаван нивоу цена пољопривредних производа на слободном тржишту. Овај циљ, међутим, никада није могао бити постигнут због недовољних индустријских робних фондова за слободну продају и нееластичности самог механизма система“ (33, с. 28—29).

У таквим условима, постојања система везаних цена у обавезном откупу и предаји вишкова производње, спољна трговина ове области се повећала, јер је становништво добивши већу количину бонова могло да купи онолико индустријске робе колико му је било потребно да подмири своје основне потребе. Поред тога се и слободан промет робе повећао, јер је у измењеним условима височко становништво могло да реализује вишкове производње не само по систему везаних цена, већ и по слободно формираним ценама на сељачкој пијаци у Пироту, Димитровграду, па чак и Нишу. Тако су се већ октобра 1950 године Височани појавили на пијаци у Пироту са око стотину оваца, 500 кг белог сира, 200 аршина сукна, преко 1.000 кг кромпира, 300 кг вуне и др., што се у периоду крутог система обавезног откупа ни у ком случају није могло видети.

Све ово, као и сталан пораст цена пољопривредних артикала, довело је до повећања куповне моћи сељачких маса до те мере да су оне постале највећи потрошачи индустријске робе, а нарочито текстилне. Насупрот томе пораст индустријских робних фондова био је још увек мали, тако да му они нису могли парирати, па је у том погледу дошло до извесне дисхармоније, а нарочито до стварања монопола произвођача на тржишту пољопривредне производње. Такво стање на тржишту још више је погоршала суша у 1950 години. Наиме, како каже Радивоје Херцог, „Суша у 1950 години изнела је на видело латентне про-

тивречности тада постојећег система размене и стварни монопол произвођача на тржишту пољопривредних производа“ (33, с. 30). До таквог стања на тржишту морало је доћи, јер су пољопривредни произвођачи са малим количинама производа, а на рачун повећања цена успели да нагомилају новчана средства, за која није било довољно покрића у индустријској роби (33, с. 31). Због свега тога у 1951 години дошло је до треће послератне измене у систему трговине односно размене између града и села. Наиме, у 1951 години пришло се увођењу таквог система размене добара који је требало да доведе до изједначења индустријских и пољопривредних производа. Читава 1951 година протекла је у тој општој борби за изједначење тих цена, тако да је већ у I полугођу 1952 године дошло до стабилизације тржишта и то искључиво на принципима аутоматизма економских закона робне размене.

После ослобођења, у оквиру опште борбе за изградњу социјалистичких односа на селу, дошло је и до корених промена у трговачкој мрежи. Све док се није пришло систематској и свестраној борби за изградњу социјалистичких односа на селу, највећи део извозне и увозне трговине одвијао се непосредно између произвођача и потрошача на градским пијацама и вашарима, а мањи део преко већ постојеће приватне и задружне трговачке мреже, односно преко бакалница и набавно-продајних задруга. После увођења система обавезног откупа и забране слободног промета пољопривредним производима, који су били подвргнути режиму обавезног откупа, пијаце, вашари, калаузи, торбари и др. изгубили су своју важност за реализацију спољашње трговине ове области. Године 1948 Законом о национализацији ликвидирана је читава приватна трговачка мрежа, тако да је за посредну реализацију спољашње трговине Висока била остала још једино задружна трговачка мрежа. Међутим, како она није била толико јака да би могла да реализује целокупну височку спољну трговину, пришло се оснивању откупних станица при свим месним народним одборима и отварању продавница појединих трговачких предузећа из Пирота и Димитровграда у Височкој Ржани, Славињи, Каменици, Великој Лукањи и Доњем Криводолу. У почетку сав откуп пољопривредних производа одвијао се углавном преко откупних станица „Котекса“, „Житопромета“, државних млекара и нешто мало преко задружне трговачке мреже, која је имала своје продавнице у свим височким селима. Насупрот овоме, увозна трговина, која се углавном сводила на количине добивене планском расподелом индустријске робе, односно из дистрибуције и фонда гарантованог снабдевања, одвијала се са око 85% преко задружне трговачке мреже, а са 15% само из фонда слободног промета робом, преко продавница градских трговачких предузећа „Обнове“ и „Висока“.

После преласка на систем откупа по везаним ценама и његовог смањења, откупне станице су постепено укинуте, а откуп је

прешао на задружну трговачку мрежу; тако да је у то време преко ње ишло око 60% извода и 85% увоза посредне трговине ове области. Од тога времена па све до укидања система обавезног откупа и снабдевања становништва по систему карата, у извозној трговини Висока почели су све чешће да се појављују и радни колективи и установе из Пирота, Димитровграда, Ниша, Лесковца, Властотинаца, Књажевца и Алексинца. Наиме, поједини радни колективи и установе из поменутих места, у циљу организовања што боље исхране својих радника и њихових породица, приступили су откупу извесних производа непосредно од произвођача, а по ценама формираним на слободном тржишту. У ту сврху они су преко својих набављача из Висока највише откупљивали кромпир (само колектив фабрике гума „Тигар“ из Пирота откупио је у 1948 години око 6.000 кг кромпира), а затим јагњад, овнове, сир и др. Поред ових, у том истом периоду су почели полагано да се појављују и калаузи појединих трговачких предузећа, не само из Пирота, Димитровграда и других околних градских места, већ чак и из Београда и других удаљених места наше земље. Међутим, њихова улога у височкој извозној трговини била је још увек незнатна, јер су учествовали само у слободном извозу коже и живе стоке. Тек касније, а нарочито од 1951 године, када су престали да делују елементи административног социјализма и када су дошли до изражаја елементи објективних економских закона, односно када је читава спољашња трговина ове области дошла под утицај економских закона, ова врста трговаца се толико намножила да је скоро свако трговачко предузеће из Пирота и Димитровграда имало бар поједног калауза у сваком височком селу. Највећи број калауза имало је трговачко предузеће за откуп коже и вуне „Котекс“, које је преко њих држло у својим рукама око 80—90% извоза коже.

Међутим, овде је важно истаћи да се таква мрежа трговине појавила у извозној, док се увозна трговина и даље одвијала преко задружне трговачке мреже, али не више у оном размеру као у периоду административног социјализма; јер се становништво у условима слободнијег деловања објективних економских закона са око 60—70% почело снабдевати индустријском робом из пиротске и димитровградске трговачке мреже, приликом одласка на њихове пијаце и вапаре, који су у тим условима знатно оживели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Милоје Протић: Геолошки састав и тектоника Старе Планине, расправа Геолошког института Краљевине Југославије, св. IV, Београд, 1934 године.
2. Јован Цвијић: Нови резултати о глацијалној епоси Балканског Полуострва, Гласник Српске академије наука, св. 25.
3. Јован Цвијић: Геоморфологија, књига I.
4. Јован Цвијић: Геоморфологија, књига II.
5. Јован Цвијић: Структура и подела Балканског Полуострва, Гласник Српске краљевске академије наука, св. 24.
6. Петар Јанковић: Историја развитка нишавске долине—морфолошка студија, Српска краљевска академија наука, Београд, 1909 год.
7. Јован Цвијић: Извори, тресаве и водопади у Источној Србији, Гласник Српске краљевске академије наука, св. 51.
8. Катастар водних снага Југославије: Слив Јужне Мораве VI-Нишавска група катастра водних снага Југославије.
9. Душица Матић: Клима Пирота, Гласник Српског географског друштва, св. XXIV.
10. Ренијер: Карта годишњих количина киша Југославије.
11. О. Гребеншчиков: О вегетацији централног дела Старе Планине, књ. 1, Зборник радова Института за екологију и биоеграфију Српске академије наука, Београд 1950 год.
12. М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија — нови крајеви, Београд, 1884 год.
13. К. Костић: Стара српска трговина и индустрија — студија из културне историје српског народа у Средњем веку, Београд, 1904 год.
14. Сергије Димитријевић: Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, 1951 године.
15. Јеленко Петровић: Печалбари нарочито из околине Пирота, Београд, 1920 године.
16. Резолуција II Пленума ЦК КПЈ, Комунист бр. 2, 1949 године.
17. М. Балић: Пољопривреда крша и планинских крајева, Загреб, 1948 године.
18. Миливоје М. Савић: Наша индустрија и занати, II део — издање Министарства трговине и индустрије, Сарајево, 1922 године.
19. А. Вагнер, В. М. Ђуричић, М. Б. Тошић, П. Рудченко, М. Ђорђевић: Наша народна привреда и национални приход, Сарајево, 1922 године.
20. Албум Пиротске ћилимарске задруге.
21. К. В. Островитјанов: Кратак преглед економике предкапиталистичких формација, издање Културе у Београду, 1948 године.

22. Д. Б. Тодоровић: Опште ратарство, Универзитет у Београду, 1948 године.
23. А. Огризен: Овчарство.
24. В. Ђ. Ђорђевић: Посебно ратарство, Универзитет у Београду, 1948 године
географског друштва.
25. Б. Ж. Милојевић: Наши предели, Посебно издање Српског
26. Ст. Новаковић: Село.
27. Стојановић: Записи I, бр. 1964.
28. Ст. Јантолек: Историја државе и права народа ФНРЈ — Феудалне државе Југословенских народа
29. Попов Нил: Србија и Русија, св. 4.
30. Драгиша М. Здравковић: Бесмртници Округа пиротског 1912—1920, Ниш, 1924 године.
31. Јиречек: Историја Срба, књ. II.
32. Јиречек: Историја Бугара.
33. Радивоје Херцог: Положај пољопривреде у размени селоград; Социјалистичка пољопривреда, Месечник за пољопривреду и земљорадничко задругарство, бр. 6, Београд, 1955 год
34. Недељко Стојић: Општи привредни преглед Округа пиротског, Пирот.
35. Инж. Новак Поповић и Д-р Душан Мишић: Наша домаћа привреда, Београд, 1929 године.

RÉSUMÉ

Gavriilo Vidanović — Sazda

VISOK

(Étude de géographie physique et économique)

Sous le nom de Visok on désigne la région qui se trouve entre la crête principale de la Stara Planina et Vidlič, c'est-à-dire la partie méridionale de l'aile ouest de la Stara Planina (de Kom à Midžor) ou encore le bassin de la Visočica depuis sa source jusqu'à Mrtvački Most.

GÉNÉRALITÉS

Les conditions naturelles. — Au point de vue géologique, Visok est constitué par presque toutes les espèces des roches: schistes cristallins aussi bien que roches éruptives et sédimentaires. Les schistes cristallins, qui prolongent à travers le Kom ceux de Bulgarie, recouvrent Prelesje, Dobro Jutro, Slp et Debeli Rid. L'arc de Midžor est constitué en grande partie de formations permienes, tandis que le reste de la région est d'origine mésozoïque.

Au point de vue morphologique, on peut distinguer dans cette région quatre variétés de relief: la chaîne de la Stara Planina, la zone de lambaux calcaires, la vallée de la Visočica et Vidlič (3, p. 27).

Toutes les données climatériques reçues des stations météorologiques de Piro et de Zaječar, ainsi que les mesures prises directement sur le terrain, permettent de caractériser le climat de Visok comme un climat de haute montagne, ou climat alpin. Il faut en **excepter** la dépression de Gornji Visok — Visok supérieur et l'évasement d'origine érosive de Donji Visok — Visok inférieur, où le climat est un peu plus doux.

L'hydrographie de cette région, elle non plus, n'a pas d'unité. On peut y distinguer deux variétés de terrain d'hydrographie complexe: l'un à l'hydrographie normale, c'est-à-dire où l'écoulement des eaux est superficiel, et l'autre à l'hydrographie karstique, c'est-à-dire sans écoulement superficiel. La Visočica apparaît comme le cours d'eau principal de la région. Ses eaux sont actuellement utilisées pour la production d'énergie électrique, et aussi en tant que la force motrice pour actionner les moulins à eau de construction primitive, les scieries, fouleries et carderies de laine; on s'en sert

également pour l'irrigation des champs. Ses principaux affluents sont les rivières Toplodolska, Gostuška, Belska, Dojkinačka que grossit la Jelovačka, Rosomačka et Kamenička.

La flore de cette région est constituée surtout de forêts et d'herbages; les cultures n'occupent qu'une petite partie du terrain. Dans leur étendue horizontale, les formations naturelles ne se différencient guère. Par contre, verticalement, à cause surtout des changements de climat bien marqués, on peut distinguer différentes zones de végétation: celle des forêts de chênes, de hêtres et de conifères, et celle des hauts pâturages de montagnes.

La complexité et la grande variété des conditions physiques et biogéographiques de cette région ont entraîné la formation de différents types de sol: marécageux, alluvial, forestier gris, terra rossa et rocailleux.

Les conditions sociales. — Toutes les différences observées permettent de distinguer dans le développement social et économique de Visok les quatre étapes suivantes: celle de la féodalité moyenâgeuse, celle de la féodalité turque, l'étape capitaliste et l'étape socialiste.

Chacune de ces étapes est marquée par une transformation de la structure économique est sociale, transformation qui a été le résultat des changements qualitatifs et quantitatifs des conditions naturelles et sociales. Ainsi, au temp du système féodal, aussi bien moyenâgeux que turc, la coopérative patriarcale (zadruga) était l'unique forme d'organisation sociale. Dans les conditions sociales données, son économie se réduisait à l'élevage, à l'industrie domestique et au louage de la main d'oeuvre supplémentaire hors du pays. Par contre, à l'étape capitaliste, dans des conditions sociales, économiques et politiques transformées, les fermes individuelles ont remplacé graduellement la coopérative patriarcale. Dans leur structure économique, aux anciennes branches de production viennent s'ajouter l'agriculture, le commerce, l'artisan, et même l'industrie et la production d'énergie électrique. Dans le période d'après-guerre, qui représente en fait le passage du capitalisme au socialisme, il y a eu aussi des changements bien marqués dans la structure sociale et économique. C'est ainsi que peu-à-peu la main d'oeuvre qui s'expatriait trouve à s'employer sur place, à mesure que se renforcent l'industrie et l'agriculture. Dans la structure sociale, à côté des fermes individuelles s'introduisent lentement: coopératives paysannes d'exploitation, fermes coopératives, coopératives agricoles de type général, fermes d'élevage, et autres.

ÉTUDE PARTICULIÈRE

Cette seconde partie examine dans son ensemble l'activité économiques des habitants de Visok, en suivant les branches de production principales et complémentaires.

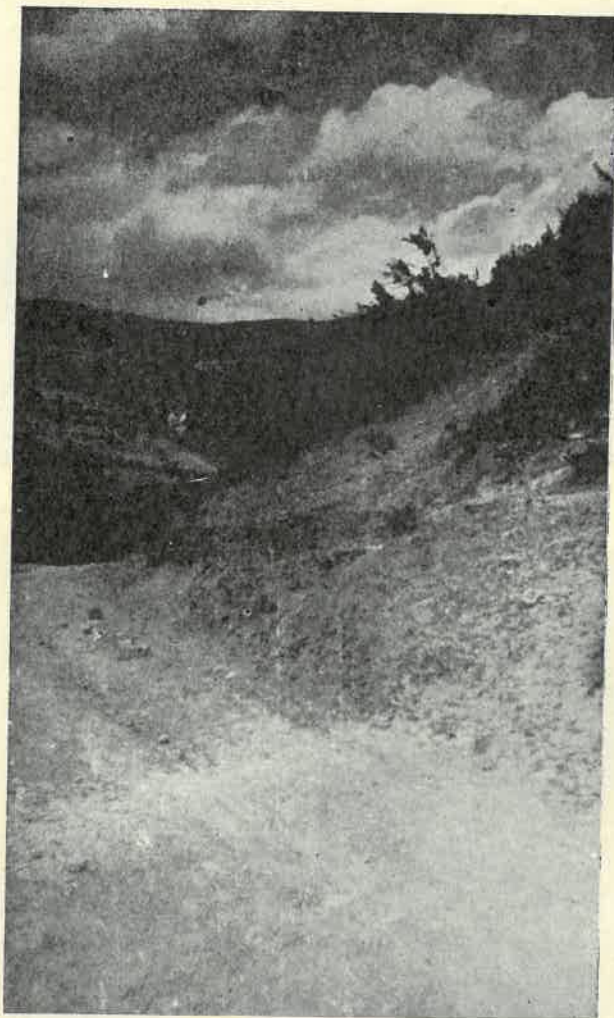
La production agricole et l'élevage se sont développés suivant la forme et l'importance des richesses naturelles, suivant aussi le degré de développement des forces productives engagées dans la production agricole de la région.

La culture la plus répandue est celle des céréales; il faut y ajouter quelque peu de plantes industrielles, des légumes, des plantes ou racines fourragères, différents arbres fruitiers propres au climat tempéré, et la vigne. Comme bétail, on élève surtout le mouton, et un peu de bêtes à cornes et de chevaux.

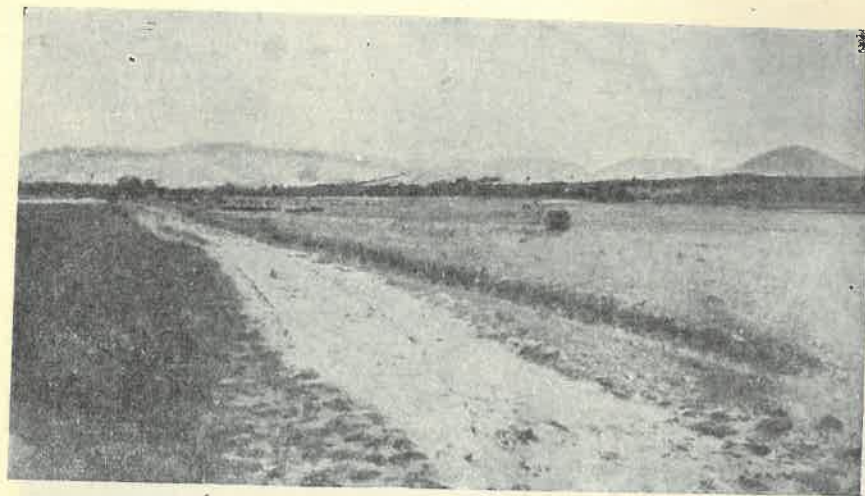
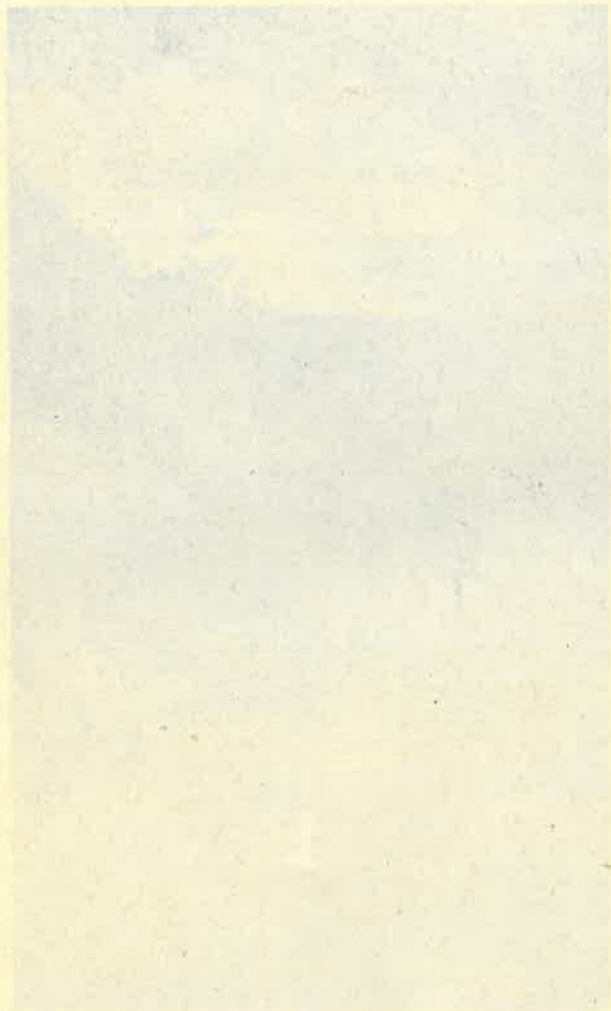
Parmi les branches de production complémentaires, la plus développée est l'industrie domestique de transformation (bure, tapis, toile, objets d'osier, travail du bois, scierie, produits laitiers, etc...) et ensuite l'artisan (destiné à rendre des services plutôt qu'à produire des marchandises). Il y a encore des hommes qui partent louer leurs bras hors du pays, mais c'est une habitude qui se perd. Toutes ces formes d'activité existent presque dans chaque famille. Mais dans le pourcentage des revenus annuels elles viennent au deuxième rang, après l'agriculture.

Les dernières branches d'activité économique examinées dans ce travail sont le commerce et les communications. Aussi bien elles viennent au dernier rang dans le revenu annuel de la région. C'est pourquoi nous avons considéré le commerce du point de vue général, plutôt comme le moyen permettant à Visok, à la fois de réaliser le supplément de sa production, et de lui fournir les produits de consommation d'appoint. Les communications sont considérées de même plutôt au point de vue de la liaison du producteur de Visok avec son marché intérieur et extérieur, et cela depuis le début de leur activité jusqu'à nos jours. Il est accordé une attention particulière au marché extérieur, car, en l'absence d'un centre régional intérieur, il a toujours été le réalisateur principal des surplus de production de Visok, en même temps que le fournisseur principal des produits de consommation qui lui manquent.

Ш т а м п а
ГРАФИЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „АКАДЕМИЈА“
Београд, Космајска 28 — Телефони:
20-732 и 24-701. Штампано у 1.200 примерака
ћирилицом. Формат 70×100. Садржи 12½
штампаних табела. Завршено 10-IX-1955

Сл. 1. Део мидорског планинског повијарца

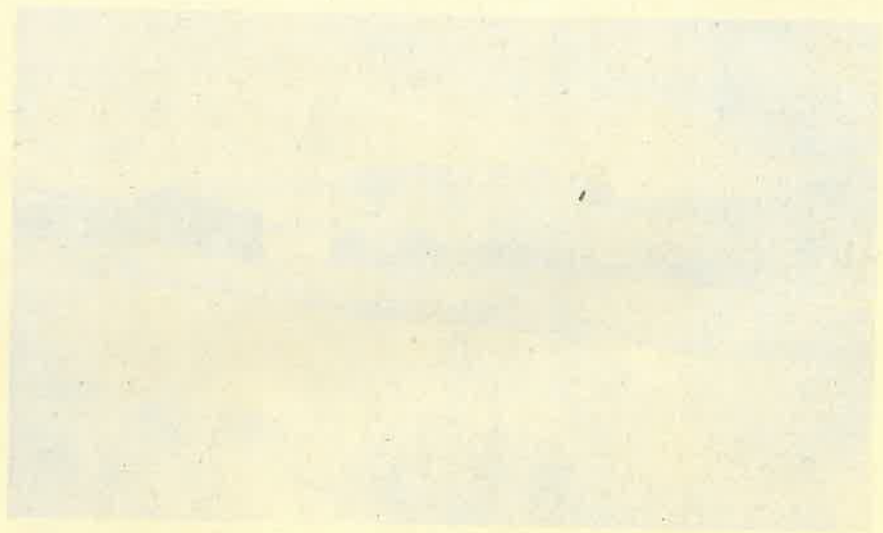
Сл. 2. Алувијална равна Височице у Горњевисочкој котлини

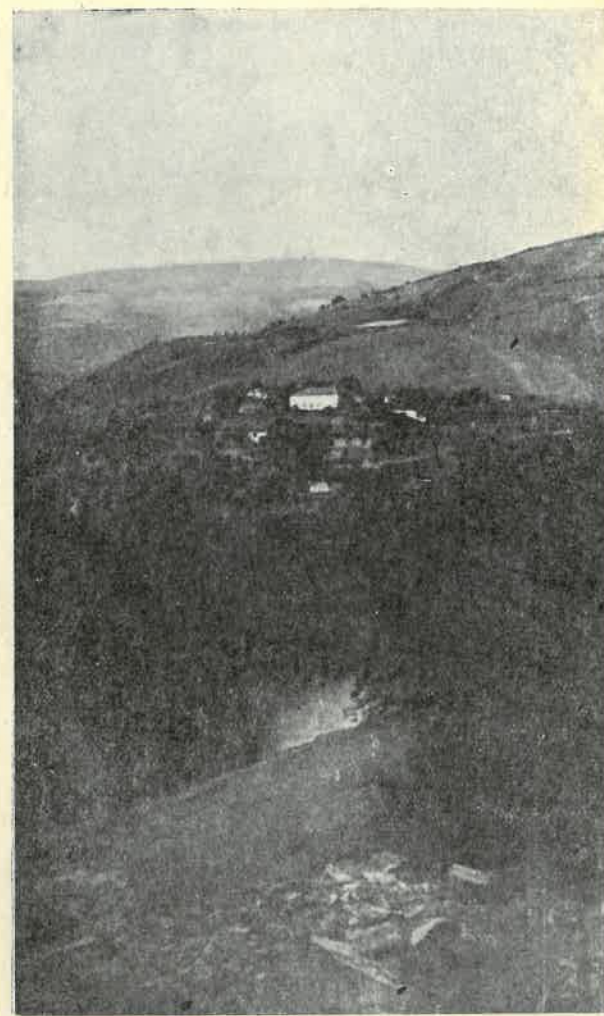
Сл. 3. Појас тераса у југозападном делу Горњевисочке котлине

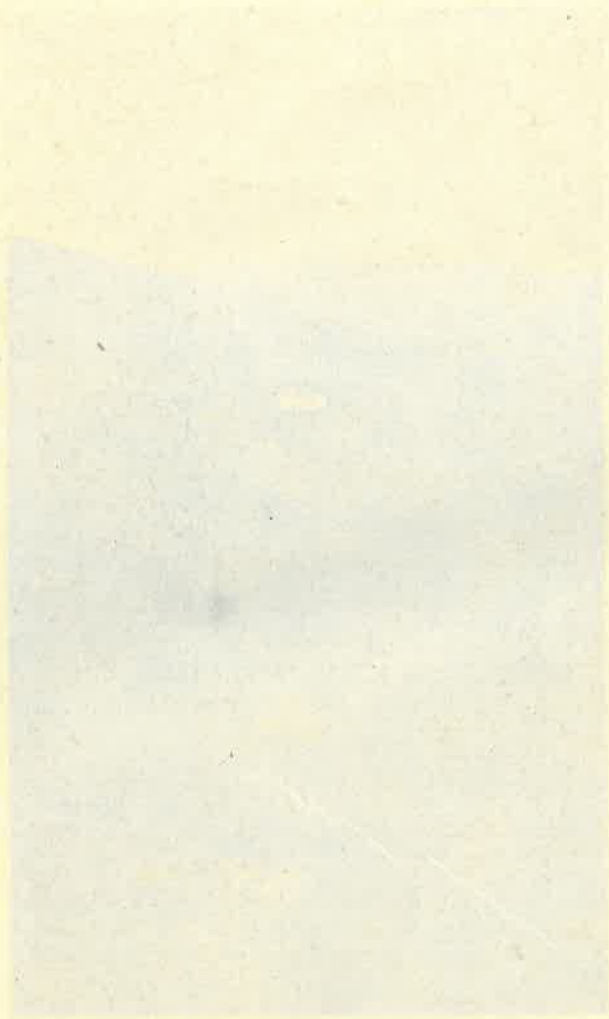
Сл. 4. Трећа дилувијална тераса и кречњачки обод Горњевисочке котлине

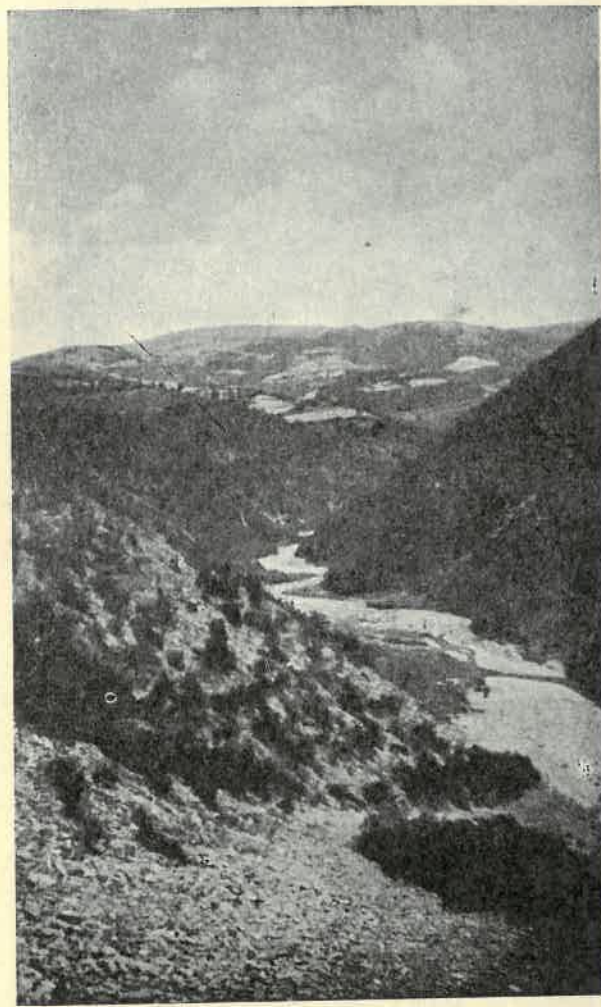
Сл. 4. Доњевисочко ерозивно проширење код села Завоја

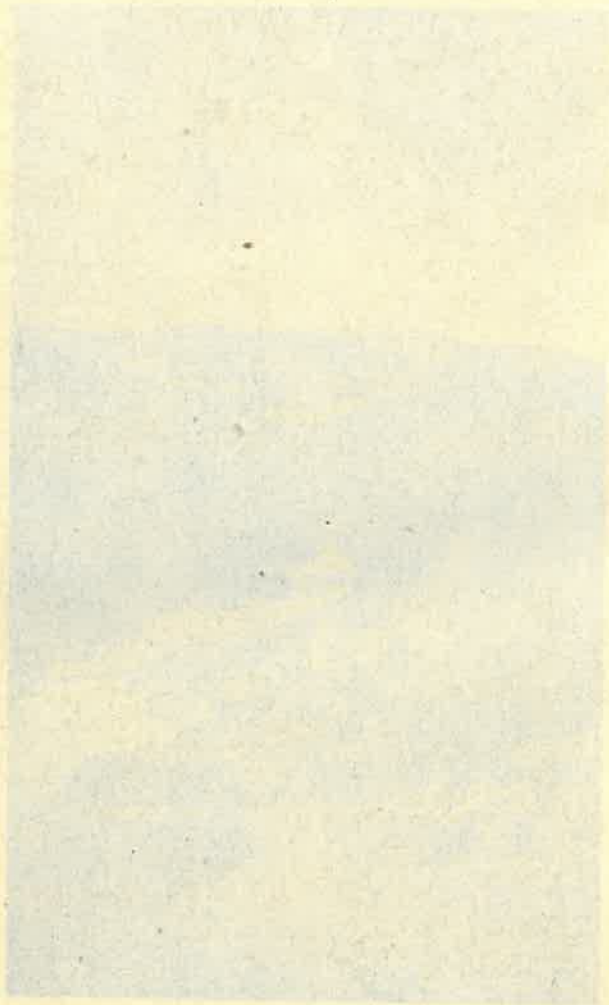
Сл. 5. Доњевисочко ерозивно проширење код села Завоја

Сл. 5. Доњевисочка клисура тзв. Темец

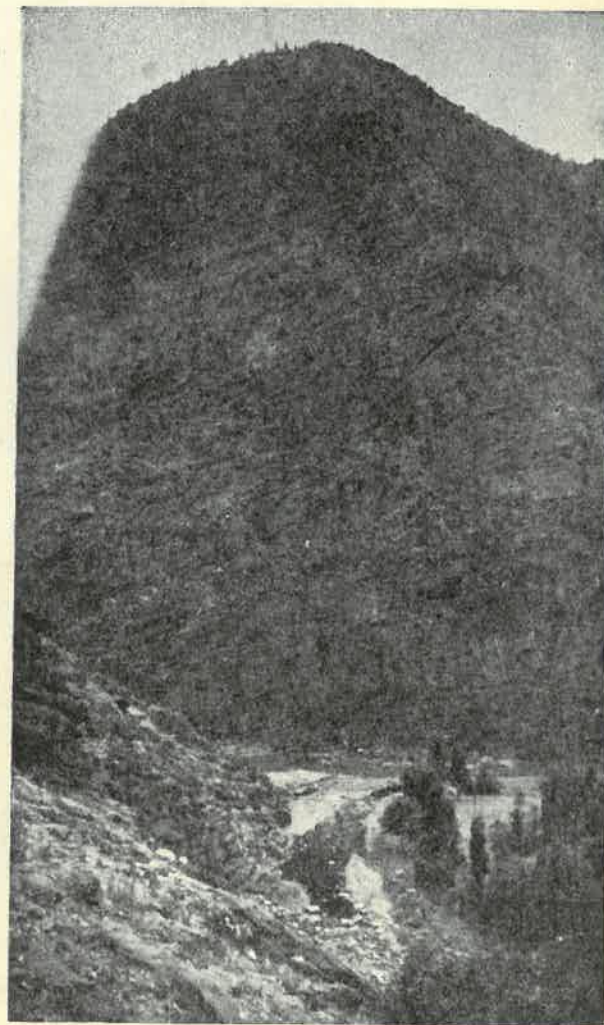
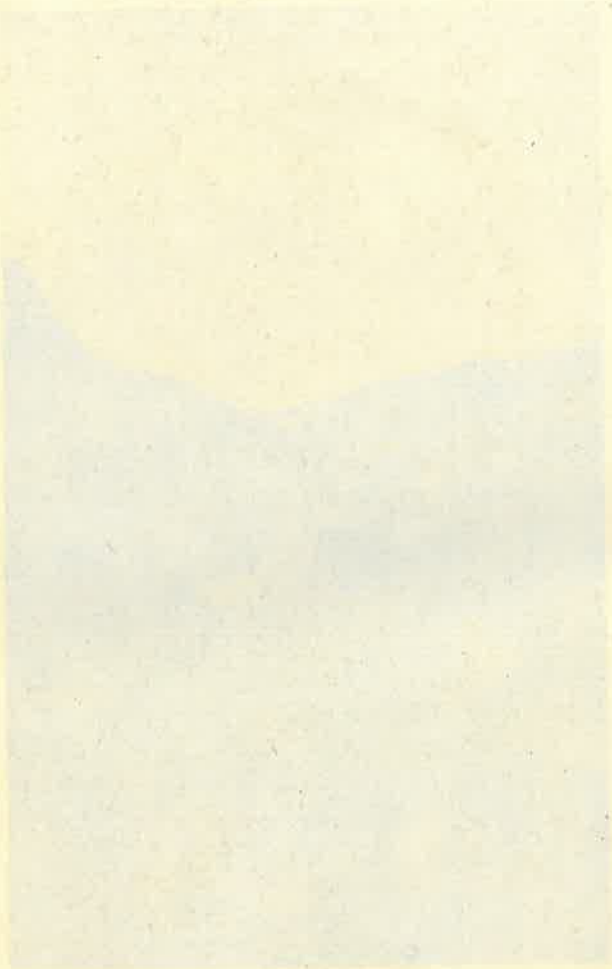
Сл. 6. Доњевисочка клисура тзв. Темец

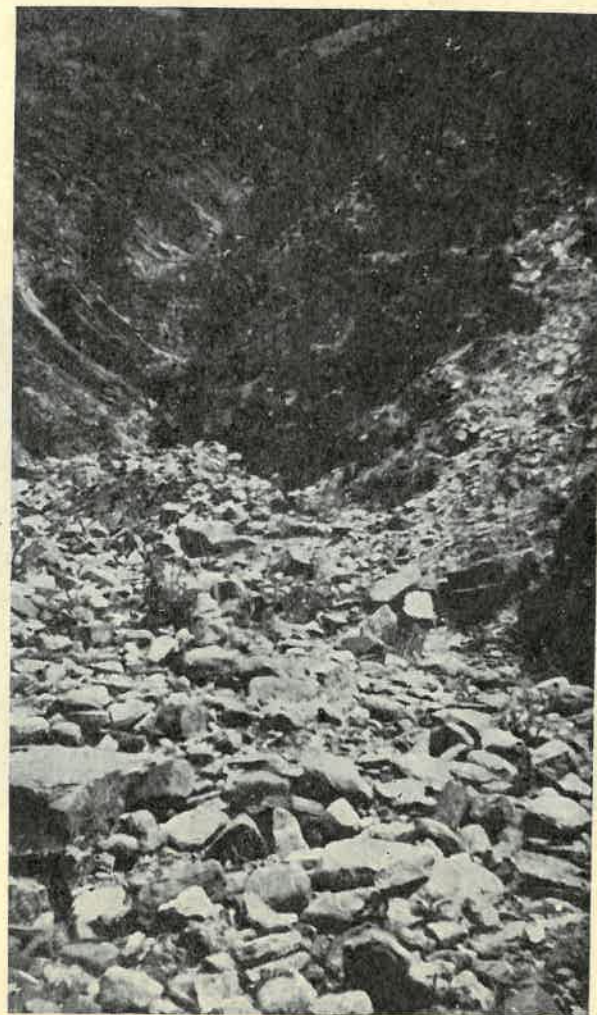
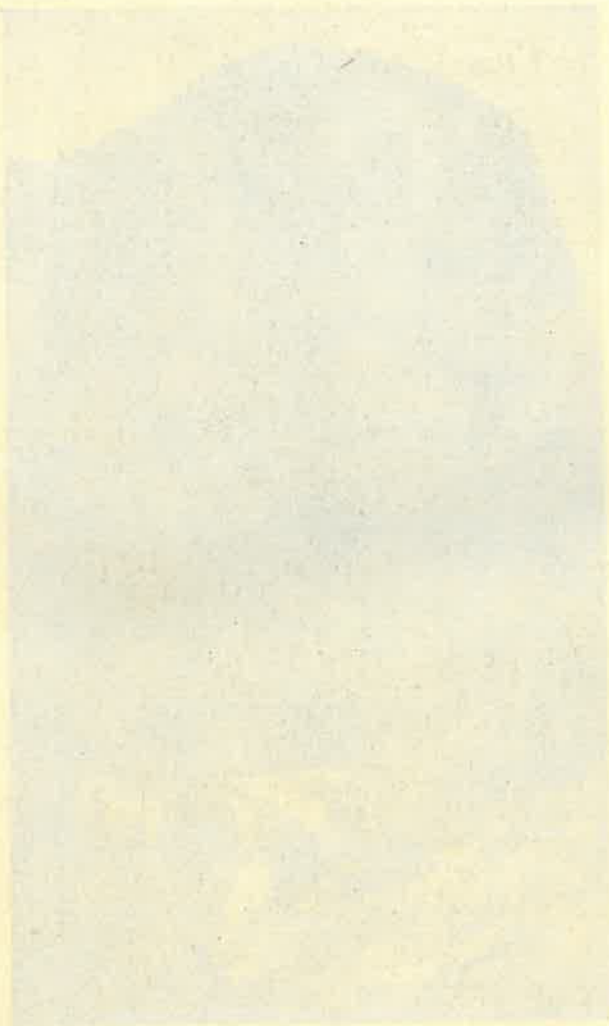
Сл. 7. Доњевисочка клисура Темац гледана са Мртвачког Моста

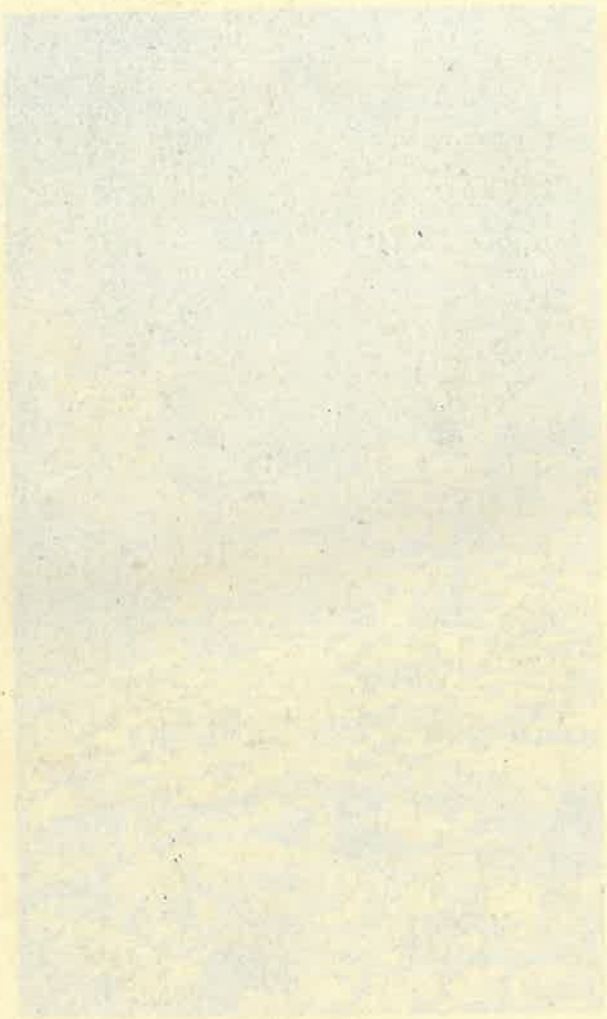
Сл. 7. Доњевисочка клисура Темац гледана са Мртвачког Моста

Сл. 8. Десна страна доњевисочке клисуре Темац недалеко од ушћа
Топлодолске Реке .

Сл. 9. Зли Дол — једна од највећих бујица у доњевисочкој клисури Темца

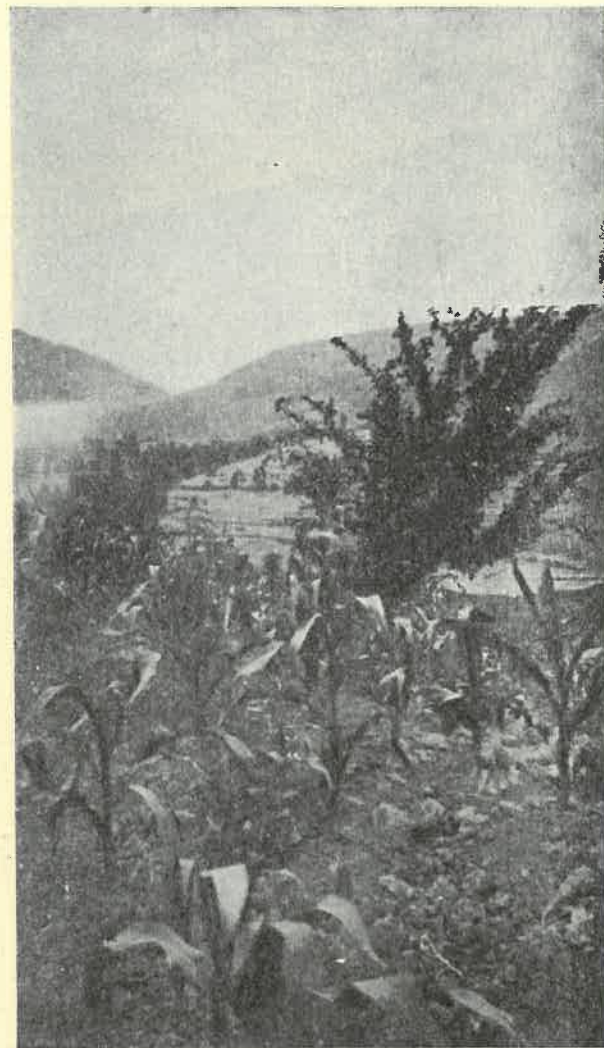

Сл. 10. Букове шуме у Широкиим Лукама, пре почетка њихове сече 1949 године

Сл. 10. Рсвачко поље

Сл. 11. Рсвачко поље

Сл. 11. Доњевисочко ерозивно прширење код села Велике Лукање

Сл. 12. Доњевисочко ерозивно прширење код села Велике Лукање

Сл. 13. Изглед Горњег Висока у непосредној близини села Славиње

3. Привредна карта Висока: 1. — размештај производње пшенице. 2. — размештај производње кукуруза; 3. — размештај воћњака; 4. — размештај производње кромпира; 5. — размештај производње млечних производа; 6. -- размештај шума по катовима; 7. — размештај пашњака утринског и суватског типа; 8. — размештај производње индустријског била.